

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
FÜZETEK

28

Cahiers d'histoire de l'art

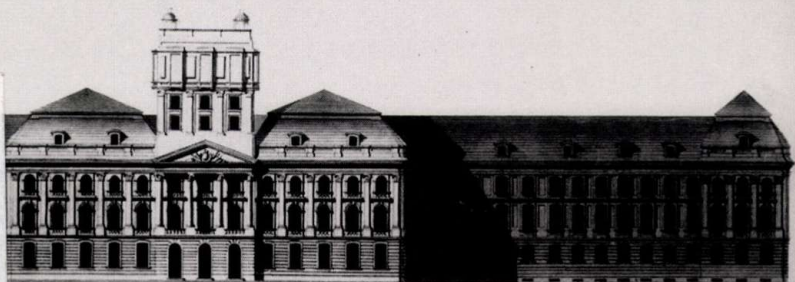
AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Kelényi György

**A királyi udvar
építkezései Pest-Budán
a XVIII. században**

**Hatalom és reprezentáció;
a hivatalos építészet formaváltozásai**

Kelényi György: A királyi
építkezései Pest-Budán a
XVIII. században /Művészet-
füzetek 28./

56

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK
CAHIERS D'HISTOIRE DE L'ART

28

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓINTÉZETÉNEK
KIADVÁNYAI

FŐSZERKESZTŐ
BEKE LÁSZLÓ IGAZGATÓ

SOROZATSZERKESZTŐ
TATAI ERZSÉBET

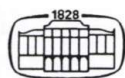
AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST · 2005

A KIRÁLYI UDVAR ÉPÍTKEZÉSEI PEST-BUDÁN A XVIII. SZÁZADBAN

Hatalom és reprezentáció;
a hivatalos építészet formaváltozásai

Írta

KELÉNYI GYÖRGY

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST · 2005

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

A borítón: J. E. Mansfeld–F. Pichler: A budai várpalota az egyetem csillagvizsgálójával, 1779

A hátsó borítón: Az egykori selyemgombolyító

ISBN 963 05 8271 6

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19.
www.akkrt.hu
www.szakkonyv.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2005

© *Kelényi György, 2005*

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió-
és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia
Termékmenedzser: Egri Róbert
A számítógépes szerkesztés Győrei D. László munkája
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. készítette
Felelős vezető: Reisenleitner Lajos
Martonvásár, 2005
Kiadványszám: KMA5–091
Megjelent 8,94 (A/5) ív terjedelemben + 3,93 ív műmelléklet
HU ISSN 0324-7791

Printed in Hungary

TARTALOM

BEVEZETÉS	7
PEST-BUDA A XVIII. SZÁZADBAN	11
A KATONAI SZERTÁR (ZEUGHAUS)	13
Utójáték: koronázási ünnepségek 1792-ben	17
A PESTI INVALIDUS-HÁZ	19
A VI. (III.) KÁROLY KORI KIRÁLYI PALOTA	23
A palota XVIII. századi építéstörténete	23
A reprezentáció eszközei	25
A BUDAI PALOTA ÚJJÁÉPÍTÉSE MÁRIA TERÉZIA IDEJÉBEN	27
A palota építéstörténete	27
A királyi palota „ideája”	38
A reprezentáció eszközei	41
A HATALOM ÉS AZ ÉPÍTÉSZET II. JÓZSEF KORÁBAN	45
Új építészeti feladatok a rendfeloszlatásokat és a kormányszékek áthelyezését követően	45
A klarissza zárda átalakítása	46
A klarissza telektömb kialakulása és beépülése	46
A klarissza zárda átalakítása. Az épület új funkciója	48
A nyugati szárny átépítése és további története	48
Az átépített nyugati szárny képe	49
A keleti szárny átépítése az országház céljára	50
Az országház-traktus	51
A ferences rendház	54
A budai egykori jezsuita épületek átalakítása	56
A karmelita kolostor és templom átalakítása	57
„Állami” építkezések Budán a 80-as években	59
Az Újépület	60
A pesti német színház tervei a XVIII. század végén	62
Óbudai manufaktúrák	69
Hivatalos építészet és a reprezentáció II. József korában	71
RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK	77

JEGYZETEK	79
KÉPJEGYZÉK	89
ZUSAMMENFASSUNG	
Baufträge des Wiener Hofes in Pest und Buda im 18. Jahrhundert. Macht und Repräsentation. Formwandlungen der öffentlichen Bauten	93
KÉPEK / ABBILDUNGEN	101

BEVEZETÉS

A XVIII. század elején általános, minden elméletíró által hangoztatott az a vélemény, hogy az épületet, annak mondanivalóját, a társzművészetek segítségével kell kifejezővé, „beszédessé” tenni.¹ „A szép épületeket legjobban a szobrok ékesítik”, írja Paul Decker „Fürstlicher Baumeister” (Augsburg, 1711) című, gazdagon illusztrált könyve bevezetőjében. Lapjain az építészet, a szobrászat és az ornamentika egységre lép, hogy jól szervezett, egymás hatását fokozó összképet hozzon létre, amely a mű mondanivalóját meggyőzően kifejezi. A plasztika tehát nem csupán külső dísz, hanem az épület rendeltetését, az építtető szándékát kifejező, azt megjelenítő művészi eszköz.²

Decker, akinek invenciógazdag metszetei nagy hatást gyakoroltak a barokk kor szak építészetére, nem állt egyedül e véleményével. Matthäus Daniel Pöppelmann kiadványában, amelyben főművének, a drezdai Zwingernek bemutatására vállalkozott, leszögezte, hogy az épület külsejét „beszédessé” művekkel kell kiegészíteni, amelyek „részben az invenció szándékait..., részben a magas rangú építtető testi és lelki kiválóságait hirdetik”.³ Ezután kifejti, hogy a szobordísz révén a könnyed, alkalmi épületnek született díszarchitektúra bonyolult politikai mondanivalót fejez ki.

A bécsi udvari művészet is a mondanivaló, a közlés, a monarchikus propaganda szolgálatába állította az építészetet, és szintén a szobrászat, illetve a festészet jelentéshordozó eszközeivel tette azt hatékonyá. Carl Gustav Heraeus „udvari régiség-szakértő” (Hofantiquarius) „Inscriptiones et Symbola”, valamint az uralkodó tudósköréhez tartozó Conrad Adolph von Albrecht „Verschiedenen Erfindungen Hieroglyphisch Historisch und Poetisches Gedancken” c. írása egyértelműen bizonyítja a művészi programok számára megfogalmazott tudós ötletek, concettók nagy szerepét.⁴

VI. (III.) Károly császár művészeti propagandája elsősorban Bécs és – az ott tartózkodó külföldi követek révén – az európai udvarok felé irányult. Magyarországi megbízásainak száma nem volt nagy, de minden építkezésének nagy jelentőséget tulajdonított. Az országot ugyanis a török kiűzése után a Habsburg központi hatalom irányításával szervezték újjá, s ebben a műalkotásoknak, az építészetnek is fontos szerepet szántak. A Rákóczi-felkelés leverése után az építkezések is a Habsburguralom erejét, és a hatalmat szilárdan megtartó, a fegyveres felkeléssel szemben győzedelmeskedő uralkodó alakját állították az alattvalók elé. Ezt a korszakot, a XVIII. század első harmadát, az osztrák barokk nagy egyéniségeinek – J. L. von Hildebrandtnak, a két Fischer von Erlachnak és Jakob Prandtauernek – a tevékenysége határozta meg, s tette egyetemes művészi értékke. Ez az építészgeneráció teremtette meg az osztrák barokk önállóságát, az itáliai művészettől való független-

ségét, s egyúttal sajátos, a Birodalomban és a Habsburgok uralma alatt álló többi területen nagy hatást kiváltó stílusát. Renate Wagner-Rieger a Pragmatica Sanctiótól (1713, magyarországi törvénybe iktatása: 1723) eredezteti a Monarchia egységessé válásának folyamatát, amelynek során nem csupán közjogilag, hanem művészileg is összeforrott a Habsburg Birodalom.⁵ Az udvar által megrendelt vagy anyagilag támogatott építkezések általában meglepő egyöntetűséget mutatnak, s tülemelkednek a helyi eltéréseken, a felfogásbeli különbségeken.

Osztrák kutatók megfigyelték, hogy a XVIII. században nem csupán a művészek képessége vagy a megbízók ízlése döntött az alkotók kiválasztásában.⁶ Még a három zseniális építész – az idősebb és az ifjabb Fischer von Erlach, illetve J. L. von Hildebrandt – sem csak kiemelkedő képességeiknek köszönhetette egy-egy megbízását, hanem a feladat elnyerése összefüggött az építtetőnek az udvarban betöltött helyével, befolyásával vagy azzal a politikai irányzattal, amelyhez tartozott. Az uralkodó és családja személyes pártfogása mellett fontos volt az udvari körök, „klikkek” pillanatnyi befolyása is. E csoportok, „pártok”, személyes alapon is, politikai meggyőződés szerint is szerveződhetnek. Az egyik fontosabb csoportot Savoyai Jenő és köre alkotta, a másikat pedig ellenfelei; de volt „cseh párt” és „spanyol párt” is. A főurak pártfogása nemcsak egy-egy művésznek szólt, hanem művészi irányzatot is kedvezményezett.

A századfordulótól Mária Terézia uralmának végéig három politikai irányzat érvényesült, s az azokhoz kapcsolódó művészi igazodás határozta meg egy-egy rövidebb időszak művészetét. Ezek közül a legkorábbi a Bourbonok és a Habsburgok ellentétének időszaka (amely az örökös tartományokban a francia művészi hatások kizárásával járt), azután a VI. (III.) Károly spanyol trónigényét hirdető politikai irányzat (erős spanyol és dél-itáliai befolyással), majd a spanyol trónigény feladása után a poroszok ellen irányuló külpolitika fázisa (amely a francia kapcsolatok megerősödésével együtt a művészi hatásokat is befogadja). E megállapítások jelzik, hogy a XVIII. századi bécsi udvari építészetben a formai eszközök nem csupán a „formalátás” eredményei, hanem művészetén kívüli erők is, s így azok politikai, propagandisztikus elemek is, s természetüket, alakulásukat, szerepüket ennek megfelelően kell vizsgálni.

A helyzetet, a központi hatalom politikai céljainak és művészi eszközeinek összefonódását jól példázza a pest-budai hivatalos („állami”) építészet, hiszen a két város a török kiűzése után, a XVIII. század folyamán hamar visszanyerte régi rangját, egykori jelentőségét, és folyamatos építőtevékenység színhelye volt. Budán felépült a királyi palota, ide került az egyetem, majd később, a szerzetesrendek feloszlása után ide helyezték át a kormánysszékeket is. A század folyamán Pest is fontos hivatalok székhelye lett (hétszemélyes tábla) és az egyetem is átkerült Budáról a városba. A hivatalos építészet VI., magyar királyként III. Károly, Mária Terézia és II. József alatt jól megkülönböztethető formákat öltött. Nem csupán az építészeti stílusok közötti eltérések jelentettek különbséget a három fázis között, hanem a mondánivaló, a jelentés kifejezésének eszközei is. Világosan látható, hogy VI. (III.) Károly idején a monarchikus propaganda a késő barokk látványos, allegorikus eszközeit használta bonyolult programokban megfogalmazott mondanivalója hirdetéséhez. Mária Terézia uralkodása idején változtak az eszközök: a kor művészi színvonalán

álló, az uralkodói rezidencia programjával épített, reprezentatív királyi palota hirdette a főváros királyi székhely voltát. E mondanivalót nem a barokk allegorikus nyelvezetével, hanem az elegáns, korszerű formával, az uralkodói programmal, és a szuverén uralkodó jelenlétére utaló kupolaformával fejezték ki. II. József idejében ismét változott az állami építészet képe. Jellemző, hogy ekkor a barokk reprezentálás, a rokokó finomságok és a királyi méltóság hirdetése helyett az államot, a rendet, a racionálisan felépített, logikusan működő központi hatalmat fejezte ki a hivatalos építészet.

Ezeket a – koronként változó – eszközöket, és a megjelenített mondanivalót, a kitűzött célokat szeretnénk a továbbiakban bemutatni az udvari (központi) megrendelésre készült pest-budai építkezések áttekintésével.

A török kiűzése után egyetlen városunk sem fejlődött olyan rohamosan, mint az ország központjában fekvő Pest és Buda. Bár a korabeli utazók beszámolóí a pusztulás mértékéről eltérően nyilatkoztak, kétségtelen, hogy az 1686-os ostrom után mindkét város romhalmaz lett, és teljesen újjá kellett építeni. A központi fekvés, az egykori fővárosi rang emléke, a kereskedelmi és gazdasági lehetőségekbe vetett bizalom azonban gyors betelepedést, és a lakóházak nagy ütemű újjáépítését hozta magával. A század elején Buda lakosainak a száma 11 ezerre növekedett, Pest pedig 1700-ban már 3900 lakossal rendelkezett. Ezek a számok a század végére megsokszorozódtak: mindkét városban 22-24 ezer fölé emelkedtek. Így Pest és Buda együttesen messze megelőzte a lélekszámban utánuk következő magyar városokat.

A lakosság létszámát követte az építkezés mértéke is. Budán 1787-ben a század elejéhez képest kétszeresére nőtt a házak száma (3177); Pesten ezalatt tizennégyszeres volt a növekedés (4706). Az egymásután emelt középületek, a betelepült nemesek palotái és az egyházak nagy kiterjedésű templomai, kolostorai mellett a polgárházak sora is fokozta Pest-Buda városias jellegét.

Budán éles határvonal – válaszfal – húzódott az egykori királyi palota és környéke, valamint a polgári várnegyed között. A palota területe katonai fennhatóság alatt állt, s mindenfajta építkezés katonai jellegű volt, a várparancsnok kezdeményezésére történt. A várnegyed beépítését, a lakóházak újjáépítését viszont a kamarai adminisztráció engedélyezte, és ott nem volt akadálya az építkezéseknek. A polgári épületeken kívül elsősorban szerzetesrendek templomai és kolostorai épültek fel a század folyamán. Délen, a palota közelében a karmeliták, az ostromot viszonylag épségben átvészelt Nagyboldogasszony-templom közelében a jezsuiták, északon a klarisszák és a ferencesek rendházai, illetve új templomai emelkedtek már a század elején. Mindezek az építmények a középkori utcavonalakat megőrző városszerkezetben helyezkedtek el, amelyet a várhegyet körülövező városfal szűk határok közé szorított. Budán a század végéig a városházán kívül nem volt középület, országos intézmény. Csak 1779-ben, az egyetemnek a királyi palotába helyezésével, illetve II. József alatt a kamarának és a helytartótanácsnak a klarissza kolostorban való elhelyezésével változott a helyzet.

Pesten a középületek közül először az Invalidus-palota épült fel; azt számos egyházi épület követte: a belvárosi plébániatemplom, majd négy nagy templom, illetve kolostor, a pálosok, a szerviták, a ferencesek és a klarisszák építkezései nyomán. A város fejlődését nagyban fellendítette, hogy az uralkodó rendeletére 1723-ban Pestre helyezték az ún. Hétszemélyes Táblát és a Királyi Ítéltáblát (közös néven, a curiát), azaz az ország legfőbb igazságszolgáltatási szervét. A jogi ügyleteik intézé-

sére Pestre érkezők számának növekedése pezsgő életet vitt a városba, és a curia bíráinak palotái is hozzájárultak a modern, barokk jellegű városkép kialakulásához, csakúgy, mint Grassalkovich Antal kamaraelnök palotája. Az egyetem Pestre helyezése 1784-ben tovább növelte a város forgalmát, lakosainak, kereskedőinek gazdaságát. Így a XVII. század végén még romokban álló Pest egy évszázad múlva sűrűn beépült várossá vált.

A két város gazdasági élete is rohamosan fejlődött. Eleinte a mezőgazdasággal foglalkozók száma dominált; még a mesteremberek is foglalkoztak szőlőműveléssel és állattenyésztéssel. A két város határában majorságokat alakítottak ki, s a szántóföldeken gabonatermelés folyt. Különösen Budán jelentett viszonylag biztos megélhetést a szőlőművelés, s annak ellenére, hogy a városiasodás nagy iramban indult meg, a lakosság elsősorban a környékbeli domboldal szőlőbirtokaiból biztosította megélhetését. Pest polgárainak kézműipari és kereskedelmi tevékenysége a kedvezőtlen országos feltételek miatt csak lassan bontakozott ki, de a XVIII. század folyamán már a fejlődés legfontosabb mozgatórugója lett. Különösen a pesti vásárok váltak országos hírű eseményekké. Mind a kereskedők létszámának, mind pedig a vásári forgalomnak a fellendülése, a jövedelmek emelkedése a kereskedelem növekvő szerepére utal.

Pest és Buda építészeti fejlődése nemcsak a betelepülés gyorsaságának és az erősödő polgárságnak köszönhető, hanem kitűnően megszervezett, nagyon tevékeny, elismert kőművescéheinek is. Nemcsak a két céh létszáma, hanem mestereinek kiválósága révén is a legtekintélyesebbnek, a legelismertebbnek számított szakterületén; a vidéki céhek vitáikban véleményezésre a budai vagy a pesti mesterekhez fordultak. A XVIII. század végére a céhek létszámát már nem korlátozták, így pl. a pesti kőművescéhbe 9 mester tartozott, több tucat legénnyel. Kiváltságlevelükben a pesti és a budai mesterek olyan jogokat nyertek, amelyeket akkor az ország egyetlen városának kőművesmestere sem: nemcsak a fővárosban, hanem bárhol másutt vállalhattak építőmunkát. Ezért találni a forrásanyagban pesti vagy budai mesterek munkájára vonatkozó adatokat szerte az országban.

Pest-Buda tehát a század folyamán visszanyerte azt a helyét, amelyet korábban, a török hódítás előtt játszott. Központi fekvése, gazdasági lehetőségeinek széles skálája, az igazgatási, a művészeti életben betöltött szerepe nyilvánvalóvá tette fővárosszerepét. A század folyamán az uralkodók is fokozatosan felismerték jelentőségét, s építkezéseikkel hozzájárultak a két városnak a királyságot reprezentáló arculatának megteremtéséhez.

A KATONAI SZERTÁR (ZEUGHAUS)

A szatmári békekötés (1711) után úgy tűnt, hogy az uralkodó és a rendek kompromisszuma – amely a leányági örökösödés elfogadásáért cserében a rendi kiváltságokat és az országnak a saját törvényei szerinti kormányzását biztosította – véget vet a kölcsönös bizalmatlanságnak, s az I. Lipót idején alkalmazott nyílt erőszakos, abszolutista kormányzásnak. A török elleni győzelem (1716–18), a Temesköz visszacsatolása növelte a központi hatalom tekintélyét, jelezte, hogy a Habsburg-ház képes Magyarországnak a külső ellenségtől való megvédésére. A konfliktus azonban hamar kiéleződött a nemzet és az uralkodó között. Bár nyílt felkelésre nem került sor, a rendek elégedetlensége, nyugtalansága több ügyben is megmutatkozott. Az országgyűlések rendszeres összehívásának elmaradása, 1732-ben új nádor választása helyett Lotharingiai Ferenc herceg törvénytelen kinevezése helytartóvá, az adóalapról folytatott vita megoldatlansága, a protestánsok helyzetét nehezítő Carolina resolutio rendeletének kiadása (1731) jelezték a felgyülemlett problémákat, ellentéteket. Mindezekhez a Rákóczi-felkelés folytatásáról, a fejedelemnek, később fiainak Magyarországra jöveteléről szóló – később alaptalannak bizonyult – hírek okozta bizonytalanság is járult, amely a növelte az udvar bizalmatlanságát.⁷

Ebben az időszakban a katonai igazgatás alatt álló Budán, a török visszatérésének veszélyétől tartva, először katonai célú építkezések folytak. Minden más középületnél korábban épült fel a Hadiszertár (az ún. Zeughaus), amely – noha katonai szertárként elsősorban gyakorlati célokra szolgált – művészi kiképzést nyert, hangsúlyos plasztikus díszítményekkel⁸ (1., 3. kép).

A téglány alakú épület első formájában 1686 után, legkésőbb 1696-ig épült fel, a korábban ott állt és az ostromban elpusztult török katonai szertár helyén. A fennmaradt tervrajzok szerint külseje egyszerű, igénytelen volt; sima homlokzata a szalagkeretes ablakok során kívül mindenfajta tagolást és díszítést nélkülözött. Architektúrája ugyanúgy csak a legszükségesebb elemekre korlátozódott, ahogy Budán a többi korai építményé is (pl. a jezsuita papnevelde, 1702–22). Egyemeletes homlokzatának szabályosságát egy kiugró rész törte meg, azon a sarkán, ahol a felhasznált régi épületrész az új falazat vonala elé nyomult.

1723-ban a Zeughaus is áldozatul esett a várnegyeden végigsöprő nagy tűzvésznek, amely a korábbi években már megindult budai építkezésekben komoly károkat okozott.

A katonai hatóságok állandóan sürgették egy újabb hadiszertár felépítését, míg végül a bécsi haditanács 1725-ben elrendelte az új épület megtervezését. Még ugyanabban az évben elkészült a terv, s azt jóváhagyták. Ezután a befejezésig (1730) évente tervekkel kísért jelentések készültek a haditanács számára, beszámolva a

munkák állásáról. A források bőségesen szólnak az egyes években legszükségesebbnek tekintett munkálatokról. Sajnos éppen a legkorábbi, az engedélyezésre benyújtott terv nem került elő, s így a tervező személyét nem tudjuk egyértelműen megállapítani. A későbbi, szignált felmérések és tervrajzok Johann Matthey mérnökkari hadnagy szerzőségére utalnak, aki több erődítmény és kaszánya építési munkálataiban vett részt, s éppen ez idő tájt a budai várpalota első épülettömbjét építette.⁹ Az adatok között azonban felmerült Johann Hölbling budai építőmester neve is, aki 1728-tól a kivitelezési munkák vállalkozója volt, de – mint a források megjegyzik – már korábban is közreműködött az építkezésben. A tervezés kérdését bonyolítja, hogy a Szent György térre néző főhomlokzat, az egész épület legigényesebb része, biztosan nem Matthey elképzelése szerint készült el, ugyanis tervei és a megvalósult forma között nagy eltérést fedezhetünk fel. Nem lehetett a tervező Donato Allio sem – aki szintén kapcsolatba került az építkezéssel –, mert javaslata főleg a fegyver- és hadiszertár gyakorlati felhasználásával kapcsolatos módosítására vonatkozott (pl. a földszinti nagyterem további bővítését javasolta). A haditanács 1729-ben kelt egyik rendelkezése szerint a kapuzat és a főhomlokzat ablakelosztásának, valamint díszítésének végleges formáját Bécsben kellett megtervezni.¹⁰ E rendelkezés számunkra egyértelművé teszi, hogy a homlokzat kialakításával magasabb elvárásoknak kellett megfelelni, s hogy a jellegzetes díszítőprogram, az allegorikus és mitológiai figurák együttese magára a központi hatalom megtestesítőjére, a császárra és jelmondatára utal, s az ő politikai mondanivalóját hirdeti. Magasabb művészetpolitikai célokon kívül ugyanis mással nem magyarázható az architectura militaris körébe tartozó épület igényesebb, művészibb kialakításának szándéka.

Ezt az épületet tekintjük az első olyan műnek a városban, amely a királyság intézményét, a királyival egyesült császárság hatalmát s azon túl az uralkodó VI. (III.) Károly személyét jelképezi, illetve művészi propagandájával a Habsburg-uralkodó eszményeit jeleníti meg.

A Zeughaus négyszögletes tömbjének új architektúráját nagyon egyszerűen alakította ki tervezője (2. kép). Csupán a főhomlokzat volt igényesebb, miként a századfordulón készített fényképekből és leírásokból megállapíthatjuk. Az épületet ugyanis 1897 és 1901 között lebontatták, mert a királyi palota északi oldala előtt azon a területen állt, amelyet Hauszmann Alajos a palota bővítéséhez kívánt igénybe venni. Csupán a művészileg értékeesebb faragványokat, így a kapuzat oszlopait, szobrait, szemöldökpárkányait és az oromzaton álló Héraklész-szobrot őrizték meg, s új összeállításban, a budai vár délkeleti falánál helyezték el (4–6. kép).

Az északra, a Szent György térre néző, emeletes főhomlokzatot két rizalit tagolta, mert a beépített középkori falmaradvány az egyik oldalon a falsík elé ugrott, s azt az egységes hatás kedvéért a másik oldalon is kiugrással ellensúlyozták. A közbeeső tizenegy tengelyes falszakasz közepén kapu nyílt (3. kép). Kosárirés nyílását két, talapzatos toszkán oszlop szegélyezte. Az oszlopok háromrészes gerendával illeszkedtek a falhoz. A gerendázaton két sisakos allegorikus figura helyezkedett el: a pajzsukra írt szöveg szerint Constantia (állhatatosság) és Fortitudo (bátorság). A kapu íve fölé kronosztikonos kartus került¹¹ (4–6. kép). Az emelet középső három ablaktengelyét háromszögű oromzat foglalta össze, orommezéjében a császári

címerrel és hadijelvényekkel. Az oromzat csúcsán a lernai hüdrát legyőző Héraklész szobra állt, a két sarok felett pedig tropheumos díszek.

A Zeughaus homlokzatán tehát megjelentek az uralkodóra utaló, alakját jelképpel megidéző művészet fő elemei, Héraklész alakja, valamint Constantia és Fortitudo allegorikus figurája. E motívumok ugyanis a császári műpártolásból született alkotások sokszor felhasznált, jól ismert elemei, s részei egy átfogó ideológiának, amely a monarchikus propagandát szolgálta.

VI. (III.) Károly építkezéseinek politikai céljait Anton Höller bécsi jezsuita 1733-ban írt, „Augusta Carolinae Virtutis Monumenta” című művéből ismerjük¹² (7. kép). Az értekezés, amely a császár szinte minden építészeti és képzőművészeti megbízását felsorolja, arról tanúskodik, hogy az uralkodó a művészeteknek komoly szerepet szánt a monarchikus propagandában, az állam ideológiájának terjesztésében. Höller öt csoportban tárgyalja az építményeket, amelyeket VI. (III.) Károly parancsára emeltek a Habsburg Birodalomban. Felsorolásában nem csupán a legjelentősebb művek szerepelnek, hanem műszaki, technikai, mérnöki alkotások is, noha ezeket általában nem szokták a „magas” művészetek körébe sorolni, azokkal együtt emlegetni. A szerző azonban ezzel is jelzi, hogy a császár minden megbízásával a politikumot tartotta szem előtt: a Monarchia, az állam alapvető politikai programjának hirdetését. Az épületek, a műszaki létesítmények mindenekelőtt Isten dicsőségét és a közjót szolgálták. E célok, mint az írás előszavából megtudjuk, az uralkodó erényeiből, személyes jó tulajdonságaiból következnek. VI. (III.) Károly erényekkel felruházva uralkodik; erényei előkelő születésében, neveltetésében gyökereznek, s eleve biztosítják, hogy uralma, művészeti és építészeti megbízásai előmozdítsák a közjót, alattvalóinak boldogulását. Az építkezések tehát az uralkodó erényeinek manifestációi lehetnek – vagyis azok ugyanúgy politikai célokat követnek, mint egyéb tettei.

Höller értekezésének címlapképe, Anton Joseph von Prenner rézmetszete rávilágít arra, melyek az uralkodó legfőbb és céljainak elérésében leghatékonyabb erényei. Az ábrázoláson a Művészet által babérkoszorúval felékesített, s a motívumokkal Róma nagy építetőihez hasonlónak bemutatott császár büsztje alatt, relief-figurákként egy oszlopra támaszkodó nőalak és Héraklész látható. Az oszlop mint attribútum Constantiára (Állhatatosság), Héraklész pedig Fortitudóra (Bátorság, Erő) utal, s így együtt a császár jelmondatát (Constantia et Fortitudine) idézik fel. A két ábrázolás, azaz a perszifikáció és az absztrakt fogalmat megtestesítő mitológiai hősöz együtt, hasonló szerepben, a jelmondatot bemutató számos más műben is szerepelt, azaz jelentésük széles körben vált ismertté, elfogadottá a korszakban.¹³

Höller „Aedificia bellica” című fejezetében tárgyalja VI. (III.) Károly hadiépítményeit, az általa elrendelt erőépítéseket. Nem maradnak ki a sorból a magyarországi megbízások sem; így a pesti Invalidus-palotát, külsejét, díszítményeit, építéstörténetét, szervezeti felépítését is részletesen bemutatja. A várak, erősségek után sorra kerülnek az „aedificia bellica” körébe tartozó egyéb épülettípusok, a gabonaraktárak, a fegyver- és lőszerraktárak is. Höller említi a budai lőszerraktárat és a Zeughaus is, de részletesen nem időzik a viszonylag szerény épületeknél. Ennek ellenére nem kételkedünk abban, hogy az épület díszítése mondanivalót hordozó

programmal rendelkezett. A kapuzaton Constantia és Fortitudo alakjai a császári jelmondatra utalnak, s ezáltal az épület a központi hatalom auráját ölti magára.

A díszítés fő eleme a lernai hűdrát legyőző Héraklész (3. kép). Alakja komoly helyet kapott a Habsburgok „házi” mitológiájában, s mindig a belső viszályok és a külső ellenség felett diadalmaskodó császárt jelképezte.¹⁴

VI. (III.) Károly számára a Héraklész-tipológia alkotta művészeti ideológiájának fő elemét. I. Miksa és V. Károly császárok példáját követte, amikor a Habsburgok által addig alig alkalmazott hős-analógiát választotta. A mitológiai hős elsősorban harci erényeket – erőt, bátorságot és kitartást – szimbolizált, s „munkáinak”, a rá szabott feladatoknak sikeres elvégzése a közjóért tevékenykedő, az alattvalókat baj esetén megvédő, békében szolgáló uralkodó tevékenységét jelképezte. A győzelmesen teljesített feladatok közül a lernai hűdra legyőzése VI. (III.) Károly haditetteit példázta – az uralkodónak a spanyol örökösödési háborúban véghezvitt hőstetteinek analógiájaként. A harci erényeket jelképező Héraklész-figura a legmegfelelőbb utalásként szerepel egy hadiépületnek, a Zeughausnak a homlokzatán. A császári címer és a diadaljelvények egyértelművé teszik, hogy a szobor valójában VI. (III.) Károly tetteire vonatkozik, az ő dicsőségét hirdeti.

VI. (III.) Károly nagy mintaképének tekintette őseit, V. Károlyt, a Birodalom nagyságának, hatalmának dicső korszakát megtestesítő császárt. Művészi propagandája hangsúlyozta is azonosságát a nagy előddel. Kiemeli, hogy nemcsak a név azonossága és a származás teremt köztük kapcsolatot, hanem az uralkodói nagyság és dicsőség is. Ezért veszi át V. Károly jelmondatát, s impreszéje motívumát, a két oszlopot is. Az oszlopok Héraklészre idézik, aki a világ „szélén” – az ókori felfogás szerint Gibraltárnál – két oszlopot tűzött le¹⁵ (8. kép). VI. (III.) Károly a spanyol örökösödési háborúban fegyverrel igyekezett érvényesíteni jogait, s azokért évekig harcolt az országban. Háborúskodásai során elfoglalta Gibraltárt is – azaz Héraklész, illetve V. Károly nyomába lépett, méltó utódjuknak bizonyult. A két oszlop tehát nemcsak Héraklészre, hanem általa V. Károlyra is utalt, s egyúttal jelezte VI. (III.) Károly igényét a spanyol trónra. Trónigényéről ugyan kénytelen volt lemondani, de azt sosem adta fel, s legalább a művészet eszközeivel igyekezett kifejezésre juttatni.¹⁶

Mindezek ismeretében a kapuzat kósáríves nyílása mellett a gerendadarabokkal a falazathoz kapcsolt két toszkán oszlop sem tekinthető pusztán a barokk kapuzatalakítás hagyományos elemének. A díszítőprogram egyértelmű monarchikus utalásait figyelembe véve – véleményünk szerint –, a két allegorikus figura talapzataiként azokat az oszlopokat jelenítik meg, amelyek VI. (III.) Károly jelmondatában szerepelnek, s amelyek egyszerre idézik fel mintaképeit, Héraklészre és V. Károlyra, valamint hirdetik spanyol trónigényét.

Az oszlopok nemcsak a mitológiai hősnek a világ „végén” elhelyezett oszlopait jelenítik meg, hanem a császár jelmondatához is kapcsolódnak. Fortitudo attribútuma az oszlop, Constantiát pedig oszlophoz támaszkodva szokták ábrázolni, vagyis mindkét erényt oszlop kíséri. A két erény a Habsburgok fejedelmi tükrének, (Fürstenspiegel), a „Princeps in compendio”-nak egyik fejezetcímében is szerepelt (De Principis Constantia et animi Fortitudine), s a legfontosabb uralkodói tulajdonságok közé számított¹⁷ (9. kép).

Az elmondottak alapján a budai Zeughaus nem tekintjük csupán funkcionális, az utilitas jegyében fogant alkotásnak, amely gyakorlati feladatán, a fegyver- és lőszerkészlet tárolásán túl nem töltött be egyéb szerepet. Ezt közvetve az a tény is bizonyítja, hogy a főhomlokzatot Bécsben tervezték. Ez az adat bizonyára nemcsak az architektúra, hanem a szobrászi program megfogalmazására is vonatkozik. Az épület tervezésében szóba kerülő mestereknek, mint pl. Donato Felice d'Alliónak, a klosterneuburgi apátság egyik tervezőjének (1730) jelenléte, s a többieknek is a központi hatóságokkal való kapcsolata tanúsítja a legmagasabb körök figyelmét a Zeughaus iránt. További vizsgálatra szorul, hogy milyen szerepe volt a Hofbauamt-nak, az udvari építészeti hatóságnak a tervezésben, a díszítőprogram megfogalmazásában. Ahogy a haditanács megbízásából ekkor tervezett pesti Invalidus-ház is kapcsolatba került a Hofbauamt vezetőjével, Josef Emmanuel Fischer von Erlach-hal, úgy a „hatósági felügyelet” a hadiszertár épületére is kiterjedhetett, s ez a művészi formát is befolyásolhatta.¹⁸

Nem meglepő e kapcsolat az udvari hatóságokkal, hiszen Budán ekkor ez az épület testesítette meg a központi hatalmat, ez jelezte az uralkodó mindenhol jelen levő katonai fennhatóságát. A Rákóczi-szabadságharc utáni évtizedben e hatalom, a kintárral párosuló erő hangsúlyozása nem lehetett véletlen.

A szobrok mesteréről nem szólnak a források. Korábban Bánrévy Lorenzo Mattielli nevét említette, de ezt csak a mesternek a hivatalos körökhöz fűződő kapcsolata, sok jelentős megbízása alapján feltételezte. A szobrok faragása nem erősíti meg az elképzelést. A gyengébb minőség, a merev formák alapján Aggházy Mária inkább helyi mesterre gondol, aki Bécsből kapott vázlatot valósított meg, provinciális színvonalon.¹⁹

Utójáték: koronázási ünnepségek 1792-ben

A budai Zeughaus történetében az utolsó reprezentatív feladat 1792-ben, I. Ferenc király budai koronázása idején adódott. Június 6-án I. Ferencet, négy nappal később pedig a királynét koronázták meg – a szokásoktól eltérően – nem Pozsonyban, hanem Budán. A ferencesek várbeli templomában zajlott le a koronázási ceremónia, majd a vár alatti dombon a koronázási eskü és a szertartásos kardvágás. Ezután az egész menet visszatért a várba. Délután díszebéd következett, amelyen a főméltóságokon kívül több mint 600 előkelőségnek terítettek. Az Országos Levéltárban megtalálható az ülésrend is, amely kiegészíti a források és az egykorú beszámolók közlését. Eszerint a királyi palotában, az udvarra néző nagyteremben állították fel a díszesen megterített asztalt, s mellé helyeztek a korona és az uralkodói jelvények számára egy kisebbet. Az uralkodópáron kívül a főhercegek, a prímás és a kalocsai érsek foglalt helyet a díszebédnél. Ugyanekkor a Zeughaus két termében, a déliben és a nyugatiban két-két sorban asztalokat helyeztek el.²⁰ A nagyobb, hosszabb teremben a követek és a városok, megyék küldöttei (328 fő), míg a kisebbikben a főméltóságok, a főurak és a főpapok (322 fő) ültek. A királyi palota kertjéből közvetlen átjárót nyitottak az épület falán, s az uralkodópár ezen a bejáraton át látogatta meg a magyar főrendeket és az országgyűlés követeit. A Zeughaus ezúttal a királyi palota egyik terméül szolgált, mintegy annak „meghosszabbítását” jelentette.

Gyakorlati funkciója, fegyverraktár szerepe sem jelentett akadályt – reprezentatív színhelynek számított, a koronázási lakoma méltó helyszínének. A hatalomhoz kapcsolódó épület tehát a rezidencia részévé válhatott, díszítményei újra felkelthették a figyelmet, mondanivalóját ismét kifejthette.

A PESTI INVALIDUS-HÁZ

A töröktől felszabadult, s lassú fejlődésnek induló Pest első nagyszabású épülete az esztergomi primás kezdeményezésére és anyagi támogatásával épített, de végső formájában uralkodói szándékokat megvalósító, egykori Invalidus-palota volt. Az épület történetét Schoen Arnold alapos monográfiájából ismerjük, s az ő könyve alapján ismertetjük.²¹

Széchenyi György esztergomi érsek 1692. január 15-én kelt végrendeletében két uradalmának jövedelmét Pesten építendő Invalidus-kórház céljára hagyta. A primás alapítványával a török elleni hosszú felszabadító háború során megrokkant, harc-képtelenné vált katonák számára kívánt kórházat és kaszárnját létesíteni. Az építkezés azonban nem indult meg, amíg a haditanács át nem vette az irányítást. 1715-ben a budai katonai parancsnok, gróf Regal vezetésével folytak a telekvásárlási tárgyalások, s ezekkel egy időben tervek is készültek. Jól látni a forrásokból, hogy amíg a budai városparancsnok felügyeletére bízták az épületet, azaz helyi célokat szolgáló építményre gondoltak, egy helyi építőmester, Johann Hölbling kapta a feladatot, de mihelyt a bécsi haditanács vette kézbe az ügyet, Bécsből küldtek kamarai építő mestert, Fortunato de Prati személyében. Ebben az időben – az Invalidus-palota 1716-ban bekövetkezett alapkövetétele idején – Fortunato de Prati még a budai királyi palota tervezője és kivitelezője is volt.²²

1723-ban Savoyai Jenő, a Haditanács elnöke, felfigyelt az anyagiak hiányában csak lassan, akadozva folyó építkezésre, és a karitatív vállalkozás jelentőségére, s újabb forrásokat vont be az építkezés megvalósításához. Felvetette, hogy az intézmény az egész Birodalom rokkant és beteg katonái számára szolgáljon kórházzal, illetve szállással, 4000 férőhellyel, és e tervét 1724-ben beterjesztette az uralkodónak. Bár végül nem csak Pesten, hanem Prágában és Bécsben is épült Invalidus-ház, illetve -kórház, a pesti épület magára vonta VI. (III.) Károly figyelmét és támogatását.

1727-ben a haditanács elhatározta, hogy az építkezést maga fogja irányítani, saját bizottság által, s állandó ellenőrzés mellett. Erre a feladatra már Prati sem tartották megfelelőnek, s helyette a Hofbauamt mérnökét, Anton Erhard Martinellit bízták meg a tervek felülvizsgálatával és a kivitelezéssel (1727). Az építkezés ezután Martinellinek az uralkodó által jóváhagyott tervei szerint haladt tovább.

A munkák 1738-ig gyors ütemben folytak, de ekkor váratlan akadály merült fel. A terv teljes megvalósításához, a szabályos négyzet alakú alaprajz kialakításához ugyanis a városfalat egy darabon le kellett volna bontani, ezt azonban a magisztrátus nem engedélyezte. Az építész megpróbálta módosítani tervét, hogy folytathassa az építkezést, de 1741-ben kénytelen volt beletörödni műve befejezetlenségébe.

Martinelli elképzelését Salomon Kleiner 8 rézmetszete mutatja be – nyilván az eredeti rajzok alapján, mert a metszeteken az épület befejezett formában áll, noha a valóságban a munkálatok megszakadtak²³ (10. kép).

Az építész négyszögletes udvart körülvevő négy szárnyat kívánt emelni, az udvart négy részre osztó, egymást keresztező belső szárnyakkal. Az elképzelésből a hátsó traktus és az egyik udvari szárny nem valósult meg. A rézmetszetekből kiderül, hogy a főhomlokzatot és az arra merőleges belső szárnyat (amelynek egyik felében a kápolna volt) háromemeletesre, a többit csak kétemeletesre tervezte (11–12. kép). A megvalósult homlokzat hosszan elnyúlik; 47 tengelyes tömegén a tekintélyes magasság ellenére is a horizontális jelleg dominál. A monotónia elkerülése végett 5, kis kiüléssű rizalit tagolja felületét. Az egyes szakaszokban nincs mozgás; inkább a részletek csoportosítása és a díszítmények különítik el a falfelület egyes részeit. Eltérőek a szemöldökpárkányok, a rizalitokat pedig lapos óriáspilaszterek fogják össze vertikálisan, és hangsúlyozzák a többi falszakasztól eltérő voltukat. A középső három rizalit feletti figurális díszű attika jelent még változást a homlokzat egészén belül. A három közepén álló szakaszt diszes portál nyitja meg.

Martinelli új homlokzatkonceptiója a bécsi palotaépítészettel áll kapcsolatban. Amikor Bécsben, udvari építkezésként veszik át a pesti Invalidus-kórház ügyét, bizonyára bevonják a feladat megoldásába az Udvari Építészeti Hivatalt (Hofbauamt), amelynek Martinelli ekkor az alépítésze volt. Minden jel arra mutat, hogy a Hofbauamt vezetője, Joseph Emanuel Fischer von Erlach hivatalból, mint Martinelli fellettese, kapcsolatban állt az építkezéssel, akár mint a tényleges tervező, akár pedig a tervek ellenőre, engedélyezője. Martinelli ugyanis több épület kivitelezőjeként (Karlskirche, Stadtpalais Schwarzenberg) az idősebb és a fiatalabb Fischer von Erlach terveit valósította meg.²⁴ Talán ez egykor köztudott volt, mert Kazinczy 1818-ban írt pesti útleírásában őt nevezte meg a palota mesterének.²⁵

A hivatali rangsor alapján feltételezett mesterkérdést néhány stílusjegy is megerősíti, amely arra vall, hogy Fischer kapcsolatban állhatott a művel. Az általános elrendezés már Bél Mátyás szerint is Liberal Bruant párizsi Invalidus-palotáját (1670) idézi, mert a francia építészet nagy alkotásai Bécsben olyan mintaképeket jelentettek, amelyeket az uralkodó minden szempontból szeretett volna felülmúlni.²⁶ A négy szárnyépület, az udvar megosztása, a kápolna középére helyezése azonban Fischer Hofburg-tervén is szerepelt. E terven belül a Reichskanzlei homlokzata szolgálhatott mintául a főhomlokzat számára. A kápolna alaprajza szintén a Hofburg-terv megfelelő részéhez igazodik.²⁷

Az áttekinthetetlenül hosszú, monumentális homlokzat részleteiben is Fischer fel fogására vall. A stíluskritikai szempontokon túl szerzősége mellett még egy másik bizonyíték is felmerül: az inskripciók, a kapuzatok és az oromzatok szobordíszének programja szerepel az Albrecht-kódexben (1730–31 körül). Conrad Albrecht császári tanácsos kéziratban maradt munkájában számos allegorikus mű programját dolgozta ki. Minden tervezete Fischer valamelyik művével kapcsolatos, s a pesti Invalidus-palota szoborprogramjának leírása közvetve azt bizonyítja, hogy az épület szintén Fischer műve.²⁸

Anton Höller „Augusta Carolinae Virtutis Monumenta” c. művében (1733) bemutatja VI. (III.) Károly műpártolásának legjelentősebb emlékeit, s a „Háborús épületek” sorában az Invalidus-palotát is megemlíti, sőt, illusztrációját is közli.²⁹

Az épület politikai mondanivalóját a hatalmas méret, az abszolút kiterjedés mint a hatalom, a központi erő végtelen erejének a kifejezése adja meg. Zacharias is észreveszi, hogy a 47-tengelyes, ismétlődő szakaszokból álló, s így elméletileg végtelen hosszan folytatható homlokzat magasabb célt szolgál: „az áttekinthetetlen mint a monarchikus hatalom kifejezése” jut rajta érvényre.³⁰ A kortársak sem csupán a funkciónak megfelelő, s így akár egyszerűen kialakítható épületet láttak az épületben: Johann Michael Küchel szerint „külseje egy palotához hasonlít”.³¹

A „közlés”, a mondanivaló kifejezésének szándéka a mű szoborprogramjából is kiderül. Bár az Albrecht-kódexben csak az egyik szoborcsoport vázlata és programtervezete olvasható, nem lehet kétséges, hogy az egész Albrecht műve, s személye révén az uralkodó szándéka, mondanivalója jut abban kifejezésre.

Az épületen három kapuzatot alakítottak ki: a középtengelyben és két oldalsó szakasz előtt. A középső a kápolnába vezet, kétoldalt a nagyobb, háromaxisos, pilaszterekkel tagolt bejárat az épületszárnyakba. A középső, kisebb portál felett a földgömböt tartó Atlasz alakja, valamint két perszonifikáció áll (13. kép).

Atlasz a Habsburg monarchikus propagandában a ritkábban használt mitológiai utalások sorába tartozik; mint a tudós asztronómus és filozófus jelképe, Héraklész nevelője, némely esetben azonban szerepelt fontos allegorikus összeállításokban. Johann Lucas von Hildebrandt 1712-ben, a Hofburg Kohlmarkt felé nyíló bejáratánál felállított diadalkapuján Atlasz tartja az éggömböt. A programot megfogalmazó Heraeus magyarázata szerint az uralkodói tevékenység súlyát, terheit, s az ezeket viselő uralkodót jelképezi.³² Az éggömb terhe alatt görnyedő figurától balra egy sisakos, páncélos férfialak, jobbra pedig egy oszlopra támaszkodó, pálmaágot tartó nőalak látható, akiket attribútumaik alapján Fortitudónak és Constantiának határozhatunk meg.³³ Alakjaik az uralkodó devise-jének szövegét (Constantia et fortitudine) testesítik meg (8. kép). Áttételesen a háborúra és a békére is utalnak, s mint annyi, a császár megbízásából született mű programja, a békében és harcban egyaránt kiemelkedő „virtussal” rendelkező VI. (III.) Károlyra vonatkoznak.³⁴ Az Albrecht-kódexben olvasható az Invalidus-ház feliratterve, s itt szerepel a program kulcsmondata: Carolus VI Rom. Imp. Bello Paceque Aug. Rex Catholice ac Apostolice Providus. A kapun tehát a homlokzati dísz tervezője mintegy jelzi a szoborcsoporttal az alap gondolatot, hogy a császár békében alattvalóiról gondoskodó uralkodó, háborúban pedig győztes hadvezér. Hildebrandt 1712-es diadalkapuján is ez a két szoboralak kíséri az éggömböt tartó Atlaszt, s a programalkotó Heraeus az Állhatosságnak és Bátorságnak nevezett jelképes figurákat a háborúban és békében kitűnő eredményeket felmutató uralkodóra vonatkoztatja.³⁵

E három szoboralakhoz kapcsolódik a két reprezentatív mellékbejárat két-két domborműve. Balra – azaz Háború-Fortitudo oldalán – két jelenet Károly főherceg, a későbbi VI. (III.) Károly császár haditetteire utal. Az egyik felett Vergilius „I. eclogá”-jából vett idézet és évszám (Sic patriam fugimus MDCCIII) magyarázza a jelentést: a római hajón álló Aeneas Károly főhercegre vonatkozik, aki 1703-ban tengeren utazott Spanyolországba, új hazájába, hogy elfoglalja trónját (14. kép).

A másik relief felett az „Aeneis” egy sora áll (*Quanta per aequora vectum accipio*) és az MDCXI-es évszám jelzi annak aktualitását: a spanyol örökösödési háború lezajlása után, Károly főherceget a fiatalon meghalt I. József utódjává választották, s szintén a tengeren indul vissza, Bécsbe. A két jelenet a trónjáért harcba induló, a tengeri út fáradságait elviselő, hazája elhagyását vállaló ifjú uralkodó bátorságát állítja a néző elé (15. kép).

A jobb oldali kapu domborműveinek jelenetei Savoyai Jenő haditetteit idézik, ünnepelve a győztes hadvezért, a haditanács elnökét. A *Tibi signa dedit MDCCVI* feliratú mező Torino elfoglalásának állít emléket, a másik, a *Ter victor in anno MDCCX* pedig a hercegnek egy évben három helyszínen aratott győzelmét örökíti meg. Constantia mellett a hadvezér kitarását hangsúlyozva. Mindkét dombormű-páros magasabb szinten Atlaszra, azaz a Birodalom terheit vállán vivő VI. (III.) Károlyra utal (16–18. kép).

Bonyolultabb program bontakozik ki az épület főpárkányára állított attikák oromzatán.³⁶ A középső attika a középrizalit felett áll, és tovább növeli annak hangsúlyát. A másik két attika nem a szélső bejáratok felett helyezkedik el, hanem azoktól jobbra és balra.

Conrad Albrecht, a programkészítő vázlatkönyvében lerajzolta a jobboldali attika 4 szobrának vázlatos tervét, és leírta az egyes alakok jelentését, attribútumaikat. Megmaradt Johann Christoph Mader szobrász szerződése is a négy szobor kifaragására (1731) s annak szövege ugyanazokat a motívumokat jelöli meg, mint amiket a program is említ.³⁷ Az első a Nyugalom, amelyet bátorsággal lehetett kiérdemelni. A nőalak páncélját kioldotta, baljával hosszú kardjára támaszkodik, lába alatt egy kialudt gránát látható. Mellette áll Éberség, a még szükséges elővigyázatosság megjelenítésére. A sisakos, páncélos nőalak mellett Vigilantia jelképe, melyet az emblémákon, hieroglifákon is látunk, egy darumadár, karmaiban egy kődarabbal. A harmadik figura Bőség, amely a nyugalomba vonult katona ellátását jellemzi. A nőalak bőségszarut és a congiariumot, azaz a római katonáknak kijáró ajándékot (tulajdonképp az arra jogosító jegyet) tartja. A negyedik szobor az Élvezet, vagyis a katonáknak az Invalidus-otthonban biztosított ellátás jelképe. A nőalak lábánál méhkas látható, kezében egy cintányérral, amelyet megütve hívja magához a rászorulókat. A négy alak tehát az Invalidus-palotában elszállásolt, megérdemelt nyugalomukat élvező, bőséges ellátást kapó katonáknak nyújtott gondoskodást mutatja be.

A baloldali attika-szobrokhoz nem maradt meg a program, és a szerződés szövege sem magyarázza el a jelentést. Schoen értelmezése szerint a fiatal katona ravasz ébersége vezet győzelemhez, a veteránt pedig várja a dicsőség pálmája és koszorúja. A középső attika szobrai azt hirdetik, hogy az Invalidus-palota emelését a bőségből fakadó adakozás tette lehetővé, s az uralkodónak katonái iránti lángoló szeretete mozdította elő. E szeretet öröködi a bentlakók felett.³⁸

A szobrok és a reliefek tehát a jól ismert, s a császár számos művének mondanivalójában kifejezett, felirataival hangsúlyozott gondolatot jelenítik meg: VI. (III.) Károly háborúban és békében egyaránt a nagy imperátorokhoz méltó erényekkel rendelkezik. Bőkezűsége, alattvalói, katonái iránti szeretete vezette a palota építéséhez, gondoskodása nyugalmat és bőséget teremt a rászorulóknak.

A VI. (III.) KÁROLY KORI KIRÁLYI PALOTA

A Habsburg-udvar magyarországi építkezései közül – a hadi célra épített fegyvertárak, erődítések mellett – kiemelkedik a budai palota, amely nem csupán építészeti feladatot jelentett, hanem az országnak, a királyságnak is szimbóluma volt, s így megkülönböztetett figyelmet érdemelt. Kiépítésére ezért egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek, s a kezdeti, pusztán a palota katonai jellegével összefüggő megoldás helyett a század közepére reprezentatív építési programot választottak.

A palota XVIII. századi építéstörténete

A Zeughaus első épületének felépítésekor a várban még nem állt királyi palota, de az 1723-as tűzvész utáni új építési fázis idején már zajlott egy nagyszabású, a hadiszerternál nagyobb volumenű építkezés a középkori királyi rezidencia helyén.

1686. szeptember 2-án a Szent Liga csapatai Lotharingiai Károly vezetésével két hónapos ostrom után elfoglalták Budát, és végleg kiűzték a törököket az ország fővárosából. A másfél százados török megszállás alatt senki sem fordított gondot a királyi palota karbantartására, az omladozó falak és szerkezetek helyreállítására. Az elhanyagolt épületkomplexum állapota így fokozatosan leromlott; falai sok helyen bedőltek, a födémek beszakadtak. Mégis, az ostromig állt a hatalmas együttes legnagyobb része, s lakható is volt. Az ostrom során azonban elpusztult mindaz, ami még addig épen maradt; az ágyúzás pedig nagy károkat okozott a falakban, hiszen az épület kimagasló tömege könnyű célpontot kínált az ostromlóknak. A visszavívás napján kitört tűz tovább pusztította a palotát. A beszámolók szerint Zsigmond és Mátyás egykor pompás királyi rezidenciája siralmas képet mutatott.³⁹ Ezt tanúsítják az ostrom után készített városlátképek is; Hallart, Juvigny és Rosenfeld egyaránt tetőzet nélküli, kiégett, pusztá falakat ábrázol, egy-egy kisebb, még álló szakasszal, ablak nélküli falmaradvánnyal.

A budai várnegyed a török kiűzése után is katonai igazgatás alatt maradt, noha topográfiai viszonyai – a kiemelkedő várhegy, a meredek lejtők – lehetetlenné tették, hogy modern, a korszerű tüzérség ellen védhető erődítménnyé építsék ki. A védhetőség érdekében viszont a falazat helyreállítása után a környező terepen földműveket létesítettek. Ezeket ma már csak egykorú ábrázolásokból tanulmányozhatjuk, mert később a feltöltések még a nyomukat is eltüntették.⁴⁰ A várhegyen tehát nem lehetett hadászatiilag megfelelő erődöt építeni, a királyi palota helyreállításának morális kérdése, a régi dicsőség felidézésének szándéka pedig ekkor még nem merült fel. A nagyfokú pusztulás miatt nem is gondolhattak volna a középkori épület helyreállítására. Ezért hosszú évekig nem történt a romokkal semmi, csak a terepet tiszt-

títtatták meg a törmelékektől. 1714 októberében báró Regal várparancsnok engedélyt kért a haditanácstól, hogy a palota romjait lebontassa, és az erősítésekhez felhasználja.⁴¹ Az uralkodó jóváhagyta tervét, azzal a kikötéssel, hogy a művészi faragványokat, szobrokat és egyéb műtárgyleleteket óvják meg a pusztulástól.⁴² Hölbling János budai kőművesmester a következő év februárjában elkészítette a romos terep felmérését, s elküldte Bécsbe. Sajnos felmérései, s egy új épület emelésére vonatkozó tervei nem maradtak meg, noha elkészültükről, sőt elfogadásukról is levéltári források szólnak.⁴³ Bár Regal eredetileg csak az építőanyag megszerzésére gondolt, új épület emelésére nem, a felmérések során mégis felvetődött – egyelőre nem tudjuk, mikor és kinek az ötlete nyomán –, hogy a főfalakig lebontott épület helyén újat emeljenek. Talán a romokat látva Hölbling javasolta, hogy egyes falmaradványok felhasználásával valamilyen épületet is állítsanak, vagy pedig felmérései alapján a haditanács jutott erre a gondolatra. Úgy véljük, a felmérésekhez csatolt tervével mindenképpen ő határozta meg a VI. (III.) Károly korában emelt épület helyét, fő formáját. A készülő palotát természetesen ekkor még nem királyi rezidenciának szánták, hanem a várparancsnok és a főtisztek szállásául. Az előkészítő munka, a költségvetés engedélyezése után az 1715 februárjában kinevezett budai kamarai mérnök, Fortunato de Prati vette át az erődépítéssel nem kapcsolatos – azaz a palotaépítésre vonatkozó – munkálatok irányítását.⁴⁴ Az építőanyagok beszerzése után megindult az építkezés, és még az 1715-ös esztendőben eljutott a második emelet felhúzásáig. A gyors haladás feltehetőleg a korábbi alapfalak felhasználásával magyarázható. A tetőzet azonban évekig nem készült el, mert egyre nagyobb pénzháánnyal kellett megküzdeni. A várparancsnokok érdektelensége miatt a következő években az erősítési munkák kivételével nem épült semmi. Amikor 1719-ben végre elkészült a tetőzet nagy része, felvetődhetett a külső és a belső művészi kiképzésének, valamint a belső beosztásának kérdése. Sajnos, a tervek, amelyekre a levéltári adatok utalnak, kivétel nélkül elvesztek vagy kallódnak, s így csak hozzávetőleges elképzeléseink lehetnek az épületről. Úgy tűnik, Hölbling tervein Prati a belsőknben változtatni kívánt, de javaslatait csak részben fogadták el.⁴⁵ Mivel a belső kiképzése elmaradt, a későbbi állapotokból sem következtethetünk a tervezés kérdéseire. Prati és a kamara a következő években több költségvetést készített a munkák befejezésére, de az építkezést megzavarta a katonai parancsnokság és a budai kamara állandó vitája. A parancsnokság szabad kezet akart, a kamara viszont mint a költségeket kiutaló, tehát a munkálatokért felelős hatóság, nem kívánta az irányítás jogát átengedni.

1723-ban a még befejezetlenül álló építmény komoly károkat szenvedett a várnegyedben kitört tűzvész során. A tűz áterjedt a palota környékére és a puskapor-toronyra is, s a robbanás szétrombolta az épület tetőzetét. Ezután éveken át kísérleteket tettek az építkezés folytatására, de a kamara támogatásának hiányában a várparancsnokoknak nem sikerült az anyagi forrásokat előteremteni.

1737-ben Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae” című művének illusztrációjaként szerepel Mikoviny és Schmutzer királyi palotát ábrázoló rézmetszete⁴⁶ (20. kép). Ezen az épület befejezett formában látható, tetőzettel lefedve, pilaszterekkel tagolt homlokzattal, elkészült nyíláskeretekkel. A tömeg – egy négyszögű tömb, amelyhez egy hosszabb, kinyúló traktus csatlakozik – megegyezik a kivitelezettel,

de a befejezett külső semmiképpen sem tükrözi az akkori állapotot. A látkép talán a metszetkészítő saját elképzeléseit mutatja, de lehetséges, hogy az eredeti terv felhasználásával készült. Azt ugyanis Johann Matthey mérnök százados 1742-es felméréséből és jelentéséből tudjuk, hogy az épület ekkor befejezetlenül, rossz állapotban állt⁴⁷ (19. kép). Rajzán az alaprajz és a (külső egy részét is mutató) hosszmet-szet látható. A tető nélküli épület külseje teljesen díszítetlen. Tagolását a földszint feletti osztopárkány biztosítja. Ablakai az első emeleten nagyobbak a többinél, de a szint kiemelésének nincsenek egyéb elemei. A rajzot kísérő magyarázó szöveg szerint a földszint belső válaszfalai csak néhány láb magasságban állnak, egyéb belső kiképzés még nem készült. A 25 és fél öl oldalhosszúságú, belső udvaros törzsnégyszög és a hozzá csatlakozó, ugyanolyan hosszú, kinyúló, egyenes traktus szerény, a budai várhegy építészeti múltjához méltatlan, egyszerű épületet alkotott. Igaza lehet Kapossy Jánosnak, hogy e hosszú, kiugró szárny egy cour d'honneur-ös épület középső, törzsepülete lett volna, végén a négyszögű tömbhöz hasonló épületrésszel záródva.⁴⁸ Ennek építése azonban még az alapfalak szintjén sem indult meg. A mű ebben a romos formában állt a 40-es évek elején, befejezésre várva.⁴⁹

A reprezentáció eszközei

A királyi palota építése megakadt, s nem valósult meg az eredeti elképzelés szerint. Tervei ismeretlenek, s az építkezés félbeszakadása miatt a kivitelezők nem jutottak el a reprezentatív hatalmi eszközök elkészítéséig. Így a levéltárakban is hiába keresszük az ide vonatkozó adatokat. Maradt viszont ábrázolás, Mikoviny és Schmutzer rézmetszete, amely a város látképén belül befejezettnek, megvalósultnak mutatja a várhegyet koronázó épületet (20. kép). Mint jeleztük, nincs bizonyítékunk arról, hogy a távlati kép eredeti terv vagy perspektivikus rajz alapján készült, bár ez a lehetőség nem kizárt. Amennyiben a metszet mégis a kivitelezési tervet követi, mérete miatt sem vállalkozhatott arra, hogy a díszítményeket, a megbízó programjának fontos kifejezőelemeit is megörökítse. Ezért a reprezentációs eszközöket illetően csak találgatásokba bocsátkozhatunk, csak analógiákat említhetünk. Feltételezzük, hogy a homlokzaton, a kapuzaton megjelentek volna VI. (III.) Károly építkezéseinek szokásos allegorikus, mitologikus elemei, szobrászati díszai, devise-ei (13–18. kép). A pesti Invalidus-palota lehet a fő analógiánk, ahol a díszítés ugyan nem terjed ki az épület egészére, de néhány hangsúlyos helyen (pl. kapuzatok, oromzatok) megjelent – komoly mondanivalót megfogalmazva. Ezek a díszítmények, szobrok, inskripciók ugyanis a várparancsnok által kezdett, és akkor még szigorúan katonai célra emelt épület királyi palotává válása után nem hiányozhattak az épületről.

A BUDAI PALOTA ÚJJÁÉPÍTÉSE MÁRIA TERÉZIA IDEJÉBEN

A palota építéstörténete

A királyi palota nagyszabású újjáépítésének kérdése összefüggött azzal, hogy meg kellett oldani az elhanyagolt, összeomlással fenyegető VI. (III.) Károly kori épület helyreállítását és fenntartását. 1742-ben a palota tetőszerkezete beomlott, és sürgős javításra szorult. 1742. szeptember 15-én a haditanács felterjesztette a károkról szóló jelentést, és mellékelte Johann Matthey mérnök százados felmérését az épület állapotáról, s levelét a javítások költségéről.⁵⁰ Végül, 1745-ben, a királynő elrendelte a helyreállítást, s az Erdődy György kamaraelnök felügyelete alatt zajló munkálatokhoz 4000 forint felhasználását engedélyezte.⁵¹ Ez az összeg még nem az új palota felépítésére vonatkozott – noha a rendek azt 1741 óta állandóan kérték –, mert a királynő két évvel később, 1747-ben utasította a kamarát, hogy vizsgálja felül az épület állapotát, s amennyiben a helyreállítás nem elkerülhetetlen, bizonytalan időre halassza el.⁵² 1748-ban végül Grassalkovich Antal, az újonnan kinevezett kamaraelnök sikerrel járt: kezdeményezésére a királynő engedélyezte a királyságot reprezentáló, a főváros régi fényét idéző királyi palota felépítését. Azt a feltételt szabta csupán, hogy a költségek ne terheljék az udvari kamara költségvetését.⁵³ Pálffy János nádor adakozásra szólította fel a városokat és a vármegyéket, s a felajánlott összegek kezdtek begyűlni.⁵⁴

Az új királyi székhelynek szánt palota alapkövét 1749. május 13-án, Mária Terézia születésnapján tették le.⁵⁵ A terveket Jean Nicolas Jadot császári főépítész (1710–1761), a Hofbauamt vezetője készítette (21–22. kép). Tervezői szerepéhez nem férhet kétség, hiszen Lotharingiai Ferenc császár kegyeit élvezve ekkor állt pályafutása csúcán, és az udvari, vagy ahhoz hasonló rangú megbízások esetében elsőnek jöhetett számításba. Az elszámolások szerint 1749. április 1-jétől a meginduló építkezések élén áll, évi ötszáz forint honoráriummal.⁵⁶ Tervezői szerepére még az az adat is utal, amely szerint az alapköletétel alkalmából ötven körmöci arany jutalomban részesült – ez csak a kivételes érdemeknek szólhatott.⁵⁷ Hagyatékában fennmaradt továbbá egy alaprajz is, amelyre a „kivitelezve” megjegyzést írta („Château de Bude executé”). Ha ezt összevetjük az épület 1770-ben készült felmérésével, alapvető egyezéseket tapasztalunk, s nem lehet kétséges, hogy a lapon valóban azt a formát látjuk, amely később nagyrészt megvalósult.⁵⁸

Jadot kiindulása a VI. (III.) Károly korában emelt négyszögletes, belsőudvaros palota volt, amelyet egy kiugró, téglány alakú főépület közbeiktatásával a másik oldalon szimmetrikusan egy ugyanolyan tömbbel egészített ki. Az alaprajz tehát U alakú lett, csak az oldalszárnyak nem egyenes traktusok, hanem maguk is négyszögletes, belső udvaros épületrészek. Az északi udvart a palotakápolna foglalja el. Az alaprajz a középső, a legfontosabb belső tereket magában foglaló épületrész kiala-

kítására két változatot tartalmaz. Jadot az egyikre felhajtható lapot ragasztott, s arra került a második elképzelés. Az alsón kiugró épülettömböt rajzolt, amely a Duna felé eső oldalon teljes terjedelmében, azaz 19 tengelyes hosszúságban lép a két szélső tömbnél előbbre. Középrészén feltűnik a később is alkalmazott motívum: a négy-oszlopos erkély. A ceruzával berajzolt beosztás szerint ez a középső épülettest hárommenetesnek készült – megvilágításában tehát problémák adódtak volna. Ezek feloldására született meg az újabb forma; ezen középen egy kis világítóudvar szolgál a fontos termek, a centrum megvilágítására (NB. ezt a megoldást később is alkalmazták). A tömb maga kétoldalt három-három tengellyel megrövidült, kiugró része tehát nem foglalja el a két szélső épületrész közötti egész területet, s belsejében az első elképzelés szerinti 14 terem helyett csak 9 alakult ki. Az alaprajzban a francia építészetben ekkor már kevésbé divatos enfilade-ot látjuk, az első ablaktengelynél, keresztben az épület szélességében. A terem rendeltetése is kiolvasható a beírásokból; látható, hogy az erkély mögötti hálóterem alkotja az egyik oldalon a legfontosabb, legnagyobb belső teret. A második teremsor két szélén, a dunai és az udvari traktus között egy audiencia-, illetve egy tükörterem helyezkedik el, a palota hivatalos helyiségeinek sorában. Az udvari oldalon a héttengelyes trónterem az épület reprezentatív centruma. Mellette kétoldalt a két-két antichambre a királynő, illetve férje lakosztályának – az udvari ceremónia szerint elmaradhatatlan – tere. Jadot e lapon tehát elsősorban a királyi lakó- és fogadótermek kialakítását kívánta megoldani, miközben a két oldalsó tömbnek csak körvonalait rajzolta meg, a belső pontosabb kiosztása nélkül. Jellemző az udvari ceremónia kötöttségére, az apartmanokat alkotó helyiségek állandó sorrendjére, hogy a beosztás változatlan marad később is. Például az egyes termeknek az 1815-ös alaprajzon a leltárok, leírások alapján megállapított funkciója teljesen megegyezik a Jadot-terven láthatóval.⁵⁹

Az alaprajzon az északi oldalon az udvarban Jadot kápolnát alakított ki – nyilván a korabeli gyakorlatot követve – úgy, hogy az oratórium a királyi lakosztály emeletéhez csatlakozzék. A két tömbben Jadot a lépcsőzet helyét is kijelölte. E két lépcsőzet a mellékszárnyak teljes udvari homlokzati részét kitölti. Mindössze nyolc-nyolc fokból állnak, s ez nemrég egy érdekes elképzeléshez adott indokot. Gál Tibor tanulmányában – visszatérve ahhoz a feltevéshez, amely először Justus Schmidt disszertációjában fogalmazódott meg – úgy véli, hogy a néhány fokos lépcsőfeljáró, amely a hatalmas palotákban általános nagyméretű, reprezentatív lépcsőházaktól eltérő formát mutat, azzal magyarázható, hogy Jadot eredetileg földszintes épületet tervezett.⁶⁰ A kápolna udvari elhelyezése is ezt bizonyítaná, mert megvilágítását csak a környező tömegek fölé emelve lehetett megoldani. Véleménye szerint az eredeti terv tehát élesen eltért a megépült palotától, s ennek homlokzati elképzelését a hagyatéki listában az alaprajz után szereplő oszlopos-timpanonos középrészű rajzban látja. Rekonstrukciója szerint a középső épülettest emeletes, a két szegélyező tömb pedig földszintes volt, s az északi udvarból kiemelkedett a kápolna tömege.

A lépcsőzet kétségtelenül nem elég magas és reprezentatív a nagyméretű palotához, de az oldalsó tömbök annyira kidolgozatlanok, hogy a lépcső is kaphatott még más végleges formát. Jadot tervei között szerepelt a budai palotához készített lépcsőházterv is, miként a hivatali utódjának, Nicolaus Paccassinak átadott lapok listája tanúsítja.⁶¹ Ez a rajz nem vonatkozhatott arra a szerény lépcsőzetre, amelyet az

alaprajzon látunk, azaz úgy véljük, Jadot készített egy újabb, reprezentatív lépcsőházváltozatot, amely a tervek jegyzékében önálló lapon szerepelt. Elképzelhetetlen az is, hogy a viszonylag szerény – földszintes, illetve csak főtömbjét tekintve emeletes – épület koncepciója nem sokkal az építkezés megindulása után megváltozott, s annak módosítását, gazdagítását a királynő engedélyezte. A királyi palota ekkor még közadakozásból, a kamara pénzügyi támogatása nélkül épült, s néhány év múlva az anyagi problémák a munkálatok leállításához vezettek. Sokkal valószínűbb, hogy az elképzelés, az épület alapkoncepciója, már az alapkőletételkor kialakult, s a „túltervezés” miatt adódtak a kényszerű építési szünetek, nem pedig tervmódosítás miatt. A VI. (III.) Károly kori palota, amelynek tömbjét az új épülethez felhasználták, kétemeletes volt. Ha azt Jadot visszabontásokkal földszintesre változtatta volna, az visszalépést jelentett volna a koncepcióban.⁶²

Jadot-nak a palota végleges formájának kialakításában játszott fontos szerepét jól bizonyítja, hogy alaprajzvázlatát az 1758-as jelentéshez csatolt (Sebastian Zeller által másolt) tervekkel, illetve az 1770-es felméréssel összevetve messzemenő egyezéseket tapasztalunk, még a helyiségebeosztásban is⁶³ (23–26. kép). Ezeken az alaprajzokon ugyanolyan U alakú díszudvart körülfogó épületet látunk, amelynek corps de logis-jához négyszögletes belső udvarú, előreugró szárnyépületek csatlakoznak. A háromtraktusos, keleti és nyugati oldalán négyoszlopos erkéllyel kiemelt és díszteremmel is hangsúlyozott főépület nagyrészt Jadot elképzelése szerint valósult meg. Az északi és a déli szárnyépületekben később történtek változások, az alaprajz rendszerében azonban nem (24. kép).

Jadot homlokzattervét nem ismerjük, de biztos, hogy az alapkőletétel idejére már elkészült. Le kell szögeznünk: tarthatatlan az a szakirodalomban is olvasható feltevés, hogy a főépítész csak alaprajzot készített, és a homlokzattervek megrajzolására „nem maradt ideje”.⁶⁴ Mint tervezőnek, a palota összes tervét ki kellett dolgoznia; alaprajzi elgondolása egyúttal a tömegelosztást is feltételezte. A kétfajta tervezést – az alaprajz és a homlokzat megtervezését – nem lehet egymástól elválasztani. A lépcsőház metszetrajza a Paccassinak átadott tervek között szintén bizonyítja, hogy Jadot az alaprajzon kívül a felépítmény megtervezésével is foglalkozott. Terve a homlokzat végső formájának kialakításához is fontos lehetett, hiszen koncepciója lényegében megvalósult, amint az alaprajz esetében kimutattuk. Az rögzíti a tengelyszámot, a főépület középrésze előtt álló háromtengelyes rizalitot, vagyis meghatároz bizonyos homlokzati sajátosságokat. A felhúzott, tető alatt álló falakon a nyílások is adva voltak, s Jadot utóda, terveinek módosítója legfeljebb a részleteken változtathatott: a nyíláskereteken, a faltagoló elemeken. A következő években készült tervekről leolvasható, hogy a módosítások megtörténtek, mert az architektúra nem vall Jadot kiegyensúlyozott, franciás szellemű, klasszicizáló stílusára. Az emeletek egymáshoz való viszonya, a talapzatszerű földszint, valamint a kiemelt első és alárendelt második emelet együttese: olyan változások, amelyeket Jadot utódai a kézhez kapott tervek csekély módosításával végrehajthattak. A részletek újfajta kialakítása, Jadot kedvelt nyíláskereteinek, szemöldökpárkányainak, oszlopainak megváltoztatása, egyszerűsítése később messzemenően módosította a homlokzatok összképét.

Az építkezés tehát az alapkőletétel után Jadot tervei szerint indult meg. Először a romokkal, falmaradványokkal teli terep planírozását végezték el; az épületmaradványokat el kellett takarítani és a szintkülönbségeket megszüntetni. Helyenként két-emeletnyi, hét-nyolc méteres feltöltés után sikerült a talajt kiegyenlíteni – a középkori palota falmaradványai így annyira eltűntek, hogy az újonnan épült barokk szárnyak alapozásához nem használtak korábbi falakat, s a palota szinte sehol sem követte a gótikus falvezetést. E mérnöki feladatokat (a vízmű létesítésével együtt) Mikoviny Sámuel oldotta meg. Erre vall, hogy az elszámolások szerint nagy összeget, ötszáz forintot utaltak ki részére.⁶⁵

A munkálatok eleinte olyan gyorsan haladtak, hogy Grassalkovich már a következő évben úgy vélte, tetőt húzhatnak a falakra.⁶⁶ Ezt nyilvánvalóan a korábbi épülettömb felhasználásnak köszönhették.

A palota építése a vármegyéktől begyűlt összeg felhasználásáig teljes erővel folyt. A munkák helyszíni vezetője, Jadot terveinek végrehajtója – 1750-től adatokkal is kimutathatóan – Oraschek Ignác kőművesmester volt.⁶⁷ Szerződését, hosszú alkalmazását Grassalkovich Antal különleges kegyének köszönhette.

Jadot 1753-ban megvált hivatalától, és elhagyta Bécset. Terveit felhasználásra átadta hivatali utódjának, Nicolaus Paccassinak (1716–1790). Az átadási listán a 153–155. számú tételek („neues gebäu zu Ofen, dabey noch vier Plan sambt einem Stiegenprofil”) mutatják, hogy a budai palotatervek sem jelentettek kivételt.⁶⁸

Paccassi nyilván a tervekkel együtt hivatali elődje feladatait is átvette. A budai építkezés forrásaiban ugyan nem szerepel a neve, de az alapkőletétel után Jadot-t sem említik az elszámolásokban. Mindketten nagy építési iroda élén álltak, és nem kellett személyesen megjelenniük Budán, ha a munkálatokat ellenőrizni akarták. Bár a budai királyi palotát nem közvetlenül a Hofbauamt építette, Paccassi alkalmazása mellett ugyanazok az érvek szólnak, mint Jadot-val kapcsolatban: a királyi palotát csak a legmagasabb rangú udvari építész tervezhette. El kell vetnünk azt a feltevést, hogy a palota építésében F. A. Hillebrandt már 1753-tól részt vett volna.⁶⁹ Noha tudjuk, hogy a főépítész irodájában dolgozott, s megbízásából már 1745-ben készített felméréseket, az építetők egészen biztosan figyelembe vették a hivatali ranglétrát. Elképzelhetetlennek tartjuk, hogy beosztott építéssként felettese előtt nyert volna el kiemelt, hivatalos feladatokat. Hillebrandt csak 1757-ben lett a magyar kamara építésze, s az állás elnyerésére beadott kérvényében nem említette budai tevékenységét. Mindezeknek a megfontolásoknak alapján személyét ki kell zárunk az 50-es évek tervezőinek sorából. Jadot távozása után – véleményünk szerint – csak Paccassi jöhetett szóba az építkezés irányítójaként, a tervezési kérdések felelőseként.

A Jadot távozását követő években a palota állapotáról, az érvényben lévő tervről egy másolatban fennmaradt, datálatlan tervsorozat tanúskodik. Készítője – az aláírás szerint az „utánzat” alkotója – Sebastian Zeller pozsonyi rézmetsző volt, aki kapcsolatban állt a kamarával, s többször is dolgozott a hivatal számára.⁷⁰ Az öt lapot, amelyek az épület alaprajzait, két fő- és egy oldalhomlokzatát, valamint egyik lépcsőházának hosszmetsetét mutatják, Grassalkovich Antal 1758-as jelentéséhez mellékeltek.⁷¹ A jelentésben a királynő kérésére a kamaraelnök beszámolt az épület állapotáról, az építkezés előrehaladásáról. A rajzon a színezés és néhány rövid meg-

jegyzés tájékoztat arról, hogy az épület mely része készült el, és melyik traktus befejezetlen.⁷² Mivel az irat elkallódott, s az egyik tervlapra felül az akta dátumát (1758. február 9.) írták, a szakirodalom ezt az időpontot fogadta el azok készülési időpontjául, s a rajzokat az építkezés akkori állapotának bizonyítékeként értelmezte. Dobrovits Dorottya szellemes és számunkra is meggyőzőnek látszó hipotézise azonban más megoldást kínál.⁷³ Szerinte a rajzok 1755-ben készültek, amikor Horányi Gábor számadást készített a palota építéséről és a felhasznált összegekről.⁷⁴ A rajzok tehát az 1755-ben érvényben lévő tervet, az építkezés akkori állapotát – azaz a Paccassi tevékenységével összefüggő tervezési és építési helyzetet – dokumentálják. Bár néhány helyen elrajzolást is mutatnak, s a két homlokzati rajz felirata felcserélődött, Zeller megbízhatóságához nem férhet kétség (23. kép). Úgy véljük, az öt lap Jadot Paccassinak átadott öt lapját követi, s azokat felhasználva az új főépítész módosításait is tartalmazza. Erre az azonos lapszám, valamint a lépcsőház metszetrajzának mindkét helyen való szerepeltetése utal.⁷⁵ A rajzok a bécsi kamarai levéltár XX. századi rendezésekor kerültek mai helyükre az akták, az ügyiratok mellől; ott egy ügy több éven át keletkezett iratanyaga együtt volt – datálásuk tehát nem biztos.⁷⁶

Még egy megfigyelés valószínűsíti, hogy Zeller rajzain az építkezés 1755-ös állapotát látjuk. Mivel az 1755-ös jelentést követően Mária Terézia három évig évi 6000 forint felhasználását engedélyezte, 1758-ig, ha szerény keretek között is, de folytatódhattak a munkálatok. 1758 és 1765 között viszont szinte teljesen leállt az építkezés, mert a hétéves háború következtében gazdasági nehézségek támadtak. Az újabb munkakezdet előtt, 1765. március 16-i dátummal egy igen pontos, teljes felmérés készült (pince- és földszint, első és második emelet), amely tehát az 1758-ban fennálló, s azóta változatlan állapotokat rögzítette.⁷⁷ Tekintettel arra, hogy Zeller rajzán ettől eltérő részletek vannak, az csak a korábbi (azaz az 1755-ös) helyzetet örökítheti meg. A következő három év építkezései magyarázzák tehát a későbbi felmérésen látható eltéréseket.⁷⁸ Így a Zeller-féle alaprajzokhoz képest az 1765-ös rajzok azt jelzik, hogy közben elkészült a déli és az északi szárnyban a díszes lépcsőház, valamint a kápolnát magában foglaló szárny földszinti falazata. Zeller alaprajza szerint viszont még csak az északi szárny lépcsőzetének tartófalai és pillérei állnak, a déli lépcsőzetéhez hozzá sem kezdtek. Az épület falazatában a téglabélyegek is igazolják Zeller megbízhatóságát. Az általa elkészültnek jelölt dunai homlokzatban 1748-as évszámú, a hiányzó, s csak később megépített válaszfalakban, díszítőelemekben viszont 1755-ös évszámú téglákat tártak fel.⁷⁹

A Zeller-féle másolatok azt is elárulják, hogy Paccassi milyen változtatásokat végzett Jadot elképzeléséhez képest. Miként Pozsonyban, itt is elvetette elődje ötletét, hogy a palotakápolna tömbje a belső udvarban álljon, és úgy kapcsolódjék az épülethez. Helyette az északi szárnyépület végén, annak nyugati traktusán belül alakította ki a házikápolnát.⁸⁰ Az új lépcsőzet – amely talán csak a Jadot-féle alaprajzhoz képest új, de még a francia mester elképzeléseit tükrözi – már szóba került. Ezeken túl a törzsépület beosztásában mutat Zeller jelentős változásokat. A korábbi terven az udvar felé egy héttengelyes, hosszú terem szerepel, két végén oszlopokkal (nyilván árkáddal) keretezett széles átjáróval a csatlakozó termek felé. A terem középtengelyéhez igazodva az épület teljes szélességében – tehát az északi és a déli külső fal ablakáig – enfilade nyílt. Paccassi, valószínűleg a majdani budai udvari

élet kisebb reprezentációs igényeire gondolva csökkentette a pompás galéria méretét, s az addigi 3+7+3 tengelyes kiosztást 3+6+4 számúra változtatta. A hosszú galéria helyett egy kissé rövidebb „Ritter Saal” és egy „Täglicher Saal” alakult ki.⁸¹ A tervező megváltoztatta a palota fűtési rendszerét is. Míg Jadot a termek közép-tengelyébe kandallókat tervezett, ő a helyiségek sarkaiba kívülről fűthető kályhákat helyezett el. Ezeket ugyan Zeller nem jelölte be, de ábrázolta a külső fűtőfolyosókat, az új fűtőmód elengedhetetlen elemeit – vagyis ekkor már döntés született a kályhák felállításáról.

A homlokzaton megváltoztak a nyíláskeretek és a faltagoló elemek – a tömegalakítás, sőt a homlokzat tengelyeinek száma viszont Jadot eredeti elképzeléseihez igazodhatott. Jadot távozásakor a dunai főhomlokzat és az északi tömb főfalai már állhattak. A részletképzés – a nyíláskeretek, a tagoló- és díszítőelemek alakítása – így Paccassi felfogása szerint változott meg. Czagány István figyelte arra, hogy a dunai homlokzatra eredetileg tervezett franciaablakokat felfalazták, azaz rövidebb nyílásokra változtatták. Mivel 1753-ban az építész rendelkezésére álló összegek drasztikusan csökkentek, nyilván igyekezett jelentős mértékben leegyszerűsíteni elődje tervét, s csökkentette a tagoló- és díszítőelemek gazdagságát. Talán, a kályhákhoz hasonlóan, a kisebb ablakokkal nemcsak egy új homlokzati elképzelést kívánt megvalósítani, hanem a termek jobb fűthetőségét is.

1764-ben, amikor a királynő Budán járva megtekintette a palotát, Grassalkovichnak sikerült rávennie, hogy támogassa a munkálatok folytatását. Így hét évnyi kényszerű szünet után, 1765-ben újra megindult az építkezés. Mária Terézia évi 20 ezer forint felhasználását engedélyezte, s jelentést kért a hátralévő munkákról, a felhasználandó pénzekről; mielőbb látni kívánta az újabb építkezésre vonatkozó tervrajzokat.⁸²

A fent említett, 1765. március 16-i dátummal ellátott alaprajzok, a munkák újraindítása előtt készültek, s a már álló és a még befejezetlen falazatokat jelölik. A következő időszakból több alaprajzot és néhány homlokzatrajzot ismerünk, amelyek csak részben mutatnak új elképzeléseket, valójában a korábbi, bizonyára még Zellerre vagy Jadot még korábbi tervezetére nyúlnak vissza. Sajnos az akták, amelyek mellékletéül szolgáltak, ma már nincsenek meg, vagy nem azonosíthatók, így csak egyes részletek változását és a termek beszámozásának – vagyis funkciójának – módosulását állapíthatjuk meg. E felmérés után keletkezhetett a bécsi Albertinában őrzött egyik tervsorozat, amely az északi szárnyban új lépcsőformát mutat a korábbi felmérésen látható, de akkor még kivitelezetlen lépcsőhöz képest.⁸³ A terven a lépcső nem tömör orsófal mentén fut, egyetlen egyenes kart alkotva, hanem téglány alakú, nyitott tér két oldalán, s a lépcsőház terhét a négy sarokban álló erős pillérek hordják. E lapokon a számozások azonosak az 1765-ösével, vagyis a termek beosztásán, rendeltetésén nem kívántak változtatni. Szintén az Albertinában látható az a sorozat, amely – véleményünk szerint – a tervezés újabb, a véglegeshez közelítő fázisát mutatja⁸⁴ (27–29. kép). Az együttes érdekessége, hogy a négy szint alaprajzán kívül a két fő homlokzatot is tartalmazza, illetve, hogy a földszinti alaprajzon Hillebrandt neve olvasható. Valószínűleg ez is 1765-ben készült, az előzővel együtt, alternatívákat alkotva, annak a királynői óhajnak megfelelően, hogy minél előbb készüljön el az új kivitelezési terv. E lapokon már az egyenes karú, egy pihenővel

megszakított lépcsőt látjuk, amely később megvalósult. A nyugati homlokzat rajzán a megváltozott részletek is megjelennek – amelyek a következő években szintén megvalósultak (ezekről később szólunk). Ha e terveket összehasonlítjuk az 1770-ben készült, Hillebrandttól szignált tervlapokkal, amelyek a palota megváltozott funkciójának megfelelő jelöléseket tartalmazták, megállapíthatjuk, hogy az 1765-ös munkakezdés és az új terv kiválasztása után nem történt újabb változás.

A palota 1765-ben készült szignatúra nélküli alaprajzi felvételeiről – amelyekről fentebb már szoltunk – azt feltételezzük, hogy Franz Anton Hillebrandt kamarai főépítész (1719–1797) művei,⁸⁵ és az újonnan meginduló munkákhoz szolgáltak kiindulásul, a meglévő állapot feltüntetésével s a tervezendő részek jelölésével. Ekkor már az elszámolásokban, adatokban sokszor szerepelt Hillebrandt neve – tervezőként is, aki az épülő részeket elképzelései szerint módosíthatta. Mint láttuk, az egyik tervsorozat egyik lapját szignálta – nyilvánvaló, hogy a másik, kis mértékben alternatív terv is az ő irodájában készült. Úgy látjuk, a 60-as évek közepétől megnőtt az önállósága – talán kamarai főépítészként munkakörét elv拉斯ztották Paccasiétól, és megosztották a két építész feladatait. 1767-ben már ő vezeti a féltoronyi udvari építkezést, s a pozsonyi vár munkálataiban Paccassi mellett szerepe jelentősebb, önállóbb lett. 1766-ban fizetését azzal a megjegyzéssel emelték évi 1600 forintra, hogy a pozsonyi építkezést évente négyszer, a budait legalább egyszer személyesen is felül kell vizsgálnia.⁸⁶ A munkálatokba tehát akkor már aktívan bekapcsolódott; természetesen a kivitelezést nem személyesen irányította, hanem azt a helyszínen dolgozó építőmester végezte. A továbbiakban egyre többet találkozunk nevével a forrásokban. 1766-ban részletes kimutatást terjeszt be Grassalkovichhoz a kamara elnökéhez útiköltségeiről, kiadásairól. A kimutatásban az 1765. július 1-jétől december végéig terjedő időszak szerepel.⁸⁷ A palota teljes befejezéséhez 1767-ben egy évig havi 3000 forintot kér.⁸⁸ Ekkor már biztosan tervezői feladatokat látott el, mert az építkezések újbóli megindítását kérvényező irat szélén a királynő kézírásával ez olvasható: „placet nach dem plan von Hillebrand”.

Bár Hillebrandt tevékenysége – a munkák előrehaladott állapotára való tekintettel – jórészt a megkezdett termék felépítésére és a belső terek kialakítására szorítkozott, a főépület (a mai „E”-épület) nagyudvari homlokzatán mégis végzett átalakításokat. Első ténykedésként áttervezte a homlokzatarchitektúrát, amint a már említett tervrajz is feltünteti.⁸⁹ Zeller rajzához képest ugyanis változásokat látunk a későbbi ábrázolások és a kivitelezett mű külsején. Az addig egyformán kialakított ablaksor helyett a nagyudvari homlokzat hét középső tengelyébe a többinél magasabb nyílások kerültek, felettük fekvő ovális ablakokkal, hogy a kétszintnyi belmagasságú trónterem jelentőségét a külsőn is hangsúlyozzák. E nyílásokat a szemöldökpárkányhoz kapcsolódó vakolt mezők szorosan összekapcsolják. A díszterem ablakainak ez a megoldása teljesen azonos formában Hillebrandt nagyváradi püspöki palotáján is megjelenik. A formai kapcsolat azt is bizonyítja, hogy az új nagyudvari architektúra nem a korábbi tervezők műve, hanem tényleg Hillebrandt alkotása.

1768-ban készült el a Szent Zsigmond tiszteletére emelt palotakápolna, de felszentelésére csak 1769-ben került sor⁹⁰ (30. kép). Elhelyezése, kialakítása – mint láttuk – Jadot-val szemben Paccassinak tulajdonítható, de berendezése, oltárarchitektúrája, a társművészetek irányítása már Hillebrandt nevéhez fűződik. Az alaprajz a

40-es évek magyarországi építészetében elterjedt formát, a „hegedűalakot” mutatja; vagyis a négyszögletes szentélyrészhez kétszakaszos, a szakaszhatáron előreugró faltömeggel befűzött, szűkített tér csatlakozik.⁹¹

1769-ben befejeződtek a királyi palota építési munkálatai. Grassalkovich beszámolója szerint a költségek 402 679 forintot tettek ki.⁹²

Az épületen három építész dolgozott, s az eredeti terv az építkezés húsz éve alatt többször megváltozott. Az épület mégis egységesnek tűnik, mert alaprajzi rendszerét, homlokzati sémáját csak részleteiben érintették a változások. A cour d'honneur-ös palota az ún. kettős- vagy iker-kastélyalaprajzok sorába tartozik: U alakú formája nem a törzsepületre merőleges, egymenetes szárnyakkal, hanem belső udvaros, négyszögletes tömbökkel valósult meg.⁹³ Ezek a tömbök önmagukban is állhatnának; kastélyszerű épületet alkotnak, sarkaikon manzárdtetővel, lapos, de inkább csak a pilaszterekkel jelzett rizalittal. Az alaprajz emlékeztet a schönbrunni kastélyára, de távolabbi mintákhoz is igazodik. A würzburgi érseki rezidencia egyik legkorábbi (1719) alaprajztervén ugyanezt a formát látjuk⁹⁴ (31. kép). Ez, Balthasar Neumann később megvalósított tervétől eltérően, az oldalszárnyakban nem négy, hanem csak két belső udvart mutat, s azok így szintén négyszögletes tömbök. A würzburgi rezidenciával való rokonságot aláhúzza, hogy a budai palota tömegelosztása emlékeztet Robert de Cotte, illetve Germain Boffrand terveire (1723), amelyeket a würzburgi kerti homlokzathoz készítették⁹⁵ (32. kép). Bár a nyílásformák eltérnek, s a francia építészek tervei nyitottságuk révén inkább a vázszerkezetet hangsúlyozzák, a három pavilonra és két összekötőszárnyra tagolódó épület összképe nagyon hasonlít a budaihoz. Már szóltunk arról, hogy a Jadot által tervezett franciaablakokat Paccassi felfalaztatta; így ha az eredeti homlokzatterv állna előttünk, talán még több összefüggést fedezhetnénk fel a würzburgi tervek és a budai palotaterv között. A kupolával lezárt, háromszögű oromzattal és támaszokkal hangsúlyozott középrész további kapcsolatot jelent a művek között. A würzburgi rezidencia megtervezésében Balthasar Neumannon kívül a kor több neves építésze is részt vett. Robert de Cotte és Germain Boffrand mellett Johann Lucas von Hildebrandt is készített terveket a kerti homlokzathoz, s azok nagyrészt megvalósultak. A würzburgi tervanyag – mind a francia mesterek rajzai, mind pedig Hildebrandt tervei – egyaránt hozzáférhető volt mind Jadot, mind pedig Paccassi számára. A Hofbauamt vezetőiként mindketten ismerhették és felhasználhatták a nagy elődök terveit. A belső udvaros alaprajz azért lehetett vonzó számukra, mert ilyen volt a schönbrunni kastély is, és a Hofburg több udvaros, több fázisban épült komplexuma szintén elfogadhatóvá tette ezt az összetett alaprajzot.

Ahogy közeledett az építkezés befejezése, úgy vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy újra döntení kell, mire használják a palotát. A felhasználás fő problémája abból adódott, hogy a rendek a magyar államiság, a királyság intézményének jelképeként mindenáron királyi rezidenciát kívántak építtetni az ország fővárosában, de nem reménykedhettek abban, hogy a királynő átteszi udvartartását – akár időlegesen is – Budára. Ezt a kezdeti lelkesedés után nyilván a magyar főurak is felismerték. Amikor 1764-ben Mária Terézia és kísérete Vác felé utazva megtekintette az épülő rezidenciát, egy udvaronc feljegyezte az általános véleményt: „felesleges költségeket jelentett”.⁹⁶

1769-ben a királynő értesítette a kamaraelnököt, hogy az angolkisasszonyok rendjét St. Pöltenből a palota egy részében kívánja elhelyezni, és a szükséges átalakításokra, berendezésekre 10 ezer forintot utaltat ki.⁹⁷ Az apácák várbeli elhelyezésének tervét F. A. Hillebrandt dolgozta ki 1770-ben készített – a szakirodalomban tévesen „zárófelmérésnek” nevezett – alaprajzain.⁹⁸ Az alaprajzokon ugyanis nemcsak számbejelöléseket látunk, hanem az egyes helyiségek rendeltetésére vonatkozó kísérőszöveget is, s abból egyértelműen kiderül, hogy az angolkisasszonyok rendjének főnökszonya, apácái, növendékei számára közösségi, lakó- és hálósobákat rendeztek be az épület északi tömbjében, illetve a törzsepületben. A „zárófelmérés” amúgy sem logikus, hiszen annak nincs funkciója, s a felmérés bonyolultsága miatt felesleges fáradságot jelentene. A palota terveit nézve különben is nagymértékű egyöntetűséget látunk, ami arra vall, hogy azok egymáson alapultak, vagyis az alaprajzokat, homlokzati terveket hosszú ideig újra meg újra felhasználták, s csak a módosításokat jelölték be. Hillebrandt tervein látszik, hogy a királynő által kiutalt pénzből nem végeztek jelentős átépítéseket, csak újabb belső falakat húztak, és az apácák által elfoglalt épületrészt belül elválasztották a palota többi termétől. Az épület ünnepélyes átadása 1770. május 13-án történt.

Nem sokkal később azonban Mária Terézia újabb döntésre szánta el magát. 1777-ben elhatározta, hogy a palotában a Nagyszombatról Budára kerülő egyetemet helyezi el, s az angolkisasszonyokat Vácra költözteti át.

Az 1760-as években átalakított, részben újonnan épített nagyszombati egyetemi épületegyüttes nem sokáig tarthatta meg eredeti funkcióját. Már 1769-ben javasolta Niczky Kristóf kancelláriai tanácsos, hogy a királynő engedje át a budai palota egy részét az egyetem számára, de akkor a tanügyi bizottság nem fogadta el az ötletet. 1776-ban, az oktatásügy átszervezésével kapcsolatban újra felmerült az áthelyezés kérdése. Különbizottság foglalkozott az ügygel, és azt javasolta, hogy az egyetem székhelye Budán, az ország központjában legyen.⁹⁹ A nagyszombati egyetem tanácsa 1777 februárjában kapott értesítést az áthelyezésről. A következő hónapban a királynő intézkedett a budai vár átengedéséről.¹⁰⁰

Miközben az egyetem átköltöztetésének előkészítése folyt, megjelent a Ratio Educationis, a nevelésügy átszervezésével foglalkozó királyi rendelet, amely leszögezte, hogy az országban csak egy egyetem lehet, a budai. November 3-án megnyitják a tanévet, de az építkezés, a palota és a többi, a fakultások számára átadott épület átalakítása ekkor még nem fejeződött be. A munkálatok helyszíni irányítója, szervezője Kempelen Farkas udvari tanácsos, a kivitelezőmester pedig Georg Karl Zillack pozsonyi építőmester volt.¹⁰¹

Az építkezések – a tanévkezdés ellenére – még több mint két évig elhúzódtak, mert nem pusztán a palota belső átalakításáról volt szó, hanem csillagvizsgáló és a palotán kívül elhelyezkedő orvoskari épület emeléséről, valamint a szertárak, a „múzeumok” berendezéséről és az egyetemi nyomda létesítéséről is (33–34. kép). Ezért a tervezett határidőket újra meg újra túllépték, és az engedélyezett költséghatárokat bővítették.¹⁰²

A Ratio Educationis nemcsak új társadalomtudományi stúdiumokat kívánt meg a felsőoktatásban, hanem a természettudományi oktatás fejlesztését is előírta. Természettudományi rajzgyűjtemény, fizikai és mechanikai szertár, éremgyűjtemény, régi-

ségtár, könyvtár kialakítása és elhelyezése mellett csillagvizsgáló létesítését is megkívánta. A következő években az egyetem átépítésének egyik fontos feladata a csillagvizsgáló torony építése lett (35–38. kép). A csillagászat mint tudomány ugyanis a század közepe óta hatalmas fejlődésnek indult az országban, és a korszerű természettudományos ismeretek elengedhetetlen eleme lett. Csillagvizsgálót létesítettek a nagyszombati egyetem részeként 1753-ban, majd azt követte a kolozsvári és az egri, s így az Budán sem maradhatott el.¹⁰³ Kempelen királyi biztосként állt az építkezések élén. Jelentéseket, kimutatásokat készített az építkezések állapotáról, ezért neve gyakran szerepelt a forrásokban. Megbízatása csak a munkák megszervezésére, ellenőrzésére terjedt ki; közismerten magas fokú technikai ismeretei ellenére sem tekintjük az átalakítások tervezőjének. Ugyanígy el kell vetnünk azt a feltételezést, hogy Zillack önálló tervezőként szerepelt az építkezésen, hiszen Baumeisterként a kivitelezés volt a feladata.¹⁰⁴ Mária Terézia egy rendelet szélére azt írta rá, hogy a matematikai tornyot (vagyis a csillagvizsgálót) biztonsági okokból csak Hillebrandt építheti, s hasonló megjegyzést tett Kempelen is.¹⁰⁵ Nincs ugyan egyértelmű adatunk, amely Hillebrandtot az egész átalakítás irányítójának, a munkák tervezőjének nevezné, de a csillagvizsgálóra vonatkozó források ismeretében ebben nem kételkedünk. Kempelen többször utalt Hillebrandt budai tartózkodására, utasításaira. A csillagvizsgáló torony építésekor ő rendelte el a palota dunai oldali kupolájának lebontását és a homlokzat két és fél lábnyi felfalazását.

A csillagvizsgáló építéséhez – a szakmai kíváncsiak végett – két híres csillagász, Hell Miksa és munkatársa, Weiss Ferenc készített szakvéleményt. Az építkezés 1777 májusában már folyamatban volt, miként Hillebrandt jelentéséből kiderül.¹⁰⁶ A következő év májusában még csak az első emelet volt kész. Teljes befejezésére nincs adatunk, de a Pichler–Mansfeld-féle rézmetszet szerint 1779-ben már teljes magasságában állt.¹⁰⁷

A Magyar Országos Levéltárban őrzött, szignálatlan tervrajzból képet nyerhetünk a palota Duna felőli homlokzatának középrésze fölött álló négyszögletes, négyemeletes toronyról.¹⁰⁸ Három alsó emeletén a kezelőszemélyzet lakásait alakították ki, míg a negyedik, tíz magas ablakkal megvilágítható szinten a vizsgálatokat végezték. A torony négy sarkán négy kis kupolás tornyocska állt a csillagászati megfigyelés számára. Az építmény külsején a műszaki rendeltetés által megkívánt építészeti elemek szerencsésen ötvöződtek a palota főépületének homlokzatáról vett tagozatokkal. A pilaszteres tagolás mintha a középrész kolonnádjának folytatása lenne, s az összekapcsolt ablakok is a palotahomlokzat ablakainak egyszerűbb, de nem igénytelen párjaiként mutatkoznak.¹⁰⁹

A csillagvizsgáló torony fél évszázadig koronázta az épületet. Az egyetem Pestre helyezésével azonban funkcióját veszítette, és fölöslegessé vált. 1827–1830 között lebontották, mert akadályozta a tervbe vett emeletráépítést.

Az egyetem megnyitása és az épület ünnepélyes átadása 1780. június 25-én, Mária Terézia koronázásának 40. évfordulóján történt.¹¹⁰ Ekkor, a királyi adománylevél (Diploma Inaugurale) szerint, a palota kikerült az uralkodó tulajdonából: „Átadjuk minden tartozékával együtt; magunknak és utódainknak semmi jogot nem tartva fenn.” A királyi palotában a jogi és a bölcsészeti kar, a királyi gimnázium felső osztályai és a Mária Terézia Akadémia (Theresianum) helyiségei kaptak helyet, a fizi-

kai, természettudományi és mechanikai „múzeumokkal”, az egyetemi könyvtárral és az éremgyűjteménnyel együtt. Az egykori trónterem lett az aula, s az egyetemi helyiségek az északi, a Theresianum termei pedig a déli tömbbe kerültek. A palota beosztásáról, a többi, egyetemnek használt épület átalakításáról egy tervsorozat tanúskodik, amely ugyan nem szignált, de az építészettörténeti források alapján Hillebrandt művének tekinthető.¹¹¹ 1777 tavaszán készülhetett, amikor már nemcsak az egyetem áthelyezéséről, hanem a felhasználásra kerülő budai épületekről is döntés született.

A belsőkről két egykorú ábrázolásunk van: Jakob Schmutzer tusrajza az ünnepélyes megnyitásról és Pollencig József színezett rajza az 1795-ben rendezett nádori fogadásról¹¹² (38. kép). Schmutzer rajzán kannelúrás pilaszterekkel tagolt belsőt látunk, gazdag füzérdísszel. A hosszanti falakat a négy fakultást ábrázoló freskók díszítették.¹¹³ Úgy gondoljuk, a freskók kivételével nem készült jelentős munka az egykori trónteremben; a rokokó belső tér kialakítása még a rezidenciaépítés során történt.

Ugyanabban az időben, amikor az egyetem céljaira történő átalakítások folytak, a palota épületegyüttese egy újabb elemmel gazdagodott: Hillebrandt 1778-ban megépítette a Szent Jobb-kápolnát¹¹⁴ (39. kép).

A raguzai dominikánusoknál őrzött Szent Jobb visszaszerzéséről Mária Terézia 1768-ban kezdett tárgyalásokba, de csak 1771-ben sikerült az ereklyét megszereznie. Előbb Bécsbe, majd ünnepélyes keretek között Budára, a királyi várkápolnába szállították. Pray Györgynek az ünnepségekről szóló leírása egyértelművé teszi, hogy akkor még nem készült el az önálló kápolna, mert az ereklyét a prépostnak és az angolkisasszonyok főnöknőjének adták át megőrzés végett, és a főoltárra helyezték.¹¹⁵ Az apácák, mint Mária Terézia korábbi rendeletéből tudjuk, a palotakápolnát használhatták.

Hillebrandt 1777. szeptember 1-jén terjesztette a királynő elé a kápolna tervét, s megszerezte a jóváhagyást.¹¹⁶ Az építész igen részletes költségvetést készített, s a kamara hamarosan megtalálta a költségek előteremtésének forrását.¹¹⁷ További adatunk nincs az építkezésről, de úgy véljük, az anyagi problémák elhárulása után a munkák gyorsan haladtak, és talán még az 1778-as év folyamán befejeződtek. A Mansfeld–Pichler-féle rézmetszeten (1779) már látjuk a kápolna kupoláját – valószínűleg ekkorra elkészült a mű. A Szent Jobb-kápolna 120 évig állt fenn ezen a helyen; csak 1899-ben, a palota Hauszmann Alajos által tervezett bővítésekor bontották le.

A Szent Jobb-kápolna eredeti tervei közül mindössze egy szignálatlan homlokzat- és egy interieurtervet ismerünk.¹¹⁸ Mivel a bontáskor nem készült felmérés, a kápolna leírásához e két terven kívül csak a palotaalaprajzokat és Hillebrandt költségvetését használhatjuk. A belül ovális, kívül nyolcszögletes építmény a palota északi belső udvarában helyezkedett el, szorosan kapcsolódva a Szent Zsigmond-kápolnához. Bejárata a déli oldalon volt, a belső udvar felől. Egyemeletes homlokzata kupolával záródott. Keleti falszakasza megbontatlan volt, a többit ovális ablakok nyitották meg. A sima falrészt két jón fejezetű pilaszter között táblás dísz élénkítette, a többi oldalt vonalazás, szegmensíves záradékú ablak és szemöldökpárkány díszítette. A belsőben a posztamensen álló pilaszterek, az ablakok közötti füzérdísz és a

konzolsoros főpárkány alkották a tagolás fő elemeit. A költségelszámolásból tudjuk, hogy a kupolát freskó díszítette. A főoltárképet Joseph Hauzinger (1728–1786), Hillebrandt gyakran foglalkoztatott munkatársa festette.

A felhasználás kérdésének megoldatlansága azonban tovább kísértette a palotát: 1783-ban ugyanis II. József a nem sokkal korábban áthelyezett egyetemet Pestre költöztette. Ott az egyetemi karok számára több épületet vettek igénybe; új építmény emelésére azonban nem került sor. Az átalakítások megtervezésére Hillebrandt kapott megbízást.¹¹⁹

1791-től 1849-ig a mindenkori nádorok – a XVIII. század vége óta kizárólag a Habsburg-ház tagjai – foglalták el székhelyül az épületet.¹²⁰

A királyi palota „ideája”

Mária Terézia trónra lépése után ugyanolyan megbékélő hangnemben, a korábbi időszakban a miniszterek által a magyarokkal szemben elkövetett hibákra, igazságtalanságokra hivatkozva nyilatkozott magyar alattvalóiról, mint korábban VI. (III.) Károly tette. Pozitív véleményéhez hozzájárult, hogy amikor uralomra került, s több uralkodó is rátámadt országára (osztrák örökösödési háború, 1740–48), a magyar rendek, a Magyarország által kiállított csapatok segítségével védte meg koronáját. Az osztrák örökösödési háború, majd a hétéves háború (1756–63) kudarcai hamar rádöbbenették, hogy reformokat kell bevezetnie, és korszerűsítienie kell országai szervezetét, kormányzását. A felvilágosult abszolutizmus jegyében folytatott modernizáció Magyarországot is érintette. Törekvései azonban nem találtak visszhangra a magyar nemesség körében. A nemesi felkelést (insurrectiót) helyettesítő nemesi adózás ügye megghiúsult az országgyűlés ellenállásán. Ezért Mária Terézia 1764 után többé nem hívott össze országgyűlést, s reformjait a rendek megkerülésével, rendeleti úton vezette be.¹²¹ Ezután végképp megromlott a magyar nemességgel való viszonya; annál is inkább, mert az összbirodalmi érdekekből bevezetett rendelkezések sokszor ellentétesek voltak a magyar törvényekkel. Az 1754-ben bevezetett vámszabályozás például sértette a magyar mezőgazdaság érdekeit. Még feltétlen hívére, Batthyány Lajos nádorra is megharagudott, és annak halála után nem magyar főnemessel töltötte be helyét, hanem vejét, Albert szász-tescheni herceget nevezte ki az ország helytartójává.

A királynő megítélése a történetírók körében nem egyértelmű. Általában hangsúlyozzák a kettősséget: azt, hogy egyrészt igyekezett a nemesi kiváltságokat korlátozni, az ország terheinek igazságosabb elosztását megvalósítani (úrbérrendezés), másrészt viszont sokat tett a nemesség anyagi erejének, műveltségének növelésére. Területileg gyarapította az országot (a Temesköz, az elzálogosított szepességi városok, és Fiume visszaszerzésével), támogatta a hitéletet, hazahozatta Szent István ereklyéjét, a Szent Jobbot. A királyi palota újjáépítése is elsősorban az uralkodónak a nemesség felé tett gesztusával magyarázható.

A budai királyi palota Mária Terézia kori története 1748-ban egy felhívással kezdődött: Pálffy János nádor adakozásra szólította fel a városokat és a vármegyéket, hogy az „édes Hazánk és Nemzetünk dicsőségére és boldogságára Budán építendő Királyi Residentiát” minél hamarabb felépítsék, és azt a királynőnek felajánlva az

uralkodót hosszabb magyarországi tartózkodásra nyerjék meg.¹²² A felépült palotát a kortársak többsége nagy elismeréssel fogadta, de sokan bírálták is; nem esztétikai szempontból, hanem magát a vállalkozást, a királyi palota építésének tényét kifogásolva. Amikor 1764-ben Mária Terézia és kísérete Vác felé utazva megtekintette az épülő rezidenciát, Khevenhüller-Metsch herceg naplójába feljegyezte az udvari körökben általános véleményt: „Felesleges költségeket jelentett..., hogy ilyen nagyszerű, s a legújabb divatot követő, díszes palotát építettek ott, ahová az udvar aligha fogja valaha is a székhelyét helyezni.”¹²³ Az udvaroncok tehát hiábavalónak, valamiféle oktalan hiúság eredményének tekintették, hogy Budán, a Birodalom, illetve a Habsburg-ház székvárosától távol királyi kastély épült. E megjegyzés alapján könnyen arra gondolnánk, amit Nagy Frigyes „Antimacchiavell”-jében (1740) így fogalmazott meg: „A kis fejedelmek többsége... nagyravágyásból, dinasztiajuk hírnevének fokozása érdekében olyan költségekbe veri magát, amelyek messze nem állnak arányban a bevételeikkel... Még a család legifjabb ágának tagja is XIV. Lajosnak képzeli magát és felépíti saját Versailles-át...”¹²⁴ Az ilyenfajta elítélő vélemény azonban a palotaépítés céljának teljes félreértésére vall; az építkezés ötlete ugyanis nem „hiúságból” merült fel, s kevésbé valószínű, hogy a rendek komolyan hittek a királynő Budára költözésében, amikor az építkezést szorgalmazták. A királyi palota nem a realitásokat semmibe vevő építőkedv terméke, hanem a nemzet méltóságát kifejező, ahhoz illő reprezentatív építkezés. Ugyanúgy a királyság szimbóluma, méltóságának megjelenítése, mint például a koronázási jelvények. Palota hiányában ugyanis nem teljes a királyság székhelye; nincs reprezentatív épület, ahol a koronát méltó környezetben elhelyezhetik. Erre vall, hogy az adakozásra felszólító körlevélben a nádor a „nemzetünk dicsőségére” kifejezést használja az építkezéssel kapcsolatban. Ugyanezeket a szavakat használja Grassalkovich Antal a Pest vármegyéhez intézett levelében, majd megemlíti az építkezéssel kapcsolatban a hazának „nem sokára csálhatatlan nagy javára és boldogulására intézet (sic)” céljait.¹²⁵ III. Frigyes brandenburgi választófejedelem közvetlenül a királyi cím megszerzése (1701) előtt publikált „Thesaurus Brandenburgicusában” felsorolja, mi minden teljesült már abból, ami a királyi méltóság velejárójának, elengedhetetlen feltételének számít, s első helyen említi székvárosában a kastély meglétét.¹²⁶ A kor főurai is úgy érezhették, hogy rezidencia nélkül nem teljes Buda fővárosi rangja, királyi székhely szerepe. Megerősíthette az államiság, a korona és a rezidencia összefüggését I. Józsefnek 1687-ben, királlyá koronázásakor kiadott – később pedig utódai által is elfogadott – hitlevele, amelyben többek között kijelentette, hogy a király és utódai Magyarországon fognak lakni, illetve, hogy a Szent Koronát az országban fogják őriztetni.¹²⁷ A nádor körlevelében is hivatkozik a rendek ezen vágyára, amelyet az 1741. évi országgyűlés 7. cikkelyébe ismét belefoglaltak.¹²⁸

Jellemző, hogy a budai építkezés éppen arra az időre esik, amikor Bécsben, a Hofburg nagyvonalú, „modern” kiépítési terveit a királynő egymásután utasítja el, illetve pénzhiányra, a háborús viszonyokra hivatkozva nem fogadja el, s az átalakításokat, a „modestia austriaca”-nak megfelelően, a tradícióhoz ragaszkodva, konzervatív, középkorias formában valósítja meg.¹²⁹ Hellmut Lorenz megfigyelte, hogy a tradíciókban gazdag, nagy múltú uralkodócsaládok (pl. Wettinek, Hohenzollernek) gyakran ugyanígy tesznek a század folyamán.¹³⁰ Hasonló a helyzet a „nagy”, régi

nemesi családokkal, míg a frissen hatalomhoz jutott, nagy méltóságot szerzett családok „modern”, azaz a korstílusnak megfelelő, feltűnő, újszerű, reprezentatív építkezésekbe fogtak. Ez volt a helyzet Budán is, ahol a palota pusztulása miatt nem volt mód a régi formák megőrzésére, viszont megerősödött a szándék, hogy az ország fővárosát rezidencia építésével is reprezentatívvá változtassák. Bécsen kívül, a Monarchia Austriaca tudatos kiépítése jegyében, a királynő nem a konzervativizmust, a tradíciókhoz ragaszkodó felfogást támogatta, hanem nagy építkezéseket indított, egységes stílusban – mintegy a Birodalom egységét hirdetve – s a helyi hagyományoktól függetlenül. Nagyjából egy időre esett, s egyaránt monumentális, „közös nyelvet” beszélve, az innsbrucki, a prágai, a pozsonyi és a budai királyi rezidencia átépítése, s mindegyik az uralkodó politikai törekvéseinek megtestesítőjeként. Mindegyik azt a szándékot tükrözte, hogy a királynő „befel”, azaz alattvalói előtt megszilárdítsa és manifesztálja hatalmát, s ezt – a külpolitikában is megnyilvánuló francia igazodásnak megfelelően – a francia művészet eszközeivel tegye.

Az építkezés mint a majestas, az uralkodói méltóság jele, s a pompakifejtés mint az uralkodó jogos, a nép üdvét és a királyság nagyságát kifejező cselekedete a XVIII. századi építészeti traktátusok állandó témája volt. A szerzők hivatkozhattak Vitruviusra, aki a „De architectura libri decem” Augustusnak szóló ajánlásában kifejtette: az igazi imperátor kötelessége, hogy ne csak új tartományokkal, hanem nagy építkezésekkel is növelje a Birodalom hírnevét.¹³¹ A német nyelvű traktátusokban kialakult egy külön kifejezés a gazdag, nagyvonalú építésmódra: a „Pracht-Baukunst” (az épületre pedig a „Pracht-Gebäude”). A „magasrendű” feladatok reprezentatív építészetet jelentettek, amelyben egyenesen kötelező volt a nagyszerűség, a pompakifejtés, a gazdagság, a luxus bemutatása. Ilyenfajta épület emelése politikai bölcsességnek számított.¹³² Az érvelésben Cicero „De officiis”-éig, Arisztotelész „Nikomakhoszi etiká”-jáig vezették vissza azt a gondolatot, hogy a nagyvonalú, gazdag, s a dekórum szabályait is követő építkezés az uralkodói életmódnak – azaz a királyság intézményének – integráns része. Az építészetelmélet tehát legitimálta a költségeket nem kímélő építkezéseket, az építészeti eszközökkel történő reprezentálást. Khevenhüller-Metsch herceg megjegyzése („nagyszerű, s a legújabb divatot követő, díszes” palota) jelzi, hogy a budai rezidencia ezt az elvet valósította meg, hiszen művészi színvonalát, díszes alakítását, az építető bőkezűségét még bírálói is elismerték. A művészileg magas színvonal, a reprezentatív megjelenés biztosítása érdekében választották az építetők – Grassalkovich kamaraelnök és Pálffy nádor – Nicolas Jadot-t, a Hofbauamt vezetőjét a palota tervezőjének. Személye a francia igazodást is jelezte, hiszen a Ferenc császár környezetéhez tartozó lotharingiai, francia művészek – akik ebben az időben rendelkeztek a legnagyobb befolyással – a párizsi építészeti ízlés legfrissebb változatait is ismerték.

A palota elkészülte után a felhasználásban változás történt a tervezetthez képest. Az angolkisasszonyok, majd később az egyetem várbeli elhelyezésével az uralkodóipalota-jelleg egy időre megszűnt. Úgy tűnik, a palota léte, megjelenése, azaz „külsője” elegendő volt az építkezés ideájának betöltéséhez, s a rendeltetéstől eltekinthettek. Amikor azonban az épület a 90-es évektől nádori székhely lett, funkcióját tekintve is újra kapcsolatba került a központi hatalommal, újra megjeleníthette a királyi méltóságot.

A királyi és a fejedelmi építkezések jellegzetességeivel, fő kritériumaival Leonhard Christoph Sturm 1718-ban kiadott „Vollständige Anweisung grosser Herren Paläste” című művében foglalkozott.¹³³ Kifejtette, hogy a rezidenciának megjelenésében is tükröznie kell az építető társadalmi helyzetét, s így a műben materializálódik, nyilvánvalóvá válik a társadalmi hierarchia. Felsorolja, melyek azok a jegyek, amelyek külsejében is uralkodóivá teszik a palotát: a nagyság, a felépítés nagyvonalúsága, a kastély előtti tér, amely az alattvalóktól való távolságot biztosítja és a homlokzaton alkalmazott formák, köztük is elsősorban az oszloprendek.

Azaz Sturm annak a meggyőződésének adott hangot, hogy pusztán az építészet eszközeivel, az érett barokk allegorikus szobordíszai és jelképekkel teljes festői díszítményei nélkül is kifejezhető az építető dignitása.¹³⁴

A budai rezidencia külseje, építészeti megformálása a korszak modern építészeti törekvéseinek megvalósulásaként mutatkozott a kortársak szemében. Mivel addig gyakorlatilag Pozsony töltötte be a főváros szerepét, s az országgyűléseket is ott tartották, a pozsonyi királyi vár számított az uralkodó magyarországi székhelyének. A XIII. század második felében emelt, 1552 és 1563 között, majd 1635-től 1646-ig átépített vár – melynek újabb korszerűsítése a XVIII. század közepén a budai palota építésével párhuzamosan haladt – minden beavatkozás ellenére is megőrizte késő középkori várjellegét. Négyszögletes, belső udvaros tömbje, alig megbontott erősségfalaival, a sarkokon egy-egy magas toronnyal nem mutatott könnyed rezidenciakülsőt. A schönbrunni kastéllyal vagy akár a több fázisban, különböző felfogásban épített Hofburggal összevetve nem tűnhetett nagyúrinnak, „modern” királyi székhelynek, hiszen hiányzott a tömegalakítás barokkos nyitottsága, a díszítmények gazdagsága, korszerűsége, a megjelenés reprezentativitása.

A budai palota reprezentatív elemei a barokk U alakú alaprajzban, a torony nélküli, a védelmi elemektől mentes felépítésben, a dignitás elvének megfelelő oszloprendes (pilaszteres) tagolásban nyilvánultak meg. Az épület a szabályosság, a rend megtestesítése; ezt a szimmetrikus alakítás is megerősíti. A nagyméretű palota szabályossága, szimmetriája a központi akaratnak alárendelt általános társadalmi rendet is kifejezi. A külső királyi jellege abban is megnyilvánult, hogy az építész a bécsi építészet új, Mária Terézia uralomra jutása után nem sokkal meghonosodott késő barokk-rokokó irányzatához igazodott. Ez az áramlat ekkor csak Bécsben és környékén terjedt el, miközben az örökös tartományok építészetét a hagyományos, érett barokk stílus továbbfejlesztése jellemezte.¹³⁵ Bár Schönbrunn és Laxenburg kiépítésében még a barokk hagyományok is szerepet játszottak, de e két mű – miként Mária Terézia legtöbb építkezése – megjelenésében nem a barokk pompáját, dinamikáját mutatja, hanem a rokokó könnyedségét, és nem igényli a „császári építészeti” rangjának megfelelő hangvételt. A schönbrunni kastély átépítése (1744–1749) (40. kép), egyúttal jelzi, hogy a királynő – apjával, VI. Károllyal ellentétben – nem a spanyol trónigényt, a Habsburg-hegemóniát megfogalmazó nagyhatalmi politikát hirdető propaganda és reprezentáció szellemében kívánt építkézni, hanem a mértékletesség jegyében, a gazdasági lehetőségek határai között. Sok építkezése ezért nem is új alkotás, hanem a meglévő építmények átalakítása vagy bővítése.

A felvilágosodás eszméinek terjedése közepette, s a VI. (III.) Károly kori kül- és belpolitika egyértelmű csődje után a hangos, dinamikus, a Birodalom stílusának (Reichsstil, később Kaiserstilnak nevezte a német–osztrák kutatás) igényével fellépő érett barokk stílusnak meg kellett újulnia. A megújulás újfajta művészi igazodással is együtt járt. Addig ugyanis az itáliai építészet befolyása érvényesült, hiszen nemcsak a századfordulóra háttérbe szorított olasz mesterek felfogása gyökerezett Carlo Fontana és Bernini építészetében, hanem az őket felváltó Fischer von Erlaché is. Hildebrandt építészetének forrásai közül is a felső-itáliai művészetet kell kiemelni. A század közepén a korszerű „igazodás” már a rokokót és az azt követő klasszicizáló francia építészet felé való fordulást jelenti. Mária Terézia és II. József alatt – különösen Marie-Antoinette házasságát követően – a politikai kapcsolatokkal együtt a művészi szálak is megerősödtek.

A sajátos, a könnyed, játékos rokokó ornamenseket és a komolyabb, tartózkodó hangvételű építészeti formákat elegyítő stílusáramlat fő képviselője Bécsben az a Nicolaus Paccassi volt, aki Budán is nagy szerephez jutott, s a rezidencia külső képét – így a dunai homlokzat alakítását – jelentős mértékben meghatározta. Grassalkovich elsősorban a schönbrunni kastélyt, a királynő nyári rezidenciáját tekintette mintának – a több önálló épületszárnyból álló Hofburg ugyanis nem mutatott egységes, követésre alkalmas képet.

A megvalósult épület jelvénytyszerű, a funkciót jelző reprezentatív eleme a közép-rizalitot koronázó kupola is, amely szuverén uralkodó székhelyeként jelöli meg a rezidenciát (23., 41. kép). Nem mintázza ugyan a koronát, de világosan elárulja szimbólum voltát.¹³⁶

A középrész kupolás lezárása Sebastian Zeller rajzán látható, de úgy véljük, már Jadot első tervében is megjelent. Szerepelt kupola korábban Robert de Cotte és Germain Boffrand würzburgi rezidenciatervein is, amelyeket Jadot lehetséges kiindulásainak tekintünk – igaz, náluk nem a Budán alkalmazott kettős kupola formájában. A kettős kupola azért kaphatott helyet már Jadot elképzelésében, mert a mély, hárommenetes corps de logis lefedéséhez vagy egyetlen hatalmas, az egész épület magasságához és tömegéhez képest aránytalanul nagy kupola kellett volna, vagy két kisebb, amelyek a nyugati és a keleti oldalon egyaránt hatásosan mutatkoznak. A kupolák ácsolt szerkezetek; nincs belső héjuk, és alattuk nincs magas, tágas tér, amelynek magasságát tovább fokoznák és koronáznák. Egyértelműen csak a külsőnek, az összképnek szólnak; a középrész esztétikai és eszmei hangsúlyát teremtik meg. A kupolaboltozat Loius Levau Vaux-le-Vicomte-i kastélya (1656) óta terjedt el a világi építészetben, szakrális jelleget kölcsönözve az építetőknek. A párizsi Louvre keleti homlokzatára kiírt „pályázat” során itáliai építészek – Pietro da Cortona és Carlo Rainaldi – terveiken a koronát, illetve egy baldachinos formát mintázó kupolát rajzoltak meg (1665).¹³⁷ Talán e tervek nyomán terjedt el az ötlet, hogy az uralkodót vagy a magas rangú építetőt koronára vagy baldachinra emlékeztető kupolaforma jelképezze palotáján. Donato Felice d’Allio klosterneuburgi kolostortervén (1730 k) (42. kép) nyolc kupolát látunk, amelyek a Habsburg-ház országainak koronáit másolják. Ezek közül csak a császári korona készült el, de a jelképes forma így is nagy hatással lehetett a kortársakra.¹³⁸ Nem tudjuk, a francia és az oszt-

rák példák közvetlenül hatottak-e a budai rezidencia tervezőjére, vagy a tervezés kérdését kézben tartó Grassalkovichra, mert sem írott, sem rajzos forrás erről nem számol be. Az a tény azonban, hogy a kamaraelnök ugyanezt a kettős kupolát valószínűleg meg ekkor épülő gödöllői kastélyán, arra vall, hogy a formának nagy jelentőséget, szimbolikus tartalmat tulajdonított.

Nemcsak a tömegalakítás és a homlokzatforma jelentett korszerű, modern megoldást, hanem a diszpozíció is, amelyben először mutatkoztak a francia építészetben kialakult, a kényelem biztosítására, a tér jó kihasználására irányuló elvek, elképzelések. E problémák előtérbe kerülését az egyetemes építészetben jól jelzi, hogy J. F. Blondel traktátusa címében is magában foglalja az új művészi érdeklődés tárgyát: „De la Distribution...” (1737).¹³⁹ A „commodité” elve elsősorban az appartement simple-et felváltó appartement double-ban nyilvánul meg. A kényelmet, a palota rendelkezésére álló terület maximális kihasználását biztosító disztribúció alapelveit és gyakorlatát A. Ch. Daviler foglalta össze először, 1710-ben.¹⁴⁰ A több-teremsoros alaprajzon túl az elrendezés alapja, hogy a középben lévő vesztibül és a díszterem két oldalán az építető és felesége számára különálló dísz- és magánlakosztályokat lehet kialakítani, miközben a díszterem közösen használható. Az egymás melletti kisebb-nagyobb termek alakja, rendeltetése különböző, de együtt egy appartmant alkotnak, amelynek elemei idővel állandóvá, szinte kötelezővé válnak a nagyúri palotákban.

A hálósoba helye és ceremoniális szerepe – az udvari etikett közötti különbség miatt – eltérő a francia és a bécsi építészetben. Míg Versailles-ban a hálósoba a legjelentősebb udvari esemény, a lever színhelye, s ezért a kastélyban két különállót alakítottak ki az uralkodópár számára, Bécsben, ahol a lever nem számított hivatalos szertartásnak, csak egy közös hálósoba volt. Közös, s a ceremóniában semmilyen szerepet nem játszó hálósobát tervezett Jadot a budai palota keleti, Dunára néző oldalának középrészébe. Ennek két oldalán, a kialakításban szimmetrikusan és a termék rendeltetése alapján is egyformán sorakoztak az appartmanok termei – az északi oldalon Mária Teréziáé, a délin Ferenc császáré. A bécsi szokásnak megfelelően két különálló lépcsőházból lehetett a lakosztályokat megközelíteni, míg Versailles-ban egy nagyobb díszes lépcsőzet vezet fel az emeletre.

A budai palota diszpozíciója követi azt a változást, amelyet az audienciák rendjében a királynő, apja korához képest bevezetett. Mária Terézia csak ritkán tartott nyilvános, hivatalos audienciát; helyette a magánkihallgatásokat részesítette előnyben.¹⁴¹ Ezzel a nagyobb, hivatalos helyiség (Bécsben a Ratstube) helyett megnőtt a kisebb, a magánkihallgatások számára kialakított szoba, a retirada fontossága.¹⁴² E változást a bécsi Hofburg 1741 utáni átépítései során figyelembe is vették.

Az uralkodópár magánlakosztályai kétoldalt az örség terme után kiindulva ugyanolyan termeket foglaltak magukban, mint Bécsben; az első antichambre-ral kezdődött, s egy másodikkal folytatódott. Míg az első előszobán a belépő csak áthaladt, a másodikban viszont tovább időzött, a bejelentésre és a kihallgatásra való bebocsátásra várakozva. Ezt a második előszoba díszítésekor, berendezésekor figyelembe kellett venni.

Az udvari ceremónia rendje nem változott azután sem, hogy Jadot-t Paccassi váltotta fel az építkezés élén. A termék beosztása sem módosult, miként Zeller alaprajz-

za is mutatja. Azon csak a díszterem (Rittersaal) és a mellette lévő helyiség (Der tägliche Saal) beírása látható, míg a többi szoba alakja, pozíciója – s így nyilván rendeltetése is – maradt olyan, mint az első terven. A bécsi udvari ceremónia és az uralkodó rezidenciájában megfigyelhető diszpozíció tehát természetszerűleg meghatározta a budai rezidencia beosztását, funkcióját is. Az épülő királyi palota olyan rezidenciának készült, amelyben a királynő és udvara ugyanolyan házi ceremonialis rend közepette élhetett és uralkodhatott volna, mint Bécsben.

A HATALOM ÉS AZ ÉPÍTÉSZET II. JÓZSEF KORÁBAN

Új építészeti feladatok a rendfeloszlatásokat és a kormánysszékek áthelyezését követően

II. József trónra lépése után átfogó reformokat dolgozott ki az államigazgatás és az egyházügy korszerűsítésére, a központosítás fokozására és a kormányzás hatékonyságának növelésére. E tervek keretében került sor 1782-ben a kamalduli és a klarissza apácák rendjének feloszlatására. Ezt követően 1786-ban az uralkodó rendeletet adott ki több más szerzetesrend feloszlatására is.¹⁴³

Az újonnan átvett templomokat és kolostorokat átalakítás, adaptálás után általában gyakorlati célokra használták fel: raktárakat, kaszárnyákat, kórházakat alakítottak ki belső tereikben. A felhasználás kérdése Budán újból szóba került, amikor az 1783–84-es esztendőben az uralkodó elhatározta a kormánysszékek átszervezését és áthelyezését is. Intézkedéseinek az volt a célja, hogy Buda, fővárosi rangjának, megnövekedett gazdasági szerepének és központi helyének megfelelően, méltó szerepet töltsön be az ország közigazgatásában. Ezért elrendelte, hogy Pozsonyból a helytartótanács, a magyar udvari kamara és a magyarországi főhadparancsnokság, Pestről pedig a királyi- és hétszemélyes tábla Budára kerüljön át. Ugyanekkor az országgyűlések székhelyét is áthelyezték Pozsonyból a fővárosba.

A rendelkezések értelmében a magyar udvari kamara az egykori jezsuita kollégium épületében, a helytartótanács a jezsuiták akadémiájában, a főhadparancsnokság a királyi várban, a kúria és az országház pedig a klarissza zárda épületében talált új otthonra.

A hivatalok áthelyezésével az egyházi épületekben újabb, most már gyakran komolyabb átalakításokat kellett elvégezni. A feladatok megoldására II. József 1783-ban Franz Anton Hillebrandtot, az Udvari Építészeti Igazgatóság tagját bízta meg.¹⁴⁴ Forrásaink egyértelműen bizonyítják az építész tervezői és irányítói szerepét, de egyetlen eredeti tervünk sem maradt tőle. Legfontosabb forrásunk Joseph Hillebrandtnak, az építész fiának két kérvénye. Az elsőben a „Hillebrandt által Pesten és Budán tervezett építkezéseken” alépítész megbízásért folyamodott. A másik kérvényhez mellékelte F. A. Hillebrandt 1788-ban kiállított igazoló írását.¹⁴⁵ Ebben a főépítész tanúsította, hogy Joseph 1784-ben az „ő, azaz az alulírott távollétében” vezette a budai építkezéseket, mégpedig a „nagy kamaraépület, a praesidiális ház, a bureaux, a két iskola és a nagy országház” munkálatait.¹⁴⁶ E kitétel tartalmazza mindazokat a munkálatokat, amelyek ekkor Budán folytak, s bizonyítja F. A. Hillebrandt tervezői szerepét az adaptációk során. A kérvényben állított tényeket más források is igazolják.¹⁴⁷ Hillebrandt 1774–75-ben, a bécsi jezsuita rendház átépítésével, a budaihoz hasonló feladatot oldott meg, s azzal már megalkotta az új architektúra jellegzetességeit.

A budai várnegyednek a török ostromot követő évben (1687) készített térképe északnyugaton, a mai MTA épületkomplexum (Országház u. 28–32, illetve Üri u. 49–51) helyén több apró, helyenként mindössze 3–5 ölnyi szélességű telket mutat.¹⁴⁸ Az új telekkiosztás során (1696) azonban az adminisztráció igyekezett az elaprózottságot, a zsúfoltságot megszüntetni: sok kisebb telket összevont, szűk zsákutcákat összekapcsolt a szomszédos telkekkel, a házhelyeket szélességi irányban összevonta és az udvari szárnyak lebontásával több udvart egyesített. Így az egész várnegyedben a korábbinál kevesebb számú, de nagyobb méretű telek alakult ki: 388 helyett csak 290, vagyis számuk mintegy a 3/4-ére csökkent.

Közvetlenül a ferencesek telektömbje, illetve az azon épített templom és rendház mellett telepedtek le a klarissza apácák. 1714-re sikerült megszerezniük az uralkodó és az egyházi hatóságok jóváhagyását a Budára költözéshez. Ebben az évben első főnöknőjük vezetésével meg is érkeztek a városba.

Évek során kifejtett szívós munkával, fokozatosan szerezték meg telektömbjüket, s azon 1719-re felépült első, ideiglenes templomuk és kolostoruk. Az alaprajzot későbbi felmérésekből ismerjük, s megállapíthatjuk, hogy a templomot hosszú, téglány alakú formájával, kápolnák, belső tagolás nélküli megoldásával eredetileg ideiglenes építménynek tekintették.¹⁴⁹

Alig épült fel az épületegyüttes, máris megkezdődött az új, tágas, végleges templom építése a telek északi oldalán. Alapkövét 1743-ban helyezték el és 1748-ban szentelték fel.¹⁵⁰ Déli oldalán épült fel 1754-ig az új rendház.¹⁵¹

A templom és a rendház képét Mayrhofer József pesti építőmesternek 1782-ben, a klarissza rend feloszlátásakor készített alaprajzi felvétele őrizte meg. Ezen szabálytalan négyszögletes telket körülvevő, fő tömbjében két-, egyes (hátsó) szakaszokon csak egyemeletes kolostorépület és ehhez északról csatlakozó, egytornyú templom látható.¹⁵²

A templom háromtengelyes homlokzata mögött kívül téglány alakú formával határolt, egyhajós tér nyílt. Belsejét két-két nagyobb és két-két kisebb kápolna bővítette és szentéllyel záródott. A szakaszokat csehboltozat fedte. Nyugati oldalán négy pillér tartotta a karzatot. A fülkék között befűződő falszakaszt páros falpillérek tagolták, s a belsőt – a leírások szerint – a főoltárral együtt 11 oltár díszítette. Az alaprajz a 30-as években Magyarországon feltűnő és gyorsan elterjedő formát mutatja: az ún. lant alakú megoldást, amely a hajó hozzákapcsolt terekkel bővített formája helyett egységes, de az oltárfülkéknek is helyet adó rendszert testesíti meg. A templom homlokzatát Joseph Tallherr kolostorátalakítási tervéről (1783) ismerhetjük meg, amelyen a templom külseje még nincs átalakítva (43. kép). A háromtengelyes homlokzatot a földszint magasságát elérő posztamenseken álló négy dór falpillér tagolta, közükben kisebb ablakokkal, középen pedig pilaszterrel szegélyezett bejárat-tal. Az első szinten, a falpillérek között falfülkéket, felettük magas, szemöldökpárkányos ablakokat látunk. Háromrészes párkány zárta a homlokzatot, s afölött attika emelkedett. A középrészt íves oromzat is hangsúlyozta. Az attikán négyszögű, timpanonnal lezárt oromzat látható, mely két oldalán meredek vonalú félomrattal

csatlakozik az attikához. A templomhomlokzat déli oldala mellett álló torony a hajónál egy emelettel magasabb; faltagolása azonos a homlokzatéval. Záródását nem tudjuk a rajzból megállapítani, sisakja esetleg javítás alatt állt a rendfeloszlatáskor, vagy talán még el sem készült.

Az uralkodó 1782. január 26-án kibocsátott rendelete értelmében április 10-én a budai klarissza kolostorban is kihirdették a rendfeloszlatást, s a klarisszák épületeit és templomi berendezéseit, felszerelési tárgyait is átvette a hatóság.¹⁵³ Az uralkodó, aki 1783 tavaszán Budán is járt, és személyesen ismerte a rendház épületét, azt alkalmasnak tartotta a seminarium generale, vagyis az egyetemes papnevelde elhelyezésére, sőt, lehetőséget látott annak kibővítésére is. Az átalakítás terveinek elkészítését budai építésze, Mayrhofer Józsefre bízta; ugyanarra, aki a rendfeloszlatáskor szokásos építészeti felméréseket készítette.¹⁵⁴

Mire Mayrhofer átalakítási terve és költségvetése elkészült, II. József módosította korábbi elgondolását, és olyan fokú szemináriumbővítést határozott el, amelyet csak nagyobb átépítés, esetleg a templomnak az új épületbe való bevonása és felhasználása árán lehetett volna végrehajtani. A tervezéssel Mayrhofer helyett Joseph Tallherr kamarai alépítész bízta meg.¹⁵⁵ Ez is jelzi, hogy a nagyobb átépítésre csak kamarai építész tartottak alkalmasnak. Tallherr elképzelését az az igény határozta meg, hogy az épületet nyolcszáz növendék befogadására tegye alkalmassá. Az építész ezért egy újabb szinttel háromemeletesre magasította a zárda homlokzatát. Az épület Úri utcai homlokzatvonalát – a déli, erős töréssel – meghagyta, de a másik oldalon kiegyenesítette a homlokzatot, megszüntette annak a középkori részek felhasználása miatt keletkezett törését. Az egész épület alaprajzát egységessé, áttekinthetővé és szabályossá alakította. A főhomlokzat mögött megcserélte a traktus és a folyosó helyét, s a folyosó, mintha egy zárda kerengője lenne, a belső udvar mentén futott három oldalon végig. Nagy bontásokat és kiegészítéseket elképzelve következetesen végigvitte a keleti oldalon is a teremsoros-folyosós elrendezést. Az udvarban új épülettömböket is tervezett: északon a meglévővel párhuzamosan, délen a régi épület folytatásában, a korábbi fal helyén. Felvetette egy udvari keresztszárny építésének ötletét – ez 1793-ban majd újra felmerül.

A homlokzat terve nagyvonalú rendszert mutat. Magas, talapzatszerű, vonalazott földszint felett következik a három, egyenlő magasságú emelet. Hattengelynyi középrésze két emeletet átfogó pilaszterekkel tagolt. E tengelyekben az ablakok is hangsúlyosabbak az egyszerűbb, egyenes szemöldökű szélső ablakoknál: konzolokkal tartott háromszögű szemöldökpárkányok és füzérek díszítettek. A második emelet ablakai hasonlóak, de timpanon nélküliek. A legfelső szint attikaszerű: középen törpe pilaszterek tagolják, az alsó, nagyobb pilaszterekre támaszkodva. Itt is a szemöldökdiszkek hangsúlyozzák a középrész ablakait.

A félköríves záradékú portált falsáv kíséri. Tallherr nem tervezi a templomtérnek a bevonását, illetve megosztását. Homlokzata így más rendszert mutat, mint a templomé; az összehangolás csak az azonos magasságban húzódó főpárkányban nyilvánul meg. A homlokzat egyértelműen elárulja, hogy a 80-as évek stílusában épült – vagyis a zárda eredeti homlokzata jelentős mértékben megváltozott.

Tallherr elkészítette tervét, amely a Hofbauamt és a kamarai építészet szakmailag magas színvonalát képviselte. Minden igényessége mellett egyszerűsége töreke-

dett. Architektúrája a felületi elemek (nyíláskeretek, ablakszemöldökök, pilaszterek) alkalmazásával szépen formált, szimmetrikus összképet mutatott. Tervei azonban nem kerültek kivitelre – nem művészi színvonaluk, hanem az építető szándékának megváltozása miatt.¹⁵⁶

A KLARISSZA ZÁRDA ÁTALAKÍTÁSA. AZ ÉPÜLET ÚJ FUNKCIÓJA

Miközben Tallherr az egykori klarissza épület átalakítási tervein dolgozott, II. József elejtette a szeminárium bővítésének ötletét. Úgy döntött, hogy a seminarium generalét Pozsonyba helyezi, s a klarissza zárdát és templomot részben a királyi kúria, részben pedig az országház elhelyezésére használja.

A császár magyar jogrendszer megújítását legfőbb céljai közé sorolta, és egész sor átfogó szervezeti változást határozott el. Már 1783. november 28-i leiratában elrendelte, hogy a kormányiszékek Budára költözésével együtt a királyi kúria is költözzék át Pestről a fővárosba, hogy mindegyik kormányhivatal ugyanabban a városban legyen.

A császár rendelete értelmében az épületnek az új céloknak megfelelő átalakítását – csakúgy, mint a várnegyed többi szerzetesi épületét – Franz Anton Hillebrandtnak, a Legfelsőbb Udvari Építési Igazgatóság (Ober Hofbau Direktion) tagjának, a korábbi magyar kamarai főépítészének a tervei szerint kellett elvégezni.¹⁵⁷

A NYUGATI SZÁRNY ÁTÉPÍTÉSE ÉS TOVÁBBI TÖRTÉNETE

II. József rendelete a kormányhatóságok áthelyezésével szükségessé vált átalakítások határidejét is megszabta: 1784-re a munkálatokat be kellett fejezni, és az új legfőbb igazságügyi testületnek augusztusban már Budán kellett megkezdenie a törvénykezési időszakot.¹⁵⁸ Az épület használatbavétele azonban, a királyi- és a hét-személyes tábla tiltakozása, illetve a rendelet módosítása iránti kérelmei miatt csak később, 1786 elején valósulhatott meg. A kúria helyiségei – amelyek az épületkomplexum nyugati, Üri utcai részét foglalták el – valóban elkészültek a megadott határidőre, de az országház, amelynek elhelyezésére a zárdá keleti felét választotta a tervező, munkaerőhiány miatt lassabban készült.

Az uralkodó a leghatározottabban utasította építészt a takarékosagra. Érdemes feljegyezni 1784. novemberi rendeletének egy részletét, amely jellemző az egész időszak építészeti viszonyaira: „A különböző épületeket csak oly mértékben kell helyreállítani, hogy mind az egyetem, mind a dicasteriumok biztos elhelyezést nyerjenek; minden más, ehhez nem szükséges berendezést vagy pusztá díszítést ... el kell hagyni.”¹⁵⁹

A bírói testület ezután csak rövid ideig ülésezett várbeli székházában, mert II. József halála után utódja – a rendek kívánságára – hozzájárult a régi állapotok visszaállításához és a kúriát visszahelyezte Pestre. Ezt az 1790/91. évi országgyűlés törvénybe is foglalta.¹⁶⁰

Megszűnt az 1785-ben, a kamara és a helytartótanács egyesítésével létrehozott helytartóság is, s a két kormányiszék újra különvált (1791).¹⁶¹ A szervezeti és ügyintézési változások miatt a két, addig a jezsuiták egykori kolostorában közösen működő hivatalnak különálló elhelyezést kellett biztosítani. Az üresen álló egykori

kúriaépületbe, a kúria helyére a helytartótanács került, s a kiegyezést követő változásokig ott is maradt. A helyhiányon két módon próbáltak segíteni: egyrészt az egykori templom földemekkel emeletekre osztott terének bevonásával, másrészt az udvaron az északi és a déli traktus közötti új keresztszárny felépítésével. Utóbbi építésére azonban már nem volt elegendő pénz, s így nem valósult meg.

AZ ÁTÉPÍTETT NYUGATI SZÁRNY KÉPE

Az 1783–85 között Budán végzett építészeti munkálatok során a legnagyobb feladatot, a legjelentősebb átépítési munkát az egykori klarissza zárda külső-belső kiépítése jelentette.

Az 1784-ben végzett átalakítások eredeti tervrajzainak hiányát némiképp pótolja Joseph Hillebrandt már említett kérvényének melléklete, egy színezett tusrajz. A lap sarkában a rajzoló aláírása és az 1784-es dátum olvasható.¹⁶² Az átalakítások befejezése után készült, s az épület Úri utcai homlokzatát ábrázolja. Nyilván azért csak ezt a frontot, mert ebben az évben az országház magában foglaló másik traktus építése még nem fejeződött be. A rajz, néhány apró részlettől eltekintve a maival megegyező állapotot mutat, így egészen biztosan a kivitelre elfogadott tervről készült.

Mindezek alapján Joseph Hillebrandt rajzát Franz Anton Hillebrandt eredeti tervének letisztázott, gondos kivitelű változatának tartjuk.

A rajz szerint az átalakítások nagyrészt a templomot érintették. Főpárkánya feletti oromzatát és a torony felső emeletét lebontották, s nyeregtetővel fedték le. Egykori bejáratát elfalazták, és helyén a többivel azonos kialakítású ablakot nyitottak. Az első emeleten a szoborfülkéket egyszerű, díztelen, szalagkeretes ablakokkal váltották fel. A következő szint ablakainak magasságát kisebbiteni kellett, mert a templom belső osztása folytán a zárdaépület felső emeletével azonos belmagasságú emelet alakult ki, s ez kisebb nyílásokat kívánt. Hillebrandt úgy kerülte el a második emelet feletti, üresen maradó, bántóan nagy, sima falfelületek kialakulását, hogy vaknyílásokat illesztett a párkány alatti részre.

A kúria által elfoglalt épületről 4 + 3 + 3 + 3 + 4 tengelyes. Sávozott falsíkú földszintjét szegmensívű ablakok sora tagolja. A középső, nyolcadik tengelyben nyílik az új főbejárat. A szimmetrikus homlokzatalakítás kedvéért ugyanis Hillebrandt megszüntette a korábbi, a homlokzat déli végén nyíló zárdabejáratot. A korábbi, enyhén megtört vonalú, de tagolatlan homlokzat helyett háromtengelyes, kis kiülésű középrizalitot s ennek két oldalán három-háromtengelyes rizalitot látunk. A földszintet lezáró osztópárkány felett az első emelet hangsúlyosabb, és a második emelet mezzanin jellegű ablakai tagolják a homlokzatot. Az első szinten az ablakok szalagkeretesek, szemöldökpárkányukat álló konzolok támasztják, táblázatos szemöldökmezőiket csak a középrizalitban díszíti füzérdísz. Könyöklőpárkányuk alatt táblás díszítőmotívum látható. Ugyanilyen füzéres ablakformák díszítették a kamaraelnöki palotává átalakított egykori jezsuita akadémiát, amely szintén Hillebrandt tervei nyomán nyerte el új formáját 1784-ben (a Szentháromság téren állt, később lebontották). Az alárendelt második emeleti ablakok nyílásai kisebbek, és minden díszítést nélkülöznek. A homlokzat sima, díszítést csak a középrizalit és mellette a két háromtengelyes szakasz nyert: utóbbiak sima, előbbi sávozott falpillérek formájában. A főpárkány felett az épület nyeregtetővel záródik. A középrizalitot sima,

dísztelen, alacsony attika hangsúlyozza. Az épület Űri utcai homlokzatának megvalósult formája csak annyiban tér el a rajzon láthatótól, hogy a második emeleti ablakok felett füzérdíszes táblák állnak, s maguk az ablakok nem alárendeltek, hanem a főemeletekkel szinte azonos nagyságúak.

Hillebrandt műve nem független Tallherr tervétől, de – azon túl, hogy csak kétemeletes homlokzatot mutat – néhány ponton eltér attól. Egyszerűbb a kialakítás, kevesebb a szemöldökmezőkben elhelyezett díszítés. A mezzaninszint alárendeltsége világosan kifejezésre jut: magassága kisebb, mint a piano nobile-é.

A klarissza templom és zárda belső átalakítása – főleg az emeleteken – sokkal mélyrehatóbb volt, mint a külsőé. A templom belső terét két mennyezet közbeiktatásával megosztották, és az egykori zárdával összefüggő három szintet alakítottak ki. Amikor 1791 után vita folyt arról, hogy a kamara vagy a helytartótanács költözik-e be a kúria üresen hagyott épületébe, a kamara, saját kezdeményezésére, tervet készített a helytartótanács beköltöztetésére¹⁶³ (44. kép). Ez a felmérés még a Hillebrandt-féle állapotot rögzítette, és bizonyítékul szolgált az ő módosításaihoz, illetve a belső tér átalakításaihoz. A legfontosabb változás a korábbi állapothoz képest a kapuzatnak – a homlokzat leírásakor is említett – áthelyezése a középtengelybe. A kapubejárat rövidebb, csehsüveg-boltozatos első szakaszához hosszabb, tágasabb előcsarnok csatlakozik. Ennek déli oldalából új, háromkarú fölépcső indul. Csak a főemeletre vezet fel; a második emeletet a templom melletti régi, kétkarú lépcsőn vagy a Szerecsen-ház új lépcsőzetén lehetett megközelíteni. A fölépcsőház terét Hillebrandt a refektórium egy részének felhasználásával alakította ki. Egyébként ez a traktus alig szenvedett változást. Megmaradt a zárda kerengője is, a templom déli falával párhuzamosan futó, csehsüveg-boltozatos, árkádos folyosó formájában. A földszint utca felőli keresztboltozatos folyosója is a régi, s a fiókos dongával boltozott termék belső elosztása csak csekély mértékben változott; még világosan elárulja az egykori zárdaelrendezést. Megfigyelhetjük, hogy a kúriához csatolták a templomszentélyhez keletről csatlakozó, négytengelyes zárdaszakaszt is, amely korábban is kétemeletes volt. Újonnan épült a zárda déli, hátranyúló falához az a hat-tengelyes, három helyiségre osztott épület, amelyet az elhelyezési terv különféle raktáraknak jelöl.

A templomot nemcsak magasságában osztották több szintre, több helyiségre, hanem válaszfalakkal a hajót is helyiségekre bontották, az egyes boltszakaszoknak megfelelően. Az előcsarnok máig eredeti alakjában maradt, csehboltozatos lefedéssel, míg a többi helyiségben a Hillebrandt-féle fiókos dongaboltozat maradt napjainkig.

Az első emelet szűk zárdacellái nem feleltek meg az épületbe költöző hivatal helyigényeinek, ezért ezen a szinten jelentős változások váltak szükségessé. A középfolysó és a kétoldalt nyíló cellasor helyett tágas hivatali helyiségeket alakított ki a tervező. Hasonló belső átalakítások történtek az épület második emeletén is.

A KELETI SZÁRNY ÁTÉPÍTÉSE AZ ORSZÁGHÁZ CÉLJÁRA

Az épületkomplexum keleti, Országház utca felőli szárnyának mind építéstörténete, mind pedig rendeltetése eltért a másiktól. Itt 1784 végére csak az alsótáblának szánt nagyobb ülésterem, valamint az ország levéltárának kiválasztott helyiségek

közül az egyik volt használható állapotban.¹⁶⁴ Közben pénzügyi nehézségek támadtak, s ezek az építkezés szüneteltetéséhez vezettek.¹⁶⁵ A kamara felterjesztésére, melyet a magyar kancellária is támogatott, az uralkodó feloldotta takarékosági intézkedéseit, és elrendelte az országház építésének folytatását.¹⁶⁶ Így 1785 tavaszán a munkálatok folytatódhattak, s ez év végére befejeződtek.

Az új, díszes országház elkészült; országgyűlést azonban csak három alkalommal tartottak falai között: 1790-ben, 1792-ben és 1807-ben.¹⁶⁷ Közben a nagy gyűléstermet jelmezes estélyek, bálók megtartására adták bérbe, legelőször 1786 farsangján.¹⁶⁸ A XVIII. század folyamán ennek az épületszárnynak egyéb rendeltetést nem is találtak.

AZ ORSZÁGHÁZ-TRAKTUS

Az országházi szárny építése csak 1785-ben fejeződött be. A munkálatok nagyobb feladatot jelentettek, mint a másik oldalon a kúria adaptálási munkálatai, mert nem csupán a meglévő traktus belső átalakítását kellett elvégezni, hanem jelentős részben új épületet emelni, új homlokzatot kialakítani. Az 1782-ben készült felmérések szerint ugyanis itt a kolostor hátsó szárnya húzódott, amelynek csak egy része épült fel teljesen, a többi csak részben, illetve csupán egy emelet magasságában. Belsejében nem voltak összefüggő, nagyléptékű termek.¹⁶⁹

Sajnos, az Országház utcai homlokzat eredeti tervrajzát vagy egykorú felvételi rajzát nem ismerjük. Tekintettel arra, hogy e homlokzat mai alakja szinte pontosan ugyanolyan, mint az Úri utcai oldalon, Hillebrandt szerzőségéhez tervek hiányában sem férhet kétség (45–46. kép).

Az új homlokzat, valamint a két országgyűlési üléstermet magában foglaló épületszárny kiépítésével az építész nagyvonalú, önálló tervezői munkát végzett. Sajnos, miként a külsőről, úgy a belsőről sem ismerünk eredeti tervet vagy egykorú belső felmérést. Tudomásunk van egy 1816-ban készített alaprajzi felvételtől – amely talán az eredeti állapotot mutatja –, de az időközben eltűnt a levéltár anyagából.¹⁷⁰ 1793-ban két sematikus helyszínrajz készült az egész épületkomplexumról, de ezek csak a telek beépítésének formájára adnak felvilágosítást, foltszerűen jelezve az épülettömböket, azok beosztását azonban nem jelölik. Mindkét rajz mutatja a középtengelyben nyíló kaput és a bejárat csarnokot. A homlokzat vonalának, rizalitjainak jelzése a mai állapot eredetiségéről vall.

Az országházszárny új homlokzata néhány apró eltéréstől eltekintve teljesen azonos a kúria homlokzatával.

Az udvari oldalon (47. kép) héttengelyes rizalit áll a homlokzat előtt, középtengelyében széles, oszlopokkal szegélyezett kapualjjal. A földszintet kváderezett árkádok tagolják. Az emeleti részen hét félköríves záradékú ablak nyílik; összekapcsolva a felettük lévő ökörszemablakokkal. A rizalit melletti falszakaszokon egyszerű, szalagkeretes ablakokat látunk. Az árkádos földszinti rizalit – amelynek emeletén a dísztermet kísérő folyosó húzódik – szintén Hillebrandt tervei szerint készült. Az 1793-as sematikus alaprajzon ugyancsak falkiszögellések vannak e helyen jelölve, de ez nyilván az elnagyolt rajz természetéből fakadó pontatlanság, s nem kell későbbi eredetre gondolnunk.¹⁷¹

A kétszakaszos kapualjból a magasabban fekvő földszinti folyosókra rövid lépcsők vezetnek. A földszint utcai oldalán keresztboltozatos folyosó fut, és két végén lépcsők indulnak az emeleti országgyűlési termekbe. A földszinten a kapualjtól északra fekvő két helyiségben az ország levéltára, az archivum regnicolare kapott helyet.

Hillebrandt tervezte az emeletre vezető két lépcsőt is, amelyek a nagyterem és a kisebb ülésterem közötti előtérbe, illetve a nagyterem déli oldalához vezetnek. Komor, tartózkodó hangulatú architektúrája, néhány klasszikus díszítőeleme élesen elüt a barokk lépcsőházak reprezentatív világától.

Nem tudjuk, ki adta a belső tér építési programját, de az végső formájában csak az uralkodótól származhatott, még ha a kancellária, vagy egyes főurak javaslatára támaszkodott is. Az ország törvényei szerint az országház belső terében két ülésteremre – az alsó- és a felsőtábla önálló ülésezésének színhelyére – volt szükség. Kialakításuk révén ezek az épület legjelentősebb terei lettek (48. kép). Mivel a városok és megyék követei nagyobb számban jelenhettek meg, mint a főrendiek és a főpapok, az is magától értetődő volt, hogy az alsótábla termének nagyobbra kellett lennie a másiknál.

A két, egymásra merőleges tengelyben elhelyezkedő terem, a közéjük iktatott lépcsőháztérrel együtt, egy L alakú együttest alkotott. Az alsótábla terme az Országház utcai szárny kilenc tengelyes szakaszát foglalta el; a felsőtábla üléseit pedig az egykori templomhoz csatlakozó északi traktus héttengelyes termében tartotta.

Tervek hiányában a két ülésteremről a Magyar Hirmondó 1792. évfolyamában közreadott két rézmetszet (49. kép), valamint az azokat kísérő magyarázó szöveg adhat felvilágosítást. Az egyik lapon felül a „Tekéntetes Első Tábla”, alatta pedig a „második”, azaz alsó tábla üléstermének hosszmetsetét látjuk. Különösen a felsőtábla termének ábrázolása érdemel figyelmet, mert a tér nem maradt meg eredeti formájában, s megosztását a legutóbbi helyreállítás sem szüntette meg. A kétszintes belmagasságú terem, mindkét oldalán nyíló ablakosorral, alsó és felső zónájában egyformán, egységesen tagolt. A tervező a mély ablakfülkék közötti falfelületeket teljesen beborítja keretelt mezőkkel, amelyek közepén egy nagy, indás-füzéres ornamens látható. A táblás felületek között copf füzéres fríz teremt horizontális kapcsolatot. A felső szint tagolása, fő díszítőeleme megegyezik az alsóval, csak – a kisebb mezzaninablakok miatt – mintegy 1/3-dal alacsonyabb annál. A mennyezet három nagy mezőre oszlik; széles, ornamenssávós keretezéssel, s mindegyik közepén egy kör alakú, növényes-rozettás motívummal. A téglány alakú terem bejáratai a két rövidebb oldalról nyílnak; ugyanitt, mindkét oldal közepén magas, copf díszű kályha áll.

A terem kialakításában még sajátos stiláris kettősség figyelhető meg. A középtengely hangsúlyának elkerülése, az egyenletes tagolás, a kevés dísz, a plasztikus elemek (pl. féloszlop, pilaszter) hiánya egyértelműen új hangot jelent: a klasszicizáló késő barokk (copf) szellemét idézi. Másrészt viszont a pannókra osztott falfelület s a mezők közepén elhelyezett egyetlen ornamens a rokokó stílusához köti az interieur.

A terem alaprajzi képe, amelyről egykor szintén rézmetszet készült, jelenleg lapang. Csak az egykor mellette lévő magyarázó szöveg maradt meg és segíti a leírást.

Eszerint a terem északi oldala mentén („a’ Frantziskánusok piatzára” néző oldalon), miként a hosszsmetszen is látni, majdnem végig a fal mentén, az ablaksor előtt „két garábitsnyi magosságú hosszú alkotványra a’ Nézők vagy Vendégek állottak fel”. A terem végén – talán a hosszú asztalokkal szembefordulva elhelyezett széken – a primás ült. Mellette üres szék állt, jelezve, hogy a nádor méltósága nem volt betöltve. A primás melletti oldalon, a hosszú asztal egyik oldalán egyházi személyek foglaltak helyet. A nátori szék mellett az ország három fő zászlósura (országbíró, horvát bán és tárnokmester) helyezkedett el, s az asztalnak ezen az oldalán főurak, főispánok székei következtek. Az asztalok háta mögötti székeken „ültek a Hertzegek, Grófok és Bárók, kik nem voltak Zászlós Urak és Fő Ispányok”.

Nagyságra, művészi kialakításra nézve az alsótábla, a Tabula statuum ülésterme felülmúlta a másikat (50. kép). A művészi kialakítás gazdagságának okát abban látjuk, hogy ez a helyiség még 1784-ben, a császár takarékosági rendelkezésének kibocsátása előtt készült el, s a tervezőt sokkal kevésbé gátolták anyagi korlátozások, mint később. Az ülésterem két emelet belmagasságú, s oldalfalai mentén fából készült balusztrádos karzat fut végig. A karzatot páros, lefelé keskenyedő lizénák tartják, s ezek volutás, füzérdíszes konzolokban végződnek. A karzat volutában végződő, lefelé keskenyedő lizénapárjai teljesen azonosak a bécsi Bankgassén álló udvari kancellária (ma magyar nagykövetség) kapuzatát díszítő motívummal (51. kép). A bécsi épületet Hillebrandt két ház összevonásával ugyanekkor, 1784-ben építette át – így az összefüggés nyilvánvaló. A terem udvari oldalának közepén a karzat egyéni formálást mutat: három axisban, a karzatnál alacsonyabban elhelyezkedve, páros korinthoszi oszlopokkal tagolva, ívesen hajló baluszteres korláttal királyi páholyt alkot („Közepe táján a’ folyosónak egy királyi nézőhely szemléltetett”).¹⁷²

A belső tér mindkét szintjének tagolási elve megegyezik a felsőtábláéval: a nyílások közötti falszakaszokat keretelt táblás dísz tölti ki, leveles-indás ornamenssel. A mennyezet itt is három részre oszlott, keretelt mezőkre, középen rozettával. A terem rövidebb oldalainak közepén, a két bejárat között, egy-egy díszes, magas, copf stílusú kályha állt. A belső teret ábrázoló rézmetszet igazolja, hogy a fennmaradt állapot lényegében hiteles, s a későbbi változtatások ellenére egészében, hatásában megfelel az eredetinek.¹⁷³ Az 1790-es országgyűlés egyik résztvevője így írta le a belsőt: „A másik szállában, mely igen nagy, mégis szűk, gyűltek össze a statusok, a megyék, királyi városok és káptalanok s absensek legátusai; – ezek ültek négy igen hosszú... asztalok mellett..., egy kevésbé magasabb helyen, cancellusokkal körülvéve volt az 5-ik asztal, mely mellett consideált a királyi tábla: itt praesideált a personalis. A ház karokkal körül volt véve..., itt voltak a sok ifjak...”¹⁷⁴ Az 1790-ben készült rézmetszet jól mutatja a „két garábitsnyi magosságon álló orsós rekeszt”, azaz korlátos kis emelvényt, amelyen a terem négy hosszú asztalával T alakot képező külön asztal állt, az alsótábla vezetői számára. A terem túlsó végét szintén balusztrád határolta le.

A leírásokból meglevenedő középnemesei, kisnemesei réteg ízlését érzi a mai szemlélő is a terem belső terének kicsit provinciális, de ízes megfogalmazásán.

A XIX. század első harmadában készült Trementsensky József litográfiai műhelyében egy körrajz a két ülésterem alaprajzával¹⁷⁵ (48. ábra). Az ábrázolás nem az 1790-es ülésrendet örökíti meg, de a két terem alaprajzát pontosan, az eredetileg ter-

vezettel megegyezően közli. Nyilvánvalóan egy későbbi országgyűlés üléséhez dolgozták ki a „karok és rendek” elhelyezkedésének tervezetét. Nem kizárt, hogy az eredeti tervet használta fel a rajzoló, talán azt, amelynek meglétéről 1816-ban még van adat.¹⁷⁶ A kicsit merev rajz tehát újabb segítséget jelent e termék eredeti elhelyezkedésének és kialakításának rekonstruálásához.

Az alsótábla mennyezetének eredeti díszítését 1873-ban jóvátehetetlen kár érte: a belügyminisztérium irattárának elhelyezése végett az eredeti mennyezetet lebontották, és vasszerkezetes síkmennyezettel pótolták.

A ferences rendház (52–57. kép)

A ferencesek a betelepülő szerzetesrendek közül elsőnek jelentek meg Budán: közvetlenül a város visszafoglalása után. Telkeik a várnegyed északi részén helyezkedtek el; a klarisszák templomának közvetlen közelében állt a templomuk, a rendházuk és néhány ingatlanuk.

Templomépítésre azt a területet kapták meg, amelyen a középkori Mária Magdolna-templom romjai álltak. A templom újjáépítése azonnal megkezdődött, de csak lassan haladt: utolsóként tornya készült el, 1737 előtt. A rendház felépítése is vonatottan haladt, míg végül 1741-ben befejeződött.

II. József rendfeloszlató intézkedései 1786-ban a ferences rendet is érintették, s így – néhány évvel a klarisszák után – nekik is át kellett adniuk a királyi biztosoknak ingó és ingatlan vagyonukat.¹⁷⁷ Az épületeket az uralkodó által újonnan felállított ún. provinciális tábla és a főlevéltár elhelyezésére jelölték ki.¹⁷⁸ Az átalakítások terveinek kidolgozására Joseph Tallherr kapott megbízást – csakúgy, mint korábban a klarissza zárda esetében.

Tallherr az elkészült terveket 1787 májusában juttatta el az udvari kancelláriához.¹⁷⁹ E tervanyag ma a bécsi Albertina rajzgyűjteményében található, mert a tervező később visszakapta a magyar hivataloktól.¹⁸⁰

Az építész két változatot dolgozott ki. Az egyikben a rendház emeleti helyiségeiben helyezte el a provinciális táblát, s a templomot levéltárrá alakította. E terv költségvetése 32 489 forintot tett ki. A rajzokon a templom és rendház felmérése is szerepel, („wie es dermalen Stehet”) amelyből az épületegyüttes akkori állapota megállapítható.¹⁸¹

Az első elképzelést két tervrajz mutatja¹⁸² (52–53. kép). Az elsőn, a templom és a kolostor földszinti alaprajzán, a kerengő körül kialakított, bérbeadásra javasolt lakásokat látni, illetve a levéltárrá alakítandó templom szakaszonként fallal megosztott terét. A másodikon, az épületek keresztmetszetét mutató lapon, a templom födémekkel két emeletre osztott tere látszik. Tallherr megjegyzése szerint nem ez a változat előnyösebb, mivel a rendház az utcavonalon belül, egy kis közre néző homlokzattal nem elég reprezentatív alkotás.

Tallherr második tervváltozata nem átalakítást, hanem új épület emelését javasolta. A ferences és a klarissza rendházak közötti beépítetlen területen, a két épülethez szorosan kapcsolódva, egy-egy új szárnyat építene, s azok két utca, az Úri és az Országház utca felé (a jelenlegi 51-es, illetve 30-as számú házak helyén) mutatnának impozáns külsőt. A tervek két alaprajzot, keresztmetszetet és homlokzatrajzot

mutatnak¹⁸³ (54–55. kép). A bővítés kényelmes elhelyezést biztosíthatna mind a provinciális tábla, mind pedig a levéltár számára. Ez esetben a templom felhasználására nem kerülne sor. Az építész számításai szerint az elképzelés 53 308 forintból megvalósítható lenne.

Az alaprajzokon folyosós-teremsoros szárnyak helyezkednek el a nagy, négyszögű udvar körül – déli oldalon a négyszög lezárását a kúria, illetve az országházszárny meglévő épülete alkotná. A keresztmetszet szerint a felhasznált zárdahomlokzatot egy szinttel magasítanák, s így az kétemeletes lenne. Mivel ez most már az udvarra nézne, kialakítása nem változna: a rajzon sima falát egyszerű, szalagkeretes ablakok díszítik.

Az épület legrepresentatívabb részét, az Úri utcai homlokzatot külön lap ábrázolja¹⁸⁴ (55. kép). Az átalakított klarissza templomhoz északról csatlakozik a 3 + 4 + 1 + K + 1 + 4 tengelyes, tehát aszimmetrikus homlokzat. Szabálytalanságát, a déli rizalit hiányát az ott álló rizalitszerűen kiugró templom falazata némileg ellensúlyozza. Tallherr e tervén lemásolta F. A. Hillebrandt 1784-ben tervezett architektúráját. Homlokzata így az akkor már elkészült kúria homlokzatának folytatásaként hat. Egyszerű ablakokkal megnyitott, vonalazott földszinttalapzat fölött mutatkozik a piano nobile és az alárendelt felső, mezzaninszint. Az első emelet falazatát egyenes záradékú, konzolokra támaszkodó egyenes szemöldökökkel díszített ablakok bontják meg. A mezzaninablakok kisebbek, díszítetlenek. A középrizalit középtengelyét vonalazott falsávok és tábladíszek zárják közre. A kosáráves kaput tábladísz kíséri. Fent, a főpárkány felett a rizalitet alacsony attika emeli ki.

A bécsi udvari építészeti igazgatóság és az udvari kancellária az első terv kivitelezését javasolta – nyilván az olcsóbb változat mellett döntve. II. József mégis a másodikat választotta – igaz, a kivitelezést az érvényben lévő építési tilalom miatt függőben tartotta.¹⁸⁵ A terv később nem valósult meg, mert az uralkodó megváltoztatta döntését, s elrendelte a meglévő épületek felhasználását.¹⁸⁶ Így az épületegyüttes szegényebb lett egy igényes, tartózkodó, de nemes eszközökkel megtervezett szárnnal. Helyén később más tervek szerint valósult meg egy-egy épületraktus. (Országház u. 30., illetve Úri u. 51.).

A budavári egykori ferences templom előcsarnoka Tallherr itteni működésének egyetlen emléke, tervének egyetlen megvalósult részlete. Az 1786-ban felosztatott ferences rend temploma és kolostora 1790-ben visszanyerte eredeti rendeltetését és 1792-ben I. Ferencet itt, a templomban koronázták meg. A koronázás tiszteletére új előcsarnokot emeltek¹⁸⁷ (56–57. kép). Az építményt azért tartjuk fontosnak, mert képet ad a századvég építészeti felfogásáról, az ünnepi architektúra fogalmáról. Az előcsarnok kizárólag építészeti eszközökkel teremt – egyszerű megjelenése ellenére is – ünnepélyes hatást. A félkörű kapuzatot két-két ión fejezetű pilaszter szegélyezi. A pilaszterek közötti mezőket nem töri át nyílás, de különböző formájú táblázatok a fejezeteket sem hagyják díszítetlenül. A háromszögű timpanonnal lezárt építmény két korszak határán áll. Magában rejtje a reneszánsz óta homlokzati elemként használt, timpanonnal koronázott diadalív-motívumot, másrészt a klasszicizmus portikusának alapformáját is. A díszítetlenség, a nyitott és tömör felületek egyensúlya, a tagozatokon uralkodó vízszintes és függőleges vonalak, valamint a komoly, ünnepélyes jelleg a klasszicista építészet közeledtét jelzi.¹⁸⁸

A kormányzések elhelyezéséről folytatott tárgyalásokban, majd a meginduló átépítések során mindig fontos szerepet szántak annak a három, korábban a jezsuita rend által épített és használt épületnek, amely a Nagyboldogasszony-templom közvetlen környezetében állt.

A jezsuiták a vár visszafoglalása után rögtön elkezdték egyemeletes kollégiumuk felépítését, s alig három hónap alatt elkészült az egyik traktus. Már a következő évben hozzákezdtek nagyszabású kiépítéséhez, de csak 1702-ben fejezték be.¹⁸⁹

A papnevelde és a konviktus közös épületének emeléséhez a Nagyboldogasszony-templom déli oldalánál, 1702-ben fogtak hozzá. Az épület már 1703-ban tető alatt állt, de teljesen csak 1715-ben készült el.

Széchenyi érsek, a jezsuita rend egyik pártfogója, alapítványt tett magasabb iskola, a filozófia és a teológia magasabb ismereteit oktató akadémia létesítésére is. Ez a tanintézet valósult meg legkésőbb; önálló épülete csak 1747-ben épült fel, a kollégiummal szemben fekvő telken.¹⁹⁰

1765–66-ban felmérés készült a kollégium épületéről (Mayrhofer József), illetve a szeminárium és konviktus tömbjéről (Jäger János Henrik). Ugyanekkor az Akadémiát is felmérték, de a delineatio nem maradt meg.¹⁹¹

A rajzokon láttak az 1773-ban történt jezsuita rendfeloszlatáskor is meglévő állapotot mutatják, így az 1784-től folytatott átépítések jellegének, mértékének megállapításához a legfontosabb forrásként szolgálnak.

A három exjezsuita épület sorsában II. József oktatásügyi intézkedései hoztak változást. Előbb az egyetemes papnevelde került a kollégium épületébe, majd annak Pozsonyba költözése után, a magyar udvari kamara és a helytartótanács. Az uralkodó 1785 augusztusában elrendelte a két kormányhivatal egyesítését. Előbb azonban sor került az épületek átépítésére: a kamara beköltözéséig (1784. november) majdnem egy év állt az építész rendelkezésére. Mint a klarissza kolostor átépítése kapcsán megállapítottuk, az építkezést F. A. Hillebrandt tervezte és irányította, s a helyszínen fia, Joseph vezette (58–61. kép).

Az átalakítások mértékét és jellegét későbbi metszetek, illetve a Schulek-féle módosítás (1885) után is fennmaradt építészeti elemek alapján állapíthatjuk meg. Ismerjük Hillebrandt szignált és 1785-re datált tervrajzát is, amely a kamara és a helytartótanács elhelyezése céljából végzett átalakításokat rögzítette.¹⁹²

Az átalakítások után az épület a következő képet mutatta: földszintjét a két felső emelettel együtt hatalmas, jón fejezetes, füzéres pilaszterek fogták össze, s efölött erőteljes párkány, ezután a mezzanin jellegű harmadik emelet következett. A dísztelen földszinti ablakok sora felett háromszögű, szemöldökös ablakok nyíltak. Az alacsonyabb harmadik emeleten szalagkeretes ablakok nyílnak, minden dísz nélkül. A homlokzat északi, bal oldali részén háromtengelyes rizalit emelkedik, s hasonló, a kapuzatot is magában foglaló rizalit állt a déli, jobb oldali szakaszon is 1885-ig, az épület átépítéséig. Mindkét rizalitot tömör attika hangsúlyozta, kiemelkedő középrészén szoborcsoporttal, vázával és füzérrel díszítve. Az 1885-ös átépítés során Schulek Frigyes négytengelynyi szakaszt bontott le az eredeti homlokzatból, s az épületet elválasztotta a templomtól. A jezsuita kollégium négyzetes udvarát ke-

rengő-folyosó vette körül, amelyből a második traktus, a szélesebb szobasor volt megközelíthető. Ez a kéttraktusos rendszer maradt meg a legutóbbi időkig. A kisméretű cellák helyett a hivatali célokra történő átalakítás tágasabb helyiségeket kívánt, s nagyrészt ebből állt a belső átalakítás munkája. Az északi traktusban megmaradt a jezsuiták által épített kétkarú lépcsőház, míg a főhomlokzati lépcsőházat Schulek lebontotta, illetve az újonnan épített déli szárnyban helyezte el. A XIX. századi leírások szerint a hivatali helyiségek 100 szobát foglaltak el.¹⁹³

A homlokzaton szigorú szimmetria uralkodik. A rendezettség, áttekinthetőség, szabályosság a kora barokk épület kissé lazább felfogásával szemben rögtön feltűnik. Hillebrandt az egyforma hangsúlyú két ablaksor helyett kiemelte az első szintet. A második emelet korábbi, háromszögű szemöldökpárkányait elhagyta, és csak táblás szemöldökmezőkkel díszítette az ablakokat. Mindkét szint ablakformái, szemöldökdiszei azonosak az ugyanakkor átépített bécsi Bankgassén álló palotával, a magyar udvari kancellária akkori épületével, amelyet szintén Hillebrandt tervezett át 1784-ben.

Megmaradtak az akadémia átépítésének tervrajzai; Joseph Hillebrandt ugyanis fent említett kérvényéhez az épület fő- és hátsó homlokzatának tervrajzait is csatolta¹⁹⁴ (62. kép). A kamaraelnök lakásául átalakítandó épület rajzán szignatúrája és az 1784-es dátum szerepel. Miként a volt klarissza kolostorból átalakított kúria rajza, e két homlokzati ábrázolás is az eredeti terv másolata lehet.

A főhomlokzat képen egyemeletes, háromtengelyes, kis kiülési rizalitos elrendezés látható. A rizalit falsíkját két-két korinthuszi óriáspilaszter keretezi. Az emeleti ablak egyenes szemöldökpárkánya alatt rozettával díszített mező látható. A földszinti ablakok tagozott keretezése a korszak klasszicizáló késő barokk építészetének jellegzetességeit mutatja: az egyenes szemöldökpárkány alatt, álló konzolok között középen összefűzött fesztonok díszítik a szemöldökmezőt. Az emeleti ablakok viszont szalagkeretekesek, párkányzat nélkül, mindössze egy rozettával díszítve.

Mind a fő-, mind pedig a hátsó homlokzat részletei a század utolsó negyedének stílusát idézik; így nem gondolhatjuk, hogy a korábbi építési korszak idejéből fennmaradt tagozatok szerepelnek a terven. Az ablakok formái, kapcsolatuk, a jelzészerű rizalit, a mélyített és kiemelkedő mezők viszonya, a tábladíszek egyértelműen Hillebrandtra vallanak, s a legszorosabb, az azonosságig menő egyezéseket mutatják az 1784–85-ben, a budai várnegyedben épített műveivel. A már lebontott épület fényképei, késői felmérései igazolják, hogy Joseph Hillebrandt rajzain valóban a kivitelezett állapotot látjuk (63–64. kép).

A karmelita kolostor és templom átalakítása (65–67. kép)

A jezsuiták mellett a karmeliták rendje is már a visszafoglaláskor megjelent Budán. Egy dzsámi helyén építették fel templomukat (1725–1734), mellette pedig téglány alakú, belső udvaros kolostorukat (1693–1734). A templom alaprajza szokványos volt, a század során elterjedt nagyszombati jezsuita templomtípust követte: egyetlen hajóját az oldalsó pillérek között 3-3 fülke bővítette, és fent fiókos dongaboltozat zárta le. A rendi előírásoknak megfelelően a torony a szentély mellé került; egy

ábrázolás szerint magas, hagymasisakkal lezárt tömegével a kolostorépületre „ültetve”.¹⁹⁵

II. József 1784-ben az ország többi szerzetesrendjével együtt a karmelitákat is feloszlatta, s épületüket új célra hasznosította. A templomban és a kolostor egy részében katonai raktárt rendeztek be, a kolostor nagyobbik felében pedig lakásokat, hivatali helyiségeket alakítottak ki.¹⁹⁶ Még a feloszlítás évében vetette fel egy vállalkozó, hogy a templomot színházzá kellene alakítani, és bérbe adni. A városban ugyanis a kormányiszékek átköltözésével megnőtt a forgalom, s a nemesi és polgári hivatalnokréteg szórakoztatásához – miként Pozsonyban is – igény támadt a színelőadások iránt.

1785-ben Bulla Henrik Ferenc, egy prágai vállalkozó, a pesti és a budai színház bérelője, kérvényezte, hogy színházépítés céljából igénybe vehesse a karmelita kolostor refektóriumát vagy a templomot. Az uralkodó válaszában kifejti, hogy a budai hatóságok kötelessége a színházépítés ügyét megoldani, de az a hegy lábánál, egy üres területen épüljön fel, amelyet ő maga megtekintett már, s ahová Hillebrandt egy színháztervet készített. Ez a színház ugyanolyan nagy és hasonló beosztású lenne, mint a pozsonyi. A karmelita templomot viszont nem engedí át erre a célra.¹⁹⁷ A tervekhez készített költségvetést a könyvelőségnek adják revízióra. II. József az 50 ezer forintot kitevő költségek hitelezésére is utasítást adott, de 1786-os budai tartózkodása idején ezt az engedélyét mégis visszavonta.¹⁹⁸ A későbbi színházbérelő ötlete nyomán ekkor merült fel, hogy a templomot kellene színházzá alakítani, s amikor II. József 1786-ban Budán járt, belátta a kérés jogosságát, engedélyezte az új felhasználást.¹⁹⁹ Elrendelte, hogy a helytartótanács ürítse ki az épületegyüttest, s a kolostorban kaszinót rendezzenek be, a templomot pedig alakítsák át színházzá.²⁰⁰ 1786-ban Tallherr elkészítette az épületek felmérését.²⁰¹ Bekapcsolódása az átalakításokba – a felmérésekbe, illetve a költségvetés-készítésbe – jelzi a hivatalos szervek s építési hivataluk (a Landes Bau Direktion) részvételét a színház kialakításában. A belső átalakításokban – eddigi tudomásunk szerint – nem jutott neki szerep, bár Kempelen Farkasnak a szakirodalomban idézett tervezői tevékenységét sem tekintjük bizonyítottnak.²⁰² A pest-budai átalakítások, az új, „állami” építkezések tervezésében – számos adattal bizonyíthatóan – Hillebrandté volt a főszerep. A karmelita templom színházzá alakításának „előtörténetében” megfigyelhettük az uralkodónak a főépítész iránt mutatott bizalmát. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a korábbi színháztervet, valamint néhány év múlva (1792) a pesti német színháztervét Hillebrandt készítette, aki Bécsben is tervet nyújtott be a Hoftheaterhez; vagyis ő lehetett az uralkodó számára a színházépítés szakembere. Kempelen inkább az általános koncepció kidolgozásában, az átalakított budai épületek felhasználásában kapott szerepet, és nem a tényleges tervezésben.

1787-ben hozzákezdtek a munkához, s ugyanabban az évben már be is fejezték az épületegyüttes átalakítását.

A kolostorcellák egy részében öltözőket alakítottak ki, a templom belső terébe pedig a színpad és a nézőtér került. A homlokzat mögött, az egykori orgonakarzat alá téglány alakú előcsarnok került, kétoldalt egy-egy hárommenetes, egyeneskarú, négyszögletes térben elhelyezkedő lépcsővel. Az orsófal mentén az emeleti pihenőt két jón oszlop tartotta. A patkó alakú nézőtér háromemeletes erkélyével a templom-

hajó két szakaszát töltötte ki. A színpad a negyedik boltszakaszt és a szentélyt foglalta el.

A külsőn az átalakítás során jellegzetes klasszicizáló-késő barokk architektúra alakult ki. Nem maradt ugyan ábrázolás az eredeti homlokzatról – csak annak alaprajzi vetületét ismerjük, de a mai tagolóelemeket és a nyíláskereteket nézve egyértelműnek tűnik, hogy a megjelenés az átalakítás eredményét mutatja. Az előrehajló templomhomlokzatot egyenes vonalúvá változtatták, a kihajló középrészt egyenes rizalit váltotta fel. A földszintet palotahomlokzatokra emlékeztetve, fugázott talapzatként képezték ki. A két emeletet átfogó pilaszterek között szűk szakaszok alakultak ki, amelyekben szorosan a pilaszterek mellett helyezkednek el a rizalit szegmensíves záradékú ablakai. A szélső ablakok mind az első, mind a második szinten a 80-as évek klasszicizáló („copf”) stílusába tartoznak. A piano nobile egyenes szemöldökű, fesztonos ablakformája Budán, a szerzetesi épületek átalakítása során több helyen is megjelent. Az eredetileg is torony nélküli homlokzat képét az egyenes attika, illetve az emeleti erkély is a világi épületekkel rokonítja.

„Állami” építkezések Budán a 80-as években

A 80-as évek közepén egymás után születtek a feloszlatott kolostorok új felhasználását célzó rendeletek. Mielőtt az egyes hatóságok elfoglalták volna új székhelyüket, elkészült a régi épület felmérési rajza. A felmérésen túl bizonyos tervezői feladat is jutott Tallherrnek a budai Erzsébet-rendi apácák kolostorának bővítése kapcsán. A vízivárosi egykori ferences kolostort II. József 1785. szeptemberi rendelete értelmében a szerzeteseknek ki kellett üríteniük, hogy a bécsi Erzsébet-rendi apácák foglalják el.²⁰³ A kolostor csekély átalakítására, egy 20 ágyas betegszoba berendezésére az uralkodó 2000 forintot utalt ki. Az emeleti négy termet és a kórtermet azonban 14-15 lábbal magasítani kellett. A terveket Tallherr készítette, és azokat a helytartótanács 1785. október 26-án terjesztette fel II. Józsefhez.²⁰⁴ Az iratok szerint a tervek készítője Tallherr volt, de Hillebrandt „előírásai” szerint kellett tevékenykednie.²⁰⁵ November 15-én értesítik, hogy Hillebrandt rajza szerint dolgozza ki tervét, és ő jelentésében hivatkozik is az előírások pontos betartására.²⁰⁶ December 24-i dátummal az újonnan épített épületrész alaprajzi tervét és keresztmetszetét is ismerjük.²⁰⁷ A tervet Tallherr írta alá. Alaprajza nem érdemel figyelmet: rajta a folyosó felől megközelíthető nagy betegszobát látunk, a funkciónak megfelelő legegyszerűbb formában. Az építkezésben tehát Tallherr szerepe kettős és nem teljesen önálló. Egyrészt az építkezés menetére felügyelt, azt irányította, másrészt elkészítette a terveket, de Hillebrandt rajzaira, elképzeléseire kellett támaszkodnia.

Nagyobb feladatot jelentett ebben az időben Tallherr számára egy másik budai kórházépület, és úgy tűnik, tervezői önállósága is nagyobb lehetett. II. József rendeletére az 1700 körül megépült vízivárosi polgári kórházat megszüntették, és ugyanott, a Fő utcai Szent Flórián-kápolna északi oldalához katonai kórházat építettek (68. kép). Bár az alaprajz, a metszet, a homlokzati terv még 1785. december 30-án elkészült, az építkezés nem indult meg rögtön.²⁰⁸ 1786 áprilisából még a régi épületet feltüntető helyszínrajzot ismerünk.²⁰⁹ A kórház azonban már a következő években felépült.²¹⁰ A kórház U alakú alaprajzon épült, s úgy helyezkedett el, hogy rövi-

debb, héttengelyes oldalszárnnya került a Flórián-kápolna mellé, míg fő tömbje erre a szárnyra merőlegesen húzódott. Az alaprajz érdekessége az udvari homlokzat középrésze elé állított külső lépcsőház. Vagyis a tervező a lépcsőház terével sem kívánta a főépület kórtermek számára kialakított teréből elvenni. A homlokzati rajz húsztengelyes épületet mutat. A bejárat nem ezen az oldalon van, de az épületnek ez a leghangsúlyosabb, rizalittal is tagolt része. A középrizalit kétemeletes, míg az oldalszakaszok csak egyemeletesek. A szintkülönbség a faltagolást is meghatározó elemmé válik. A két emeletet – tehát a földszinti ablaksorral együtt három egymás felett húzódó ablaksort – pilaszterek, falsávok híján nem lehetett összhangba, egységbe hozni. A tervező ezért a földszintet az emeletek talapzataként alakította ki, s felette háromrészes osztópárkányt húzott. A párkányon „állva” a két emelet ablak-sora már kapcsolatba kerülhet egymással. Ezt az összefüggést a szemöldökpárkány és könyöklődísz összekapcsolása is hangsúlyozza. A középrizalit osztópárkánya nem állhat önmagában, kapcsolat nélkül, ezért Tallherr végigviszi az egész homlokzaton. Az egyemeletes oldalszárnnyakon viszont szerepeltetése (ilyen erőteljes profilal) nem indokolt, sőt zavaróan hat. A homlokzatarchitektúra változatosságot biztosító elemei a mélyített mezők, melyekben a földszinti ablakok helyezkednek el, illetve az emeleti ablakok táblás szemöldökmező-díszítései. Egyébként a vízszintes és függőleges vonalak egyensúlya, a szabályosság, rendezettség a homlokzat legfőbb jellemzője.

Az Újépület (69–71. kép)

II. József több alkalommal járt Pest-Budán, és jól ismerte a két várost, az egyes épületeket és a városrendezési problémákat. A színházépítéstől kezdve a városfalon kívüli terület beépítési tervéig minden kérdéssel részletekbe menően foglalkozott, a terveket bírálta, engedélyeket adott, vagy tagadott meg. 1783-as útja során is foglalkozott az építészeti, illetve a társadalmi helyzettel. Meglátogatta a két város szociális intézményeit, s tapasztalatai mélyen felháborították.²¹¹ Mind a budai, mind a pesti kórházat szörnyű állapotban találta. Elhatározta, hogy a gondokon karitatív intézmény építésével segít. Nyilván az ő ösztönzésére, Pest városának bírja a Váci kaputól távolabb, észak felé kihasított a beépítetlen, homokos területből egy 17 807 négyszögölnyi darabot, és a kincstárnak ajándékozta.²¹²

Az uralkodó szándéka azonban hamarosan megváltozott, mert 1785 telén közölte Hadik András gróffal, a haditanács elnökével, hogy katonai kórház és kaszárnnya együttesét építteti fel, s a grófot a szükséges intézkedések megtételére kérve, döntéséről ezt írta:

„Elhatároztam tehát azon a területen, melyet e célra kiválasztattam, Pest fölött, nem messze a Dunától egy ilyen épület felállítását, amelyhez a terveket is már elkészíttettem... Az épületet Ganneval építész tervei szerint, az általa leküldendő személyzettel, a General-Commando és Alvinczy generális felügyelete alatt kell felépíteni...”²¹³

Az a tény, hogy az uralkodó a katonai hatóságot értesítette tervéről és a továbbiakban is a haditanács iratai között szerepelt az építés ügye, az első elképzelés katonai jellegét bizonyítja.

Isidore Marcellus Ganneval (akinek neve a magyar szakirodalomban Canevale formában honosodott meg) feltehetőleg 1760-ban jött Párizsból mesterével, Giovanni Niccolo Servandonival Bécsbe, amikor Mária Terézia trónra lépésének huszadik évfordulóját ünnepelték. Az ünnepségek alkalmi díszítményeit Servandoni tervezte. Canevale nem tért vissza mesterével Párizsba, hanem élete végéig (1786) Bécsben maradt, előbb főrangú megbízók, majd a Hofbauamt építészeként az udvar szolgálatában.²¹⁴ Magyarországon ő építette a váci székesegyházat (1762–74) és a diadalívet (1764).

1786 elején valóban megkezdődtek a munkák. Canevale februárban Johann Hild pallért és Anton Weismann építési számvevőt küldte a tervekkel Pestre, a kivitelezés irányítására.²¹⁵ Hild közel 10 évig állt az építkezés élén.²¹⁶

Sem az uralkodó, sem a tervező nem élte meg az épület elkészültét. 1788-ban, amikor kitört a török háború, az építkezés abbamaradt. Kisebb munkák időről időre folytatódtak (például 1793 és 1796 között, amikor francia hadifoglyok egy csoportját helyezték el a felhasználható szárnyakban), de csak 1814-ben fejeződtek be, és akkor adták át az Újépületet a katonaságnak.²¹⁷ Később börtönné is használták, így a szabadságharc bukása után is. 1897-ben lebontották, mert a városfejlesztést akadályozta, gátolta a Lipótváros kiépítését, úthálózatának bővítését.

Az épület rendeltetése az iratokból, tervrajzokból kiolvasható megnevezéseket figyelembe véve, már a kezdet kezdetén többször megváltozott – miként az II. József más elképzelésével is megtörtént. Nevezték Kincstári épületnek (Aerarial Gebäude), Közellátási épületnek (Allgemeines Versorgungshaus), majd egyszerűen Újépületnek (Neugebäude). A korabeli találgatások szerint állami börtönné vagy erődítménnyé szánták. A XIX. század elején Rainer főherceg szerint II. József „egy szülőotthonnal, tébolydával, lelencházzal és járványosztállyal egybekötött kórházat” akart létesíteni.²¹⁸

Az Újépület képét Canevale eredeti tervének hiányában is számos alaprajz, átalakítási tervrajz, felvételi rajz és fénykép dokumentálja. A szabályosságot, a geometriai formák alkalmazását a megbízó kívánságára választotta a tervező: „...ehhez az épülethez egy 180-200 öles, pontosan négyzet alakú területre van szükségem” – írja 1785-ben.²¹⁹

Az épületszárnyak szabályos négyzet alakú területet (100×100 öles, azaz kb. 190×190 méteres oldalhosszúsággal) fogtak körül. A négyszög lesarkított csúcsaihoz keskeny összekötő szakaszok beiktatásával négyzet alakú, belső udvaros pavilonokat csatlakoztattak. Az épületszárnyak kétemeletesek, teremsoros-folyosós elrendezésűek voltak, a sarokpavilonok viszont háromemeletesek. A homlokzatokat szintenként övparkányok választották el. Díszítetlen felületüket nem tagolta építészeti motívum. A 25 tengelyes főépületi szárnyak és a 11 tengelyes pavilonok ablakai egyenes záradéku, szalagkeretes nyílások voltak.

Az egyik átalakítási terven, amelyet a felirat szerint az eredeti tervrajz felhasználásával készítettek, az udvar középpontjában, a négyszög két átlójának metszésénél egy kupolás kápolna is látható.²²⁰ Nyolcszögű tere előtt két torony és egy előcsarnok áll. Ez azonban nem valósult meg, mert Joseph-Etienne Coquereau százados, francia hadifogoly 1793–96 között készített (71. kép), mérnöki felvételszerű alaprajzán és látképén nem szerepel.²²¹

Az Újépület ötlete akkor merült fel, amikor II. József Bécsben is karitatív, egészségügyi létesítmények alapításával foglalkozott. 1784-ben megbízta Canevalét, hogy építse fel a Katonai Orvosi Akadémiát (a Josephinumot), és korábbi formájához képest jelentősen bővítse ki a Közkórház és a csatlakozó Katonai Kórház épületeit. Az uralkodó figyelme 1777-es párizsi útja során irányulhatott a karitatív, egészségügyi problémára, amikor meglátogatta az École de Chirurgie-t, s látta annak korszerű rendszerét. Canevale pesti megbízása nyilván a hasonló jellegű bécsi feladatok megtervezésével is összefüggött. Az is közrejátszhatott azonban, hogy szigorú, puritán, kevés dísz alkalmazó építészeti felfogása elnyerte II. József tetszését, aki maga is elutasította a felesleges díszítményeket, az öncélú formálást, a rendeltetésnek nem megfelelő, pusztán reprezentatív, dekoratív építészetet. Canevale már korai műveivel, a váci székesegyházzal és a diadalívvel tanúsította, hogy túllép a barokk hagyományokon a sima, egyszerű, megbontatlan felületek, a geometriai formák, a klasszikus elemek alkalmazása felé.²²² Bécsben a Közkórház díszítetlen tömbje és a Katonai Kórházhoz csatlakozó tébolydatorony hengeres építményei a jozefinista építészet jellegzetes alkotásai, amelyek az ún. francia forradalmi építészettel rokon tendenciákat mutatnak.²²³

Az Újépület közcélú rendeltetése – akár katonai kórház, akár polgári, karitatív intézmény elhelyezésére szolgált volna – nagyban meghatározta alaprajzát, rendszerét. Azok az elvek mutatkoznak alaprajzán, amelyek a hasonló funkciójú emlékek komponálásában, elrendezésében jelentkeztek. A bécsi kórház szintén hatalmas, négyszögletes térséget körülölelő szárnyakból áll, több belső udvarral. A szabályos forma a világos, áttekinthető elrendezés biztosítója. Az Újépület is hatalmas tömegű, s noha az akkori Pest falain kívül állt, mégis a fejlődő város közelében, annak házaihoz mérhetően. A hatalmas méret ugyan a funkcióból, az elhelyezendő betegek és rászorulóknak nagy számából adódott, de a hatáskeltés fontos eszközévé vált. Később, amikor kaszárnynak és börtönnek használták, ez a fenyegető, nem megszokott lépték, a dísztelenségből fakadó tárgyszerűség, a megjelenést idegenné, ellenségessé tette; s ez ugyanúgy a lebontásához vezetett, mint az, hogy akadályozta a városfejlődést.

Az Újépület kialakításában a század második felének alapvető törekvései fedezhetők fel. A geometriai formákra, sztereometriai tömbökre redukált épületen a kor egyik elve, a „simplicité” (egyszerűség) érvényesül. Ez magyarázza a dignitas, a decorum kategóriájába tartozó oszloprendek elmaradását. Az „egyszerűség” a szükségszerűre, az ésszerűre korlátozódó alakítást jelentette a barokk és a rokokó sokszor túlárado díszítettségével szemben. Az Újépület geometriai formája, redukált tagozatai ennek a szemléletnek a hatására vallanak.²²⁴ Canevale e művén is a részek (tömbök) elhatárolására, pusztán egymás mellé sorolására törekedett, mint a 80-as években készített bécsi épületein.

A pesti német színház tervei a XVIII. század végén (72–75. kép)

A pesti német színház korai építéstörténete nemcsak azért érdekes számunkra, mert bemutatja, hogy egy alapvetően kulturális kérdés a hivatalos ügyintézés útvesztői, a városi és kormányzati hivatalok ellentétes érdekei miatt hogyan alakul, miként hú-

zódik el közel húsz éven át, hanem a századvég építészetének megismeréséhez is fontos tervanyaggal szolgál.²²⁵

A tervezést meghatározta az a XVIII. századi elv, hogy a színház funkciója szorosan kapcsolódik a bállokhoz, alkalmi multságokhoz, s így a színház és a vigadó (redoute) közös épületben legyen. Ez még gazdasági előnyökkel is járt, mert a magánkézbe, vállalkozónak kiadott épület a táncmultságok révén hasznot hajtott, s elősegítette az egyébként veszteséges színjátszás finanszírozását, életben tartását.

Turbilio Károly már 1749-ben kizárólagos jogot kapott Pozsonyban bállok és színielőadások tartására, s később, amikor megépült a közös feladatot ellátó épület, példaképül szolgált a pesti törekvésekhez.

A pesti új német színház építésének gondolatát több körülmény is befolyásolta. Alapvető az volt, hogy a rohamosan fejlődő város lakossága gyarapodott, a hivatalok (pl. hétszemélyes tábla), és az egyetem Pestre helyezése folytán megnövekedett azok száma, akik igényelték a színjátszást. Befolyásolta a színház helyének kiválasztását a rohamosan fejlődő, s vásártartásairól egyre szélesebb körökben híressé vált város rendezésének, bővítésének szándéka. A fejlődés északi irányban, a Váci kapun kívüli területen indult meg, s majd a Lipótváros kialakításához, beépítéséhez vezetett. A szűk belváros helyett e területen, a városkapun kívül kívánták kialakítani a vásárteret. Itt egy kör alakú építményben, az ún. rondellában tartották 1774 óta a színielőadásokat. Az épület lebontását nem lehetett sokáig elodázní, s a hatóságok felvetették: a terület parcellázásából befolyó pénzösszegek felhasználásával ebben a térségben épüljön egy megfelelő, a városhoz méltó színház.

A megvalósulás ügye azonban sokáig elhúzódott a közigazgatás, a városirányítás eltérő érdekeinek összeütközése miatt. A városi tanács „felett” két kormányszék, majd II. József idejében egy újabb is működött, s legtöbbször egymástól eltérő véleményt kialakítva vitatta, akadályozta az építkezés ügyét. A helytartótanács többek között a város szellemi, kulturális érdekeit, szükségleteit tartotta szem előtt, s azon a véleményen volt, hogy a színház és a táncterem közös épületben legyen, s a város költségén épüljön fel, majd adják bérbe vállalkozónak. A kamara a kincstár érdekeire ügyelt; arra vigyázott, hogy a város ne vállaljon túlköltekezést, adósságot, s adózási képessége ne romoljon le. Ezért csak a színház építését javasolta, mert a táncterem létesítése nem közösségi, hatósági feladat és így az építkezés is olcsóbb lesz. II. József 1785-ben Pestre helyezte és egyesítette a két hatóságot, s ezáltal az ügyintézés gyorsabb, egyszerűbb lett. A közigazgatásilag 10 kerületre osztott ország minden kerületében felállított egy kamarai adminisztrációt is, amely – a korábbinál alacsonyabb szinten – a gazdasági kérdéseket intézte. A pesti kerületi kamarai adminisztrátorok feladata a városrendezésen belül a színházépítés kérdésének felülvizsgálata is volt.

A kormánykékek elképzelései mellett a színházépítés ügyében mindig számításba kellett venni a város érdekeit is. A magisztrátus azt tervezte, hogy kamarai kölcsönből építkezik, amelyet a parcellázott városrész telkeinek eladásával fizet vissza. A színházat vigadóval együtt kívánta megvalósítani, hogy a bérbeadásból is hasznot húzzon.

A sokféle érdek ellenére kialakulnak közös álláspontok, s az uralkodó engedélye is megszületik, de a 90-es években, amikor hozzá lehetne kezdeni a munkákhoz, az

a hatóság kívánsága, hogy a háborúk miatt halasszák el az építkezést a majdani békés idősakra.

A színházépítésre s egy megfelelő telek kiválasztására báró Schilson kamarai adminisztrátor felterjesztése nyomán először II. József adott engedélyt 1789-ben. A telek helyét illetően azonban az uralkodó más álláspontot képviselt, mint az előterjesztő. Míg Schilson az új telekfelosztás szerinti 20-as és 21-es telket javasolta (kb. a mai Vörösmarty tér helyén), II. József véleménye az volt, hogy a 15-ös és a 16-os telkek megfelelőbbek lennének (a Deák térre néző homlokzattal, kétoldalt az Erzsébet tértől és a Deák Ferenc utcától határolva). Schilson azért tartotta megfelelőbbnek a Dunához s a hajóhídhoz közeli elhelyezést, mert így a homlokzat előtt sétány alakítható ki, illetve mert így Budáról könnyebben meg lehet közelíteni az épületet. Bár az uralkodó a saját elképzelése szerint döntött, de néhány hét múlva meghalt, s ezután mégis a Schilson által javasolt telkeket jelölték ki a színház helyéül.

Költségvetés-tervezetek már korábban is készültek, de konkrét építési tervekről csak 1791-ben esik szó: Schilson ebben az évben mutatja be egy tanácsülésen. Tervéről azonban semmi részlet nem maradt ránk.

A következő időszakból három tervsorozatot ismerünk, amely a később megvalósult, Johann Aman által tervezett színházépület előtti tervezési fázisba tartozik.

Az első sorozatot – a lapok sarkában olvasható szignatúra szerint – F. A. Hillebrandt udvari építész, az Oberhofbau Direktion assessora készítette.²²⁶ A sorozatból négy lapot publikációból ismerünk: az *E* jelűt (72. kép), amely a Duna felé néző homlokzatot mutatja, a *B* és *C* jelűt (73. kép), az együttes földszinti és emeleti alaprajzával, valamint a *G* betűvel jelzettet (74. kép), amelyen a színház hosszmetsete látható.²²⁷ Az eddig publikálatlan tervrajzok közül az *A* jelű a pince szintjének, a *D* pedig a második emeletnek az alaprajzát mutatja. Az *F* betűvel megjelölt lapon a három traktusnak az alaprajzokba bejelölt egyenesek mentén felvett keresztmetsete látszik.

A második sorozat hat lapból áll.²²⁸ Egyiken sincs aláírás vagy dátum. Négy szinten (pince, földszint, első és második emelet) mutatja az együttes alaprajzát, s ezekhez egy homlokzatrajz (75. kép) és egy hosszmetset járul. Valószínűleg nem állt több darabból, mert a sorozatnak a bécsi Albertinában található másolata ugyanezeket a lapokat tartalmazza.²²⁹

A harmadik változat két lapján a Königl(iche) Landesbau Direktion aláírás jelzi, hogy a helytartótanács építési hivatala készítette.²³⁰ A két tervrajzon négy ábrázolás van: az egyiken az oldalhomlokzat látszik, a másikon az alaprajz, a főhomlokzat és a keresztmetset együtt szerepel.

A Landesbau Direktion két tervrajza koncepcióját tekintve eltér a korábbi kettőtől, mert megvalósítja a kamara régi kívánságát, és csak a színházépületet tervezi meg, vigadó nélkül. Téglány alakú alaprajzának rövidebb oldalán van az öttengelyes főhomlokzat, s a 15 tengelyes oldalhomlokzat keskeny utcára néz. Az épület tervezett helyét egy 1793-ban készült helyszínrajz mutatja.²³¹ Ezen a Váci kapu előtt – kb. a mai Vörösmarty tér helyén – áll az épület, tengelyével merőlegesen a Duna vonalára. Mellette egy megnyitandó utcát jelölnek. A helyszínrajzon a homlokzat előreugró középrizalitja jelzi, hogy annak az elképzelésnek a megfelelője, amely az alaprajzon megjelenik.

A három tervsorozat pontos datálását részben a források alapján, részben az adatok mérlegelésével, feltételesen tudjuk elvégezni. A legbiztosabban Hillebrandt tervét lehet évszámhoz kötni: II. Lipót 1792. január 26-án kelt leirata után bízta meg a kancellária a korábbi – nyilván a Schilson által beterjesztett – tervek elbírálásával, majd azok elutasítása után önálló tervek elkészítésével. Tervrajzai és költségvetése még abban az évben, június 5-én megérkeztek a magyar kamarához.²³²

A második sorozat a 90-es években készült; Hillebrandt tervénél később, de az 1799-es évet megelőzően, ugyanis egy 1799-es iratcsomóhoz tartozott.²³³ A rajzokon felismerhető Hillebrandt tervének hatása, s ez arra utal, hogy a bécsi építész tervei alapján készültek.

A két lapból álló, kizárólag a színházépületet mutató – tehát a redoute-ot elhagyó – tervek bizonyára szintén 1792-re keltezhetőek. Ebben az évben bízta meg ugyanis a kamara – saját, vigadó nélküli színház elképzelésének megfelelően – az építési igazgatóságot a terv elkészítésével.²³⁴ Ezért is szerepelhetett sematikus formája az említett 1793-as helyszínrajzon.

A három tervsorozat közül kétségtelenül Hillebrandté képviseli a legmagasabb művészi színvonalat; látható, hogy a klasszicizáló késő barokk jelentős mesterétől származik. A Duna felé néző főhomlokzat két, rendeltetése szerint eltérő belsőteregységet foglal össze közös külsővel: a színház rövidebb, bejárati oldalát és az ahhoz csatlakozó, s emeletén a nagy tánctermet is magában foglaló épületszárnyat. Hasonló megoldást a barokk építészet történetében több helyen is látunk; legkiemelkedőbb példa Borromini Oratorio dei Filippinije, amely az utca vonalára merőlegesen álló templom, a Chiesa nuova és az arra merőleges tengelyű oratóriumtraktus kapcsolatát mutatja. A közös homlokzat a külső és a belső hangsúlyainak eltéréséhez, kulisszaszerű alakításhoz vezet: a szimmetria kedvéért középre, a hetedik tengely utánra helyezett háromaxisú középrizalit, emeletén a reprezentatív erkéllyel, a belső nagy redoute-termének széle előtt áll. A főhomlokzat háromrizalitos; a színház homlokzatát az egyik sarokrizalit alkotja, és a szimmetria kedvéért a másik oldalon is kialakítottak egy sarokrizalitet, amely mögött nincs hangsúlyozandó belső tér. Szokatlan megoldás, hogy a háromtengelyes sarokrizalitok egy-egy „bevezető” tengely után következnek.

Az emeletek arányait a barokk paloták szokásos viszonyok határozzák meg: a talapzatszerű földszint felett a piano nobilet nagyobb, a rizalitokon timpanonokkal is kiemelt ablakok hangsúlyozzák, felette a kisebb, egyszerűbb mezzanin-ablak-soros alacsonyabb szint következik. A középrész és a homlokzat jobb oldala mögött kétszintnyi belmagasságú tér helyezkedik el, de kifelé a kiemelt piano nobile és az alacsonyabb mezzaninablakok sora nem ezt a térvizonyt jelzi.

A homlokzat reprezentatív eleme a főemelet középrészén, három ablaktengely előtt húzódó, páros konzolokon álló erkély. Kétségtelenül Paccassitól származó forma, amelyet az építész a 80-as évek közepe előtt nem használt. Ekkor építette át Bécsben a magyar udvari kancellária korábban Paccassitól épített (1766) homlokzatát (1784). Ott a két rizalit emeletén látunk hasonló motívumot, s azt Hillebrandt az 1784–85-ben épített budai régi országház belső terében is megismételte. A motívum Paccassitól való eredetét erősíti az építész 1769-ben készített terve a

milanói királyi palotához.²³⁵ Hillebrandt, aki sokáig Paccassi alárendelt építészeként tevékenykedett, a Hofbauamt irodájában láthatta ezt a tervet, még készülés közben.

A homlokzat a klasszicizáló késő barokk stílusfázisára jellemző módon barokk és klasszicizáló vonásokat egyesít magában. A külső hierarchikus felépítése (alárendelt földszint, kiemelt, reprezentatív emelet, majd ismét alárendelt mezzaninszint), a felső két szint pilaszteres összefogása, a háromrizalitos tagolás, a sarokrizalitok manzardtetős lefedése a barokk kastélyépítészetre idézi. A nyíláskeretek formája, a szigorú timpanonos és füzéres főemeleti ablakok, a barokk díszítések hiánya, a rizalitok közötti lizénás tagolás, a tábladíszek alkalmazása, a középrész felett szokásos manzardtető elhelyezése a klasszicizálás jele.

A színházrész kialakítását a sorozat „G” jelű lapján (74. kép), az épület hosszmetsetén látjuk. Az alakítás a XVIII. századi polgári színházépületeknek – a feudális kori kastélyszínházaktól eltérő – formáját mutatja. Megszűnik a proscenium, és a demokratikusabb elveknek megfelelően a közönség olyan belső térben foglalt helyet, ahol lehetőleg mindenki jól láthatta és hallhatta az előadást.²³⁶ A terven a barokk színházak korszerű, patkó alakú nézőterének földszintjét látjuk, emelkedő elhelyezésben sorakozó nézőtéri széksorokkal. A metszet a földszint oszlopai felett két páholsort és fent egy galériát mutat. A páholyok mellvédjét egyszerű tábladísz borítja, míg a galéria balusztrádos korláttal záródik. A nézőtér kissé leszűkül a színpad előtt, hogy az architektúra takarja a színpadon befelé futó kulisszadíszletek mögötti területet. A színpad előtt hatalmas pilaszterek tagolják a falazatot. A nézőtér kialakításáról 1799-ben Hild János mondott véleményt, amikor az elkészült terveket elbírálásra – a kivitelezés számára kiválasztásra – átvette.²³⁷ Szerinte a terv túlságosan a bécsi Hoftheater példáját követi, s ő, Hild inkább az olasz színházak rendszerét javasolja átvenni. Vállalja is, hogy egy olasz rendszerű tervet készít, s tapasztalatszerzés céljából hajlandó is lenne elutazni Itáliába. Azt is kifogásolja, hogy a nézőtér egyes részeiről nem lehet a színpadot látni, illetve, hogy a struktúra nem takarja el eléggé a nézők szeme elől a díszletek mögötti részeket.²³⁸

Az alaprajz sajátos formát mutat. A szabálytalan telekformát Hillebrandt már a Schilson-tervek bírálatában kifogásolta, különösen azért, mert egy új városrész kialakításakor nem szükségszerű, hogy az egyik oldalon hegyesszögű sarkot alkosson.²³⁹ A telekformát és az annak hegyesszögét levágó vonalat egy helyszínrajzon látjuk.²⁴⁰ A kettős funkció és a szabálytalan telekforma miatt Hillebrandt téglány alakú színházalaprajzához egy háromszögű belső udvar mentén csatlakoznak az épületszárnyak. A középtengelyben nyíló bejáratától balra nyílik a négyszögletű lépcsőháztér falai mentén futó hárommenetes, egyeneskarú lépcső, amely az emeleti nagy bálteremhez vezet fel. Az emeleten, a Duna felőli homlokzat mögött húzódik az egész traktus szélességét kitöltő, nyolctengelynyi hosszúságú, két emelet belmagasságú nagyterem. Két végénél két-két oszlop a karzatot támasztva áll, s egy újabb oszloppár tartja az udvar felőli oldalon is a karzatot.

Az alaprajzban a termek számozottak, de magyarázó szöveg híján rendeltetésüket nem tudjuk megállapítani. A színház használatához szükséges termek, öltözők, rakárak mellett üzemhelyiségek is voltak, mert az aktákban ezekről is említést tesznek. A helyiségek bérbeadása ugyanis fontos szempont volt az építetőnek.

Nagyon kevés eltérést mutat Hillebrandt terveihez képest a második sorozat. Bár a részletekben vannak eltérések, de a koncepció – a Duna vonalára merőleges színház és az erre merőlegesen elhelyezett, egy háromszögű belső udvar mentén futó két szárny együttese – nem változott meg. A kevésbé színvonalas tervezés azonban szembevetendő. A főhomlokzat barokk palotahomlokzatokat idéző beosztása megváltozott. Az emeleteket átfogó pilaszterek lefelé, a földszinten is „folytatódnak”, miközben a korábbi osztópárkány darabjai is megmaradnak törzsükön. Földszint helyett a rizalitokon tehát pilasztertörzsdarabok láthatók, posztamenseken. A korábbi szintbeosztás megszüntetésének szándéka leginkább a rizalitok közötti szakaszokon látszik: a tábladíszek lefelé folytatódnak, az emeletről lenyúlnak, egészen a talapzati sávig. A homlokzat tagolása, tengelyszáma azonos a Hillebrandt-terven láthatóval. A piano nobile ablakai nagyobbak, mint a felső, mezzaninszinté, és a három rizaliton szintén 3-3 ablak felett látható szemöldökdísz, fesztonnal. Elmarad viszont az elegáns, emeleti erkély és a sarokrizalitok manzardtetője előtt húzódó kőbábo korlát. A sarokrizalitok fölött hatalmasra növekedett a manzardtető; a korábbi három axis szélességű helyett a szélső öt ablaktengely fölött húzódik a magasságában is megnőtt manzárd. A tetőgerincen mindkét rizalit előtt attika áll, figurális és vázadísszel.

Ennek a sorozatnak is része egy hosszmetset, amely a színház belsejét tárja fel. A metset azonban a vigadórész traktusát egyesíti a színházéval, s így nincs szükség a traktus metsetének külön lapon való közlésére. A lapon látni a két szint belmagasságát átérő nagy tánctermet, a terem egyik végén álló oszloppárral, karzattal. A másik oldalon sima fal zárja le a termet. Az alaprajz alapján megállapíthatjuk, hogy a hosszoldal mentén rövid karzat húzódik. A színházépület hosszmetsete ugyanazt a rendszert mutatja, mint amely Hillebrandt tervén látható, csak a részletek (oszloprend, kannelúrázatlan törzs, fesztondísz) különböznek.

Az alaprajz egyetlen komoly eltérése az előző sorozattól, hogy a hátsó traktus ferde falazata a színház mögött is folytatódik, nyilván a telek vonalát követve (esetleg azért, hogy a fal töretlen maradjon). Így alakul ki a tömb hegyesszögű sarka, amelyet Hillebrandt – egy korábbi, már említett terv bírálatában – erősen kifogásolt. Ha a két sorozat alaprajzát egymás mellé helyezzük, jól látni, hogy még a termék kiosztásában sincs lényeges eltérés közöttük. Nyilvánvaló, hogy a tervrajz pusztá adaptáció, Hillebrandt tervének egy-két szempont szerinti átalakítása.²⁴¹

A harmadik sorozat, amelyet a Landes Bau Direktion készített, a három terv közül a legkevésbé sikerült. Igazi hivatalnoképítészetre vall; egy képzett, de nem igazán jelentős tervező alkotása. A korabeli építészetben elfogadott formák és elvek (pl. mozgalmasság hiánya, dísztelenség, egyszerűség) alkalmazásával egy nehézkes, unalmas elképzelés mutatkozik a terveken. Az öttengelyes főhomlokzat képében zavaróan hat, hogy oldalt megjelenik a homlokzatnál szélesebb, lekerekített sarkú épülettömb egy-egy szélső tengelye is. A sávózott földszint, a felső két szintet összefogó pilaszterek, a fesztonos szemöldökdíszű, egyenes záradékú ablakok mindenfajta reprezentatív vonást nélkülöznek. A középtengely ugyan eltér a többitől, de nem eléggé kiemelt; az egyszerű, kosárféle portál, az íves szemöldökű középső ablak felett sem attika, sem oromzat nem emelkedik, nem teremt hangsúlyt.

Az alaprajz – a vigadószárny elmaradása miatt – csak a színházat foglalja magában. A század végén új törekvés jelentkezett az egyetemes színházépítészetben: a

színpadot és a nézőteret magában foglaló tömb két végén két, nagyjából egyforma tömböt alakítottak ki, a vesztibül, illetve az öltözők, raktárak számára. Ez az elrendezés látható a pesti színházterven is.

A nézőtér patkó alakú formája szélesebbre nyitott, hogy a színpadra minél nagyobb rálátás nyíljon, s ne érhesse a tervezőt a vád – mint a korábbi terv esetében – hogy sok helyről nem lehet az előadást látni. A díszletek ugyanúgy egymás mögött, mindegyik az előtte lévőnél kissé beljebb állnak, s egy trapéz alakú játékteret hagynak szabadon.

A 15 tengelyes oldalhomlokzat előreugró középrésze kétoldalt egy-egy háromtengelyes, hátraugró szakasszal egészül ki. Mivel a főbejárat nem ezen az oldalon nyílik, a bejáratok itt nem hangsúlyosak. A három szintet átfogó pilaszterek és a falsávok, az egyenes szemöldökű emeleti ablakok, valamint a mezzaninablakok együttese érdektelen összképet alkot. Az összeállítás zavarosságát a világos tagolás hiánya, a bizonytalan hangsúlyok (pl. a rizaliton belül kiemelt a 3 középső tengely, de csatlakozik hozzájuk egy-egy további, de pilaszterrel nem szegélyezett szélső tengely).

Az architektúra klasszicizáló-késő barokk (copf) jellege a stíluszízi elterjedéséről, meghonosodásáról tanúskodik. A fesztondísz, az íves záradékú ablak feletti egyenes szemöldökdísz, az egyszerűen keretezett ablakok, a sarokrizalitokon az oszloprend elemeit nélkülöző kváderes falsáv tagolás, a tábladísz, a nyugodt falalakítás olyan építészeti nyelvezetet mutat, amely már előlegezi a barokkal szakító, klasszicista építészetet.

A három tervsorozaton kívül még több elképzelésről is van tudomásunk, illetve egyről rajz is megmaradt. A század végén Hild János foglalkozott a legtöbbet a pesti színház tervezetével. Felkérésre nemcsak bírálatot mondott a felmerült tervekről, hanem saját elképzelésével is előállt.

E tervek közül kettő vázlat, munkarajz formájában rendelkezésünkre áll.²⁴² Bizonyára az 1802-es, 238 ezer forintos költségvetéssel beadott terv előrajzai ezek, amelyeket a kamara költségvetési okokból kifogásolt, s leegyszerűsíteni javasolt.²⁴³ A kamara előzőleg a Landes Bau Direktion véleményét kérte, s a bírálatot Joseph Tallherr aláírásával meg is kapta.

A rajzokon a szabályoshoz közelálló téglány formájú alaprajzot látunk, kis, téglalap alakú belső udvar körüli traktusokkal. Minden helyiség méretét beírták a lapra. Érdekes, hogy a színház mögött hegyes szögben végződő telek alakján még ekkor sem változtattak. A színház pozíciója nem változott, de a majdnem félkörre bővített nézőtér elé egy kör alakú, oszlopos vesztibül került, amely azonban nem jelentkezik a főhomlokzaton. Hatalmas terem áll az udvar másik oldalán, a színházzal párhuzamosan. Nyilván ez a vigadó, mert az aktákban ennek szerepeltetéséről szó van.²⁴⁴ A korábbi terveken még egymásra merőleges tengellyel helyezkedett el a két épület, közös homlokzattal összevonva. Jó lenne ismerni az alaprajzokhoz tartozó homlokzatot, hogy a párhuzamos épületrészek homlokzati megoldása – s a dunai oldal külső képe – hogyan alakult volna Hild elképzelése szerint.

A XIX. század első éveiben tovább folyik a küzdelem a hivatalok, a magisztrátusok és a vállalkozók között, amíg végre elkezdik Aman tervének kivitelezését.

A század közepén az osztrák örökösödési háborúban és a hétéves háborúban elszenvedett kudarcok világossá tették Mária Terézia számára, hogy az örökös tartományokban és más, Habsburg-uralom alatt álló országokban a közigazgatástól kezdve a hadügyeken át a gazdasági rendszerig mindent meg kell reformálni. A gazdaság átszervezését követően nagyarányú fejlődés indult meg a Habsburg Birodalomban. Az udvar fokozódó támogatása mellett egyre jobban kibontakozott a manufaktúraipar több ágazata is. A gazdaság átszervezésén munkálkodó Általános Kereskedelmi Igazgatóság végcélként a Birodalom gazdasági egységének megteremtését és autarkiját tűzte ki. Ezt célozták az egyes árucsoportokra kivetett behozatali tilalmak s a hazai gyártókapacitás fejlesztése.

Magyarország nem maradt ki a fejlődésből, bár mind az örökös tartományokkal, mind pedig Csehországgal szemben hátrányban maradt.²⁴⁵ Szinte az egyetlen jelentős iparága a textilipar volt. Ágazatai közül a selyemgyártás virágzott fel II. József uralma alatt, nagyrészt az uralkodó iparpártoló törekvéseinek eredményeképpen. Az osztrák területeknél kedvezőbb klímájú térségben épült magyar manufaktúrák félkész árut szállítottak Bécs selyemipara számára. Mivel selyemhernyó-tenyésztésre csak az ország déli részének az éghajlata volt alkalmas, az első feldolgozó manufaktúrák azon a vidéken alakultak meg.

Mária Terézia korában azért határozták el selyemfonók és gombolyítók létesítését Magyarországon, hogy a selyemhernyó-tenyésztés színhelyéhez közel gyártsanak félkész selyemárut bécsi selyemszövők számára. Bár a manufaktúrákat szerződéses vállalkozók működtették, az uralkodó utasításai alapján a helytartótanács is figyelemmel kísérte a gyárak építését és termelésének megindulását. II. József 1784-ben Budán járva személyesen is felkereste a nem sokkal korábban felépült selyemfonót.²⁴⁶

1780-ban tették meg az első lépéseket, hogy megvalósuljon Óbudán a selyemfonó (filatórium) (76. kép). A feldolgozás folyamatában a vékony selyemszál megsodrását, vastagabbá fonását, azaz a cérnázást végezték itt. Akkor még csak egyetlen állami selyemgombolyító működött az országban, Eszéken, s a felhalmozódott nyersanyag gazdaságos feldolgozása és külföldi eladása végett gondoltak hazai selyemfonó építésére. A hivatalos feladatot Lorenz Lander kamarai másodépítésznek kellett megvalósítania, aki előbb egy bizottság tagjaként kiválasztotta a megfelelő helyszínt (az ún. kerti malmot Óbudán), megtekintette az ausztriai Traiskirchenben lévő filatóriumot, majd megtervezte az épületet.²⁴⁷

A hatalmas, téglány alakú, egytraktusos filatórium 17 m magas, 23×9,5 m alapterületű volt. Méretei alapján a maga korában a főváros legmagasabb építményének számított. Ötemeletes tömbjét a hosszoldalakon kilenc-kilenc, a két rövidebb oldalon három-három ablak törte át. Külseje az ipari funkciónak megfelelően teljesen dísztelen és tagolatlan volt; sem párkány, sem más tagozat nem bontotta meg. A széleken armírozás jelentette a „magas” építészet egyetlen elemét. Ablaknyílásait vakolt keret fogta körül.

A gépezeteket a földszinten elhelyezett alulcsapó vízikerek működtette, a korábban ott álló malomhoz lefolyó víz erejével. A műszaki tervezés hibái itt jelentkez-

tek: a vizet odavezető csatorna nem megfelelő kiképzése és a vízikerekek túl kicsiny mérete megoldhatatlan nehézségeket okozott, és végül a vállalkozók csődjéhez vezetett.²⁴⁸ Az épület a XIX. század közepére romossá vált; mára már a romok is eltűntek.

A belső beosztás sajátossága volt, hogy minden emeleten egyetlen hatalmas terem alakítottak ki, közfalak nélkül.²⁴⁹ A földemekben 5,54 m átmérőjű nyílások nyíltak, s így az 5. emelet kivételével egyetlen hatalmas egységet alkotott a belső tér.

A 80-as években több selyemgombolyító is létesült az ország területén, a nyersanyagforráshoz, a jó szállítási útvonalhoz közelebb fekvő helységekből. Így létesült selyemgombolyító az óbudai kamarai birtokon a gyártás első fázisának, a selyemgubóknak vékony szálakká való legombolyításának megoldására. (Ez lesz az a nyersanyag, amelyet a fonóban tovább, vastagabb szálakká fonnak). Egykori elrendezését rajzok, a műveletek technológiáját pedig leírások tanúsítják. A manufaktúra érdekessége, hogy a minőség biztosítása érdekében nagy tapasztalatú, híres szakembert hívtak meg a trevisói Apotino Mazzocato személyében, aki technológiai újításokkal biztosította az üzem magas színvonalú termelését, jól szervezett munkarendjét.²⁵⁰ Az egykori selyemgombolyító épülete máig fennmaradt (III. Harrer Pál u. 44–46.), sőt tervrajza is, Mazzocato eredeti vázlataival együtt²⁵¹ (77–81. kép). Az egyik lapon a manufaktúraépület belső elrendezését mutató alaprajzát, a másikon homlokzati elképzelését örökítette meg. A tervrajzon kétoldalt félkörben végződő téglalap alakú – azaz összességében ovális – üzemet látunk, amely egy belső és egy külső katlansort rejt magában (összesen 40 katlannal), középső folyosóval. Minden más helyiség – raktár, munkavezetői lakás stb. – a manufaktúra előtt álló épületben kapott helyet. Mazzocato gondosan ügyelt arra, hogy előírásait betartsák; bepanaszolta pl. Tallherr kamarai építész, az épület tervezőjét, hogy eltért előírásaitól. Panasza kivizsgálására bizottság szállt ki (tagjai között a minden technikai kérdésben tekintélyt élvező Kempelen Farkassal). A bizottság azonban csak néhány jelentéktelen eltérést talált, és intézkedett azok kiigazításáról.²⁵² Az építkezés 1786 nyarán fejeződött be.²⁵³

A Tallherr kiviteli terve alapján készített épület homlokzatán a hengeres tömeg dominál. Egyemeletes külsején mélyített mezőkben, fejezet nélküli falsávokkal keretezve, egyenes záradékú ablakok helyezkednek el. Bejárati oldalán aediculaszerű homlokzatszakasz látható, az egész magasságot átérő, tagozatok nélküli falsávokkal, timpanonos lezárással. Az első szinthez kétoldalt egy-egy íves lépcsőkar vezet. A külső Tallherr tervei szerint valósult meg, mert Mazzocato vázlatán a földszinten nyitott árkád húzódik. Az épületet nyeregtető zárja le.

A hagyományos elemekből lakóházszerűen kialakított, de klasszikus tagozatokat (fejezet, lábazat) és diszeket nélkülöző épület jelzi az építési feladathoz illő, megfelelő építészeti megjelenéssel kapcsolatos bizonytalanságot. A korszakban még nem alakult ki a gyáregpületeknek a rendeltetést és a felhasznált építőanyagot bátran megjelenítő változata; az „alacsonyrendű” funkciót csupán az oszloprendek és a díszítmények elhagyásával jelezték. Tallherr azonban nem leplezi az ovális formát, nem rejtí négyyszögletes térburokba, hanem bátran láttatja, s ezzel szinte monumentális, nagyon hatásos tömeget hoz létre. Érdeme, hogy vállalja a manufaktúra nagyvonalú, a „magasrendű” építészethez közelítő kialakítását, noha korábban csak az

elegáns épületek, a komoly feladatok adnak rangot és keltének az építészek körében figyelmet.

Az ovális formát Nemes Márta a panoptikonrendszer alkalmazásával, azaz az Angliában nem sokkal korábban megszületett elvvel hozza összefüggésbe, amely szerint a hatásos munkaszervezés érdekében a gyárépületeket egységessé, áttekinthetővé kell tenni.²⁵⁴ Az áttekinthetőség, a munkafelügyelőnek az egész üzemmel való vizuális kapcsolata úgy valósul meg Mazzocato tervén, hogy az egyes munkahelyeket jelző pillérek nem egyvonalban, hanem egymáshoz képest elcsúsztatva helyezkednek el a külső, illetve a belső katlansor mentén. Tallherr talán nem értette meg az alaprajz jelentőségét, vagy nem tartotta fontosnak a vizuális kapcsolatot, mert tervrajzán mégis egyvonalba állította a pilléreket.²⁵⁵ Bár a selyemgombolyító nem igényel okvetlenül ovális formát, kétségtelen, hogy nem az óbudai az egyetlen ilyen alaprajzú épület. Hasonló formát mutat pl. a verseci selyemgombolyító is (1785).

A hivatalos építészet és a reprezentáció II. József korában

II. József uralma tele volt konfliktusokkal, hiszen a társadalom életének szinte minden területén reformokat indított. Élete végén rendeleteinek nagy többségét kénytelen volt visszavonni.²⁵⁶ Értékelése máig ellentmondásos; tartották már felvilágosult reformernek és jogtipró zsarnoknak, meg nem értett, haladó uralkodónak és a régi rend megszilárdítójának.

Az uralkodónak a magyar rendekkel való szembeállása már 1780-ban elkezdődött, amikor nem koronáztatta meg magát, hogy ne kelljen a rendi kiváltságokra fel esküdni.

Ezután rendeletek egész sorát adta ki gyors egymásutánban, hogy birodalmát megreformálja, az elavult állami és jogintézményeket megszüntesse, és egy hatékony, központosított, jól szervezett államot alakítson ki. A kormány szerveket átalakította, s a párhuzamos irányítás végett több dikasztériumot egyesített (a magyar és az erdélyi kancelláriát összevonta, és a helytartótanácsához kapcsolta a kamarát). Az egységesítés érdekében az egész Birodalomban, így Magyarországon is, hivatalos nyelvvé tette a németet – nemcsak a kormányhivatalokban, hanem helyi szervezetekben is (a megyékben). A magyar nemesség körében a legnagyobb ellenkezést azonban azok a rendeletek váltották ki, amelyek a majdani nemesi adóztatást készítették elő: az összeírás, a népszámlálás, a házszámlálás (1784) és a kataszteri területfelmérés (1786). Meggyengítette a nemesi ellenállás fő elemét, a vármegyét is, amikor a vármegyerendszer helyett 10 kerületre osztotta az országot, és biztosokat nevezett ki azok élére. Az uralkodó egyházpolitikáját meghatározta, hogy egyrészt feloszlatta a kontemplatív szerzetesrendeket, másrészt viszont erősítette a világi alsópapságot, megnövelte a plébániák számát.

1787-től megnőtt az ellenállás a császárral szemben, s ezt a külpolitikai helyzet, a török ellen indított háború is elősegítette. A szorult helyzetben lévő uralkodót a megyék csak az alkotmány helyreállítása fejében voltak hajlandók megsegíteni, a rendeletekkel való kormányzás helyett az országgyűlés összehívását, az alkotmányosságot követelve. Így kényszerült a beteg császár életművét megtagadni. „Aki

ily szuverén elszántsággal igyekszik keresztülvinni, amit – okkal, vagy anélkül – igaz úgynek tartott, olykor túlszalad a realitásokon.”²⁵⁷

Az osztrák művészetben érezhető változás következett be 1765 után, József főherceg társuralkodói kinevezését követően. Az évszázad végéig tartó periódussal fontos átmeneti időszak veszi kezdetét. Az előzmények azonban még Mária Terézia uralmának korai szakaszára nyúlnak vissza. Ekkortól figyelhető meg az osztrák építészetben az a változás, amelynek során az érett barokk mozgalmas, dinamikus irányzata fokozatosan háttérbe szorul, s helyét a rokokó, valamint a barokk hűvösebb, tartózkodóbb, néhol klasszicizálónak tűnő áramlata veszi át. A korábbi időszakban a Bécsben még vezető szerepet betöltő olasz művészek stílusát a „gravitás” jellemezte; az építészetet súlyos tömegek, masszív elemek együttesének tekintették, s ez ellentétben állt a könnyedebb, kevésbé plasztikus elemeket kedvelő osztrák szemlélettel. A felfogásbeli változás jelei elsősorban az udvari építészek – Jean Nicolas Jadot, majd Nicolaus Paccassi – művein mutatkoztak.²⁵⁸ Az új stílusáramlat lényege a barokk tradíciók továbbélése volt, de hűvösebb, tartózkodóbb hangvétel mellett.²⁵⁹ Jellemző példája ennek az architektúrának a Hofbibliotheknak az 1760-as években épített két új szárnya. Paccassi két oldalszárnnyal U alakúvá, cour d’honneur-ös alaprajzúvá formálta az eredetileg szabadon álló épületet, s az új bővítmények homlokzatán is a korábbi épület nagyon tartózkodó, kevésbé díszített, kis plaszticitású elemekkel tagolt alakítását követte²⁶⁰ (82. kép).

A jozefinista korszak építészetének jellegzetességei abból fakadtak, hogy megnőtt a központilag szervezett, hivatalból irányított építőtevékenység szerepe. A korábbi évtizedek nagy egyéniségei, eltérő arculatú művészszemélyiségei helyébe egy „szürkébb”, kevésbé csillogó, de magasan képzett generáció lépett, amelynek tagjai a Hofbauamt-nál, a hivatali apparátusokban építészhivatalnokokként tevékenykedtek. Ezek az építészek saját terveikkel, vagy az engedélyezésre beküldött tervek korrekciójával nagy mértékben befolyásolták koruk építészetét, és meglehetősen egységesé formálták azt. Az uralkodó újabb és újabb rendeletével, az építészetet irányító hivatal átszervezésével bevallottan a központi elvek, az uralkodói akarat maradéktalan érvényesülését kívánta biztosítani. A hivatalnokszervezet kiépítésével és a kormánysszékek fejlesztésével, a centralizálással együtt terjedt el az újfajta architektúra Bécsben és környékén. A korszak művészei az építészeti bürokrácia kialakulása miatt egyéniségüket kevésbé tudták kifejteni, mint az előző időszakban dolgozó nagy elődeik, s egyéni, újító szellem helyett inkább egy összehangolt, kiegyensúlyozott, meglehetősen egységes stílust követtek, amely a központi elképzelésekből fakadt, azokat tükrözte.

Megváltozott az építészeti feladatok jellege: a századelőn a császár, a főnemesség és az egyház egymással versenyzett, hogy minél gazdagabb épületekkel díszítse a török pusztítás után Európa egyik politikai központjává váló, mindjobban kiépülő Bécset és környékét – a század közepére, Mária Terézia korától kezdve, viszont az uralkodó addigi példaadó műpártoló szerepe kezdett háttérbe szorulni. E fejlődés végén, majd I. Ferenc idejére határozottan különválik az udvar és az állam építőtevékenysége.²⁶¹ Az utóbbit a funkciónak legmegfelelőbb, impozáns, de nem fényűzően gazdag megoldások jellemezték, míg az udvar építészetében a korábbi reprezentatív megoldásokat, amelyek a királyság hatalmát jelképezték, felváltotta az

egyszerű, őszinte, bensőséges hangú építészet. Ebben közrejátszott a régi udvari ceremónia megújítása és egy új életforma kialakítása is.²⁶²

A középületeken nagyfokú egyöntetűség mutatkozott, és ez nem valamelyik nagy egyéniség hatásával magyarázható. A funkciónak leginkább megfelelő, magas színvonalú, de az egyszerűséget, díszítetlenséget és az alacsony költségeket figyelemmel tartó építkezés elve szinte minden korabeli építészre jellemző volt. A budai építkezések során az uralkodó a leghatározottabban utasította építészt a takarékoságra. Érdemes feljegyezni 1784. novemberi rendeletének egy részletét, amely jellemző a kor építészeti viszonyaira: „A különböző épületeket csak olyan mértékben kell helyreállítani, hogy mind az egyetem, mind a díksztériumok biztos elhelyezést nyerjenek; minden más, ehhez nem szükséges berendezést vagy pusztá díszítést... el kell hagyni.”²⁶³ Az alakításból kiszorultak a plasztikus, mozgalmas tagozatok, az oszlopok vagy féloszlopok, s helyükbe alig kiemelkedő vagy éppenséggel a falba mélyített elemekkel tagolt falazat lépett. Nincsenek mozgalmas tömegek, kiugró rizalitok, szakaszonként önálló – azaz egymástól elkülönülő – manzárdtetők. A sávvezetés, a lapos pilaszterek, a tábladísz, a szalagkeretek, az egyenes vagy háromszögű szemöldökök és a vertikálisan összefűzött ablakokból álló axisok teremtik meg ennek az építészetnek a sajátos képét. Az 1660-as –70-es évek és az 1720-as évek bécsi palotaépítészetét, amely az érett barokk korszakán belül egy-egy nyugodtabb, tartózkodóbb fázist jelentett (ún. Plattenstil), valamint a XVIII. század első felének francia építészetét tekintjük ennek az architektúrának az előzményeinek. A század közepétől ugyanis a „korszerű igazodás” már a rokokó utáni francia építészet felé fordulást jelentette. Mária Terézia uralkodásának végén, majd különösen II. József alatt – a Marie-Antoinette házasságát követően megerősödött dinasztikus kapcsolatok révén – a politikai kapcsolatokkal együtt a művészi szálak is megerősödtek. Franciaországban a század közepén a rokokóval szembehelyezkedő irányzatok erősödtek meg. Briseux traktátusa nyomán egyre gyakrabban tapasztalható ellenállás a rokokó szertelen, túlradó stílusával szemben.²⁶⁴ Laugier „Essai”-je egy új, az értelemhez és az érzelemhez egyaránt szóló architektúra elveit hirdeti meg.²⁶⁵ Megjelennek azok a tendenciák is, amelyek majd elvezetnek a szigorú, „forradalmi” klasszicizmushoz is. A Párizsból Bécsbe költözött Isidore Canevale, II. József sokat foglalkoztatott építésze, egyes művein éppen ezt az irányzatot, a francia forradalmi építészet radikálisan leegyszerűsítő formáit, díszítetlen kubusait, valamint antikos formaképzését előlegezte meg.

Az új, egyszerű elemekkel alkotó szigorú stílusfázis elterjedésének kedvezett, hogy az állami feladatok között sok olyan volt, amely korábban egyszerűbb, alsóbbrendű megbízásnak számított, és megvalósítását ismert, jelentős építész nem tekintette volna megfelelő feladatnak. A rendfelosztatáskor, a templomok, kolostorok új célra történő átalakításakor szükségessé váló munkák sokszor ilyen feladatokat jelentettek. A korszak építészetelmélete is elfogadta e változást; Blondel „Cours d’Architecture” című traktátusába egyszerűbb, gyakorlati célú, alacsonyabbrendűnek tartott épülettípusokat is felvett, előre vetítve a jövőt, amikor ezek (pl. piacépítmények, kaszárnyák, fegyvertárak, mészárszékek stb.) ugyanolyan szerepet játszanak a megbízásokban, mint a reprezentatív építmények.²⁶⁶

A XVIII. század közepétől fogva a francia mellett újra jelentkeztek itáliai hatások a nagy művészeti központokban, így Bécsben is. A rokokóval szakító, klasszicizáló – de archeológiailag nem mindig pontos – építésmód feltűnése az osztrák művészetben nagyrészt ezzel a hatással is magyarázható. Különösen az alkalmi dekorációk és a színpadi díszletek efemer művészete közvetítette az új elveket Európa-szerte.²⁶⁷ A kor az ünnepek, a díszítmények gazdagságában, színes pompájában, korlátlan invenciójában találta meg egyik legfőbb kifejezési lehetőségeit, s a hatalmában hanyatló, de a fényes külsőségekhez ragaszkodó Rómában és Velencében a legfőbb színhelyeit. A tűzijátékokhoz készített struktúrák, a diadalívek és más alkalmi építmények kötetlen, fantáziadús, elsősorban klasszikus elemeket ötvöző világa metszetek révén, vagy utazásokhoz kötődő személyes tapasztalatok által művészek és megbízók körében egyaránt ismertté vált. Ennek az építészetnek a hatása érezhető néhány tartós anyagból (kőből) épített diadalíven is, pl. Jadot-nak Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc tiszteletére emelt művén Firenzében (1739–45), Isidore Canevale alkotásán, az 1764-ben épített váci, valamint a Freiherr von Sperges által 1765-ben állított innsbrucki diadalíven. Jól példázza Mária Terézia egyik megjegyzése, hogy a korai klasszicizálás megfelelt az udvar ízlésének. A királynő a váci diadalívet ajánlotta Innsbruckban mintának, mert az „nagyon sikerült elképzelés... igen egyszerű, teljesen a római stílus” jegyében született.²⁶⁸ Az alkalmi építmények e típusával áll rokonságban a schönbrunni Gloriette (1775) reprezentatív oszlopcsar-noka is.

A II. József kori budai építkezéseket – noha többnyire csak adaptációk, meglévő épületeknek új célra történő átalakításai voltak – nem sorolhatjuk a korszak magyar építészettörténetének másodlagos, mellékes epizódjai közé. Jól tükrözik azt a szemléletet, azt a művészi felfogást, amely akkor Bécsből, nagyrészt az uralkodó személyes ízlése alapján, a hivatalos építészet útján jutott el az országba. II. József nem kedvelte az elemek gazdagságából, a díszítmények sokféleségéből fakadó reprezentativitást. Kedvenc tartózkodási helye, a bécsi Augartenben álló ún. Josephstöckl jól példázza ízlését: a szabálytalan, díszítetlen épület mentes minden külső pompától; uralkodói palotaként ilyen csak a XVIII. század végén képzelhető el. A korszak ausztriai építészetében nagy számban megjelenő középületek körébe tartoznak a budai építkezések is. Ezek az épületek nem az uralkodót vagy a királyság intézményét képviselik, hanem az államot, a célszerűen szervezett kormányzást jelenítik meg. Nem véletlen, hogy az uralkodó csak a közcélú építészetet támogatta az ország fővárosában, ahol a központosítást, az állam „jelenlétét” kívánta – sokszor az ország törvényeivel sem törődve – biztosítani. Az épületek tehát egyszerűek, racionálisak, rendeltetésüknek megfelelőek. Maga az épület kíván hatni, architektonikus formáival, nem pedig feltűnő vagy hivalkodó díszítményeivel. Az egyszerűségükben is monumentális, komoly, nyugodt építmények üres pompa helyett rendet, racionális, logikus alakítást – s ezáltal a hasonló elvek szerint működő államot – jelenítik meg. Ez a kevés eszközt használó építészet a jozefinista szemlélet uralkodói propagandája.

A hivatalos építészet és a reprezentáció viszonyát jól példázza a budai országház épülete. Nemcsak építészeti eszközeivel, hanem funkcióját tekintve is magába rejtje a hatalom és a reprezentáció kérdését, illetve annak sajátos, a jozefinista korra jel-

lemző megoldását. Nem tudjuk biztosan eldönteni, miért éppen II. József tartotta fontosnak, hogy országházat, az országgyűlések számára állandó székházat építtessen Budán, hiszen központosító törekvései miatt a magyar nemesi ellenállás legfőbb színterét, az országgyűlést nem sokra becsülte. Feltehetőleg azért, mert az ország irányításában mutatkozó nehézségek, a megyék s a nemesség részéről állandósuló ellenállás leküzdésére a távolabbi jövőben nem zárta ki a diéta összehívásának lehetőségét sem. Magyar tanácsosai ugyanis már évek óta erre buzdították, s később sem fogytak ki az érvekből a rendi gyűlés összehívásának szükségességét illetően. Pálffy Károly kancellár 1788 óta ösztönözte erre a császárt, de nem ért el eredményt, Zichy Károly országbíró pedig 1790 elején arra figyelmeztette, hogy a lázadás már küszöbön áll, és azon csak az országgyűlés gyors összehívása és a megyei választás elrendelése segíthet.²⁶⁹ II. József rendelkezései, legfőképpen az ország fölmérése, s az egységes, mindenkire vonatkozó adóztatás szándéka ugyanis hatalmas felháborodást keltettek. Ezért gondolhatott arra, hogy az országgyűlés összehívásával és elképzeléseinek elfogadtatásával könnyebben megvalósíthatja céljait. Erre levelének egy részlete is utal: „Méltányos és szükséges, hogy e két pont eldöntése a magyar és az erdélyi rendek beleegyezésével történjék.”²⁷⁰ E szándékát ugyan uralma végéig nem valósította meg, de lehetséges, hogy 1784-ben született döntése, miszerint az átalakított klarissza kolostor komplexumában országházszárny épüljön, ezzel az eshetőséggel számolt. Mivel az ország központja ekkor már – éppen a király rendelkezései eredményeként – a gyakorlatban is Buda lett, s e szerepet a Pozsonyból odahelyezett kormányshékek is fokozták, természetesnek látszott, hogy Pozsony helyett Budán gyűljenek össze a rendek, s az állandó épület ezután itt álljon.

Az uralkodó döntéseit tehát a ráció vezette: a fővároshoz hozzátartozó intézménynek tekintette az országgyűlést, s ennek megfelelően Budán elengedhetetlennek tartotta, hogy országházépületet emeljenek.

A klasszicizáló késő barokk országházszárny jól megtestesítette II. József korának művészi elveit, a reprezentációhoz való viszonyát, s azokat közérthető, világos formában jelenítette meg az országgyűlésre Budára érkezett – tehát birtokaikon megrendelőkként szereplő – rendek előtt.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- Bánrévy 1932 = BÁNRÉVY GYÖRGY: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából. I.* 1932. 1–55.
- Bánrévy 1933 = BÁNRÉVY GYÖRGY: A budavári katonai szertár (Zeughaus) 1725–1901. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából. II.* 1933. 104–140.
- Bibó = BIBÓ ISTVÁN: Études sur Ganneval. *Acta Historiae Artium*, tom. XLII, fasc. 1–4. 2001. 169–186.
- Bierbauer = BIERBAUER VIRGIL: A régi pesti Vigadó építéstörténete. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából. III.* 1934. 91–104.
- Blondel = BLONDEL, JACQUES-FRANÇOIS: *Cours d'Architecture*. Paris, 1771.
- Budó = BUDÓ JUSZTIN: Az első kultúrtörekvések Budán a visszafoglalás után. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából. V.* 1936. 220–241.
- Clauderné = CLAUDERNÉ VLADÁR MARGIT: A Várszínház története. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából. X.* 1943. 163–176.
- Czagány = CZAGÁNY ISTVÁN: *A budavári palota*. Budapest, 1966.
- Cs. Dobrovits = CS. DOBROVITS, DOROTTYA: Bauarbeiten am königlichen Schloss von Ofen zur Zeit Maria Theresias. In: *Maria Theresia als Königin von Ungarn*. Kiállítás: Schloss Halbturn, Katalógus, Red.: G. MRAZ–G. SCHLAG. Eisenstadt, 1980. 133–138.
- Ember–Heckenast = EMBER GYÖZÖ–HECKENAST GUSZTÁV (szerk.): Magyarország története 1686–1790. In: PACH ZSIGMOND PÁL (szerk.): *Magyarország története tíz kötetben. IV.* Budapest, 1989.
- Endrei = ENDREI WALTER: *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*. Budapest, 1969.
- Felhő–Vörös = FELHŐ IBOLYA–VÖRÖS KÁROLY: *A helytartótanácsi levéltár*. Budapest, 1961.
- Garády = GARÁDY SÁNDOR: Az óbudai filatorium. *História, 1932. Pestbudai emléklapok. 1–29.*
- Heraeus = HERAEUS, KARL GUSTAV: *Inscriptiones et Symbola varii argumenti*. Nürnberg, 1721.
- Kádár = KÁDÁR JOLÁN: *A budai és pesti német színház története 1812-ig*. Budapest, 1914.
- Kaposy 1928 = KAPOSSY JÁNOS: Mária Terézia budavári királyi palotájának tervező mestere. *Archeológiai Értesítő*, XLII. 1928. 166–187.
- Kaposy 1953 = KAPOSSY JÁNOS: Mégegyszer a budai királyi vár tervező mesteréről. *Művészettörténeti Értesítő*, 1953. 1–3. sz. 123–130.
- Kelényi 1976 = KELÉNYI GYÖRGY: *Franz Anton Hillebrandt (1719–1797)*. Budapest, 1976.
- Kelényi 2001 = KELÉNYI GYÖRGY: A budai királyi palota építésének története a XVIII. században. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából. XXIX.* Budapest, 2001. 217–240.
- Kelényi 2001 AHA = KELÉNYI GYÖRGY: Unbekannte Ofener Baupläne von Joseph Tallherr. *Acta Historiae Artium*, tom. XLII, fasc. 1–4. 2001. 143–147.
- Khevenhüller = *Tagebuch aus der Zeit Maria Theresias*. Red. KHEVENHÜLLER, RUDOLF–SCHLITTER, HANNS. Wien, Band I. 1764–1767.
- KÖH = Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
- Kuthy = KUTHY SÁNDOR: Adatok Tallherr József működéséhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 1958. 32–42.
- Lorenz 1993 = LORENZ, HELLMUT: Zur repräsentativen Raumfolge und Ausstattung der barocken Stadtpaläste Wiens. *Barock Regional-International, Kunsthistorisches Jahrbuch*, Graz, 25. 1993. 291–304.
- Lorenz 1999 = LORENZ, HELLMUT (Hrsg.): *Barock. Geschichte der bildenden Kunst in Österreich. Bd. 4.* München–London–New York, 1999.
- Marczali = MARCZALI HENRIK: *Az 1790–91. országgyűlés. I–II.* Budapest, 1907.

- Matsche = MATSCHE, FRANZ: *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls. VI. Bd. 1–2.* Berlin–New York, 1981.
- Mészáros = MÉSZÁROS ISTVÁN (szerk.): *A magyar nevelés története. I.* Budapest, 1988.
- MOL = Magyar Országos Levéltár
- Nefzger = NEFZGER, ULRICH: Die Romidee des Klassizismus und die Kathedrale in Waitzen. *Alte und moderne Kunst*, 28. 1983. no. 190–191. 15–22.
- Nemes = NEMES MÁRTA: Egy „forradalmi” városrendezési elgondolás. II. József és a Kaiser Vorstadt. *Műemlékvédelem*, XXIX. 1985. 1. sz. 1–15.
- Pásztor = PÁSZTOR MIHÁLY: *A százötven éves Lipótváros.* Budapest, 1940.
- Pauler = PAULER TIVADAR: *A budapesti magyar kir. Tudományegyetem története. I–II.* Budapest, 1880.
- Paulinyi = PAULINYI OSZKÁR: A m. kir. Belügyminisztérium várbeli székházának története. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából. VI.* 1938. 16–61.
- Réh = RÉH ELEMÉR: *A régi Buda és Pest építései Mária Terézia korában.* Budapest, 1932.
- Rizzi = RIZZI, J. W.–SCHWARZ, M.: Die Architektur zur Zeit Josephs II. In: K. GUTKAS (Hrsg.): *Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II.* Wien, 1980. 200–210.
- Schmidt = SCHMIDT, JUSTUS: *Die alte Universität und ihr Erbauer Jean Nicolas Jadot.* Wien, 1929.
- Schoen 1930 = SCHOEN ARNOLD: *A budapesti központi városháza.* Budapest, 1930.
- Schoen 1958 = SCHOEN ARNOLD: Hölbling építőmester Budán. *Művészettörténeti Értesítő*, 1958. 2–3. sz. 141–147.
- Schoen 1960 = SCHOEN ARNOLD: Prati kamarai építésmérnök Budán. *Művészettörténeti Értesítő*, 1960. 1. sz. 29–35.
- Schütte = SCHÜTTE, ULRICH: Das Fürstenschloss als „Prachtgebäude”. In: *Das Schloß und die Künste in der frühen Neuzeit.* (Hrsg.) BEYER, ANDREAS, et al. Berlin–München, 1998. 15–29.
- Sinkovics = SINKOVICS ISTVÁN (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Története 1635–1985.* Budapest, 1985.
- Sisa = SISA JÓZSEF: Az óbudaí selyemgombolyító. *Építés-Építészettudomány*, XVII. 3–4. sz. 1985. 381–394.
- Uxa = UXA JÓZSEF: *A budavári királyi kápolna s a „m. kir. Udvari és várplébánia” története.* Budapest, 1934.
- Voit = VOIT PÁL: A budai várpalota interieurjei. In: *Budapest Régiségei. XVI.* 1955. 221–242.
- Wagner-Rieger = WAGNER-RIEGER, RENATE: Vom Klassizismus bis zur Sezession. In: WAGNER-RIEGER, RENATE: *Geschichte der Stadt Wien, Bd. VII. 3. Geschichte der Architektur in Wien.* Wien, 1973. 79–244.
- Zacharias = ZACHARIAS, THOMAS: *Joseph Emanuel Fischer von Erlach.* Wien–München, 1960.
- Zoltán = ZOLTÁN JÓZSEF: *A barokk Pest-Buda élete.* Budapest, 1961.

¹ Lorenz 1993. 291–304.

² Lorenz 1993. 294.

³ *Vorstellung und Beschreibung des... Zwinger Gartens...* Dresden, 1729. Reprint Darmstadt, 1980.

⁴ Heraeus és *Albrecht-kodex*. Wien, Österreichische Nationalbibliothek.

⁵ Wagner-Rieger 678.

⁶ POLLERROSS, FRIEDRICH: *Kunstgeschichte oder Architekturgeschichte*. In: POLLERROSS (Hrsg.): *Fischer von Erlach und die Wiener Barocktradition*. Wien–Köln–Weimar, 1995. 59–128.

⁷ A korszak magyar történelmének áttekintése: Ember–Heckenast régebbi irodalommal; KOSÁRY Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. In: GLATZ Ferenc (szerk.): *Magyarok Európában. III.* Budapest, 1990.

⁸ Bánrévy 1933. 104–140.

⁹ Bánrévy 1932. 1–55.

¹⁰ Bánrévy 1933. 130.

¹¹ A kronosztikon szövege: CaroLVs SeXtVs Me fVnDo eLeVabat (= 1730). E szöveg együtt olvasható a két allegorikus figura pajzsának szövegével: Constantia et Fortitudine.

¹² A mű teljes címe: *Augusta Carolinae Virtutis Monumenta seu Aedificia a Carolo VI. Imp. Max. P. P. per Orbem Austriacum Publico bono posita*. A császár műpártolásának politikai céljairól: Matsche elméletéhez vö. LORENZ, HELLMUT: Der habsburgische „Reichsstil” – Mythos und Realität. In: *Akten des XXVII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte*. Berlin, 1992. Hrsg. v. T. GAEHTGENS. Berlin, 1993. 163–176.

¹³ Matsche, 355–356.

¹⁴ Matsche, 349–350.

¹⁵ A két oszlop emblematikus jelentésének kialakulásához vö. ROSENTHAL, E.: The invention of the Columnar Device of Charles V at the Court of Burgundy in Flanders in 1516. *Journal of the Warburg and Courtauld Institut*, XXXVI (1973). 198–230.

¹⁶ SEDLMAYR, HANS: *Die Schauseite der Karlskirche in Wien* című tanulmányában (*Epochen und Werke*, Bd. 2, Wien–München, 1960. 140–156.) kifejtette a Karlskirche bonyolult programját, amelyben összefonódnak az uralkodóra, V. Károlyra, Héraklészre s a két héraklészi oszlopra utaló elemek.

¹⁷ REDLICH, O.: *Princeps in compendio. Ein Fürstenspiegel vom Wiener Hofe aus dem 18. Jh.* *Monatsblätter des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich*. 3. Bd. 1906/7. 105–124., utalás a 122. oldalon.

¹⁸ A korábbi szakirodalommal ellentétben viszont W. G. RIZZI úgy véli, hogy a forrásokban szereplő Martinelli szabadon, hivatali főnökétől függetlenül tervezhette az Invalidus-palotát. W. G. RIZZI: Zum Stand der Forschung über Joseph Emanuel Fischer von Erlach. In: POLLERROSS, 262., I. 6. jegyzet.

¹⁹ AGGHÁZY MÁRIA: *A barokk szobrászat Magyarországon. I. kötet*. Budapest, 1959. 104.

²⁰ MOL, T. 14. No. 1, BT. 158, 160. és 164.

²¹ Schoen 1930.

²² Hölblingről és Pratról: Schoen 1958 és Schoen 1960.

²³ Kleiner 1739–40 között készült rézmetszetei az épület perspektivikus látképét, főhomlokzatát, földszinti és emeleti alaprajzát, két keresztmetszetét, valamint a kápolna hossz- és keresztmetszetét mutatják. BTM Kiscelli Múzeum.

²⁴ Zacharias, 174.

²⁵ Pestre. Töredék Kazinczy Ferenc pesti útleírásából. Írta ezernyolcszázhuszonnyolcban. Budapest, 1929. 10.

²⁶ BÉL MÁTYÁS: *Notitia Hungariae Novae. III.* 107.: „Profecto, ubi consummata fuerit moles, Parisiensem illum, toto decantatam orbe, aemulaturam crediderunt.”

²⁷ Zacharias, 90–91.

²⁸ CONRAD ADOLF VON ALBRECHT: *Verschiedene Erfindungen.* 136–138. a programmal, 4 szobor rajzával és az inskripciótervvel, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Codex 7853, idézi és a szöveget közli: Schoen 1930. 104.

²⁹ Prenner rézmetszetei a címlapon, illetve a szövegben, vö. SCHOEN 1930. 40. Höller a 92. oldalon szintén a párizsi mintakép felülmúlásának szándékát emeli ki az Invalidus-palotával kapcsolatban.

³⁰ Zacharias, 91: „das »Unabsehbare« als Ausdruck monarchischer Macht”.

³¹ „von aussen einen Königlichen Pallée gleich siehet” Zacharias, 91.

³² Matsche, 369. A közölt forrás: Heraeus: *Vermischte Neben-Arbeiten.* Wien, 1715. o. n. és Heraeus 175.

³³ Schoen a Háború és Béke alakjait látja a figurákban, s nem hozza összefüggésbe azokat VI. (III.) Károly jelmondatával, illetve művészi propagandájával. Schoen 1930. 66.

³⁴ Például a bécsi Hofbibliothek egyik oldalszárnnyának festői programja a harci erényeket, másik szárnyának festménye a békés értékeket – a műpártolástól kezdve a jó kormányzásig – jeleníti meg.

³⁵ Matsche, 369.

³⁶ Ma hiányoznak a homlokzatról. Alakjukat a háború előtt készített fényképek, valamint Albrecht leírása és rajza alapján mutatjuk be.

³⁷ Közli Schoen 1930. 119.

³⁸ Schoen 1930. 89.

³⁹ „...sed per bellicas vicissitudines adeo collapsam et in congeriem lapidum redactam extitisse, ut ejus rudum spectator se a lachrymis non valuerit temperare”, MILLER, JOANNES FERDINANDUS: *Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia ac metropolitana urbe Budensi etc.* Budae, 1760. 123–124.

⁴⁰ GERŐ LÁSZLÓ: A budai várpalota története 1541-től napjainkig. In: *Magyarország Műemlékei Topográfiaja. IV. Budapest Műemlékei. I.*, szerk.: POGÁNY FRIGYES. Budapest, 1955. 200.

⁴¹ Bánrévy 1932. 5.

⁴² Bánrévy 1932. 6.

⁴³ Schoen 1958. 116. Idézi Bánrévy 1932. 7.

⁴⁴ Bécs, Staatsarchiv, az egykori Kriegsarchivban, a Hofkriegsrath iratai, 1715, Re. 958, Bánrévy 1932, 9; az 1715. évre engedélyezett 50 000 forintból fizetik az építkezést, s azon felül még 10 000 forint használható fel más forrásból, Hölbling és Fortunato da Prati tevékenységéről Schoen 1960.

⁴⁵ Bánrévy 1932. 17.

⁴⁶ Andreas és Josef Schmutzer rézkarca Mikoviny Sámuel rajza nyomán: BÉL MÁTYÁS: *Notitia Hungariae Novae...* Viennae, 1737. III. 430–431.

⁴⁷ Bécs, Hofkammerarchiv, Kartensammlung, G. 33. VI, ismerteti: Bánrévy 1932. 40–41.

⁴⁸ Kapossy 1928. 170.

⁴⁹ Az épület állapotát az egykorú szerző így látja: „coeperat quidem Baro a Regal... Residentiam hanc anno 1715. restaurare, sed hoc in castra contra Turcas anno subsequo ire jussu et ad Petro-Varadinum vita privato, susceptum aedificium infectum mansit, nusquam continuatum, sed penitus neglectum, jam ruinam minatum corruptumque fuisset”, MILLER: i. m. 123–124.

⁵⁰ Mária Terézia a költségvetés 2293 frt 54 xr összege helyett mindössze 1000 forintot utalt ki. Bécs, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, rote Nr. 771, 1742. okt. 12., fol. 495–500. vö. Kapossy regeszták a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalban, ltsz.: 790/86.

⁵¹ MOL, Kamarai levéltár, *Benignae Resolutiones*, 1745. aug. 8. fol. 228. vö. Kapossy 1928. 171.

⁵² MOL, Kamarai levéltár, *Benignae Resolutiones*, 1747 ápr. 25. vö. MTA, A-I-14/0 0089.

⁵³ Bécs, Hofkammerarchiv, Ung. Camerale, 1748 aug. 23. vö. Kapossy 1928. 171.

⁵⁴ Pozsony, 1748. aug. 29. MOL, Arch. palat. Pálffy, Ld. 29, fasc. 1. no. 20.

⁵⁵ Az ünnepség leírása: Historia Collegii Budensis S. J. 1749. Kézirat az Egyetemi Könyvtárban, Ab. 84., idézi: Kapossy 1928. 172.

⁵⁶ Kapossy 1953. 125.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Schmidt 1929. 44. kép, a lap a párizsi Bibliothèque Doucet-ben került elő, jelenleg a Bibliothèque d'Art et d'Archéologie-ben őrzik.

⁵⁹ Az 1815-ös alaprajz: Voit 1955. 223. Jadot eredeti tervén halvány, nehezen olvasható beírások szerint a nyugati oldalon a sarokszobánál kezdve: conseil, retirada, (chambre de) lit, olvashatatlán beírás, retirada, a 2. teremsorban: audience, court, chambre des miroirs, a keleti, 3. teremsorban: lere anti-chambre, 2eme antichambre, a trónterem jelöletlen, 2eme antichambre, lere antichambre látható. Kétoldalt – már a szélső tömbökben gardes feliratot olvashatunk.

⁶⁰ GÁL TIBOR: Adalékok a budai királyi palota 18. századi építéstörténetéhez (1712–1770). *Művészettörténeti Értesítő*, 1992. 1–4. sz. 67–78.

⁶¹ „neues gebäu zu Ofen dabey noch vier Plan sambt einen Stiegenprofil”, Schmidt, 101.

⁶² Igaz, az építkezés során a korábbi épület falköpenyét újból falazták, de ez nem jelent változást a koncepcióban. Néhány egyéb kifogást emelhetünk még Gál elmélete ellen: például az alaprajz és a homlokzat között nincs megfelelés az erkélyt tartó oszlopoknál: az alaprajzon nem állnak a kapu oldalánál lépcsőzetesen oszlopok. Kapossy is úgy véli, hogy a homlokzat projekciója nem egyezik meg az alaprajzzal, s nem fogadja el a két lap közvetlen összetartozását. Kapossy 1928. 179–180.

⁶³ A Jadot-tervbe bejelölt teremfunkciók és a későbbiek egyezéséről l. korábbi megjegyzéseket. A Zeller-féle másolatokról és az 1770-es felmérésről l. később.

⁶⁴ Czagány, 25.

⁶⁵ Kapossy 1953. 124.

⁶⁶ Budapest, Fővárosi Levéltár, Missiles. a. a. 2555, idézi: Réh, 95., 20. jegyzet.

⁶⁷ Kapossy 1953. 126. Kapossy és nyomában több szerző – hivatkozva Grassalkovich pártfogására – Oraschekben a királyi palota Jadot utáni formájának kialakítóját, tehát a terveket megváltoztató kivitelezőjét látta. Oraschek azonban csak a kivitelezést vezette, a tervezéssel okmányyszerűen is mindig udvari építész – Jadot-t, Hillebrandtot – bíztak meg. Állandó szereplése az elszámolásokban, rendszeres évi honoráriuma is mutatja, hogy az építkezéssel folyamatosan szerződésben álló mester volt. 1754-ben még „magister murariorum”-nak, vagyis kőművesmesternek nevezik. Beosztott voltára az esztergomi belvárosi plébániatemplom építéstörténete is rávilágít: tervet készített, de azt 1759-ben felülbírálatra Paccassinak kellett benyújtania.

⁶⁸ Schmidt, 101.

⁶⁹ Kapossy 1928. 168.

⁷⁰ Zellerről: RÓZSA GYÖRGY: *Grafikatörténeti tanulmányok*. Budapest, 1998. 26 ff.

⁷¹ A lapok az épület három alaprajzát (földszint, első- és második emelet), dunai és nyugati főhomlokzatát, északi oldalhomlokzatát, valamint az egyik lépcsőház hosszmetsetét ábrázolják. Bécs, Hofkammerarchiv, Kartensammlung, régi jelzet: G. 33, I–V, idézi Kapossy 1928. 172. Az új jelzet: Rb 10/1–5.

⁷² Zeller az alaprajzokat a helyszínen színezte be az épület állapotának megfelelően. A homlokzatrajzok stílusa, rajztechnikája nem egyezik meg a többivel – ezek mintája egy másik sorozat lehetett. Lemásolásuk történhetett Zeller lakóhelyén, Pozsonyban is – ezért is cserélte fel a dunai és a nyugati homlokzat megjelölését.

⁷³ Cs. DOBROVITS DOROTTYA kéziratosszövege és jegyzetei szerint.

⁷⁴ MOL, Kancelláriai levéltár, Hungarica Pálffyana, fasc. 13, No. 30, idézi: KAPOSSY 1953. 128.

⁷⁵ Egyéb, nem kevésbé reprezentatív belső tereket is lehetett volna a tervsorozathoz csatolni; a lépcsőház mindkét sorozatban való szerepeltetése tehát számunkra nem tűnik véletlen egyezésnek.

⁷⁶ Zeller metszetei például együtt voltak Matthey 1742-es felmérésével, amely a haditanácsnak a királyi palota állapotára vonatkozó kérvényéhez tartozott.

⁷⁷ MOL, T-18, egykori Kereskedelmi Minisztérium tervgyűjteménye, BT.1-4, szignálatlan rajzok, 1765. márc. 10-re datálva.

⁷⁸ Cs. DOBROVITS DOROTTYA megfigyelése, l. 34. jegyzet.

⁷⁹ Cs. Dobrovits, 135. A téglák 1748-as és 1755-ös évszámokkal készültek; nem gyártottak évenként új évszámú bélyegeket. Segítségükkel csak a terminus post quem datálás végezhető el.

⁸⁰ Felvetődhet, hogy a kápolnát még maga Jadot helyezte át, látva annak megvilágítási problémáit. Ha elfogadjuk, hogy az eredeti, szerény lépcsőzetet a Zeller-féle rajznak megfelelően ő módosította,

nem zárhatjuk ki a kápolna elhelyezésének megváltoztatását sem. E kérdés eldöntéséhez azonban hiányoznak az adatok.

⁸¹ Kapossy viszont az aszimmetrikus ábrázolást rajzoló hibának véli. Kapossy 1928. 172.

⁸² 1765. márc. 18-án kelt királynői rendelet, Kapossy 1953. 126, és PODHRADCZKY JÓZSEF: A budai palotáról. *Tudományos Gyűjtemény*, 1826. XII. 79.

⁸³ Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 90, U. 19, Nr. 7, 8, 9, 10; a pincétől a 2. emeletig négy szint alaprajza. Szignatúra és dátum nélkül.

⁸⁴ Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 90, U. 18, Nr. 1–6. A sorozat a négy alaprajzon kívül a két főhomlokzatot is tartalmazza. A földszint alaprajzát F. A. Hillebrandt szignálta.

⁸⁵ MOL, T-14 egykori Kereskedelmi Minisztérium tervgyűjteménye, BT. 1–4, szignálatlan, 1765. márc. 10-re datált lapok.

⁸⁶ MOL, E-15, Expeditiones Camerales, 1766. dec. 5. Vö. KAPOSSY JÁNOS: *F. A. Hillebrandt 1719–1797*. Budapest, 1924. 12.

⁸⁷ MOL, Acta post Praesid. Grassalkovich reman. fasc. 23. No. 88. vö. KAPOSSY uo.

⁸⁸ Lehmann Ferenc: *A budai kir. paloták a legrégibb időktől napjainkig*. Budapest, 1901. 33.

⁸⁹ Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 90, U. 18, Nr. 5 „Faciada von dem Platz deren Einfarthen der Kayl. Königl. Residenz zu Ofen”.

⁹⁰ Uxa, 181.

⁹¹ E térfomáról KELÉNYI GYÖRGY: Megjegyzések 18. századi egyházi építészetünkhöz. *Ars Hungarica*, 1994/1. 63–72.

⁹² MOL, Ben. Resolutiones, 1771. márc. 3. A Humillima Nota szerint a kincstár 307 648 forintot fordított az építkezésre, s közadakozásból 95 031 forint gyűlt be.

⁹³ A kettős- vagy iker-kastélyalaprajzról: KORTH, THOMAS–POESCHKE, JOACHIM: *Balthasar Neumann*. München, 1987. 94 ff.

⁹⁴ Würzburg, Mainfränkisches Museum, Sammlung Eckert 286.

⁹⁵ Kunstbibliothek Berlin, Hdz 4682 és 4683.

⁹⁶ Khevenhüller-Metsch herceg naplójának 1764. aug. 31-i feljegyzése, Khevenhüller.

⁹⁷ Czagány tévesen az 1762. évet jelöli meg, amikor az apákak beköltöztek a palota törzspületébe. Ez azonban az épület befejezetlensége miatt sem történhetett meg. Czagány, 26.

⁹⁸ F. A. Hillebrandt szignált, s 1770. ápr. 14-re datált négy lapja az épület pince- és földszintjét, illetve első és második emeletét mutatja, az északi szárnyban és a törzspületben lévő 1–86. számmal jelzett helyiség felhasználására. A terveket, melyek egykor a hédervári Grassalkovich-levéltárban voltak, Kapossy János közölte. KAPOSSY: i. m. I–IV. sz. melléklet (I. 86. jegyzet).

⁹⁹ Pauler, 114; Mészáros, 193–194; Sinkovics, 83–87. SZALATNAI REZSŐ: Kempelen Farkas és az egyetem átköltöztetése Budára. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából. XIII.* 1959. 207–227.

¹⁰⁰ MOL, Helytartótanács, 1777. febr. 27, 1019. Sz. idézi Pauler, 116.

¹⁰¹ MOL, Kancellária, 1777: 1756, KÖH, Kapossy-regeszták 795/131.

¹⁰² 1778. április 8-án a királyi biztosok szerint az egyetem elkészültéhez még 4 hónap kellett, s az addig felhasznált 71 427 forinthez még 23 109 hiányzott. Májusban újabb 15 ezret kérnek, 1779 áprilisában pedig 10 ezer forintot. Idézi Pauler, 124., Kapossy szerint az építkezésre vonatkozik a Kancellária 1778. No. 2194-es aktája, s a No. 1848-as Kempelen áprilisi jelentését tartalmazza az elvégzett munkákról. KÖH, Kapossy-regeszták 790/138.

¹⁰³ KELÉNYI B. OTTÓ: A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei. *História*, I. 1928. 51–62.

¹⁰⁴ Kelényi először állítja a szakirodalomban elterjedt nézetekkel szemben, hogy Zillack helyett Hillebrandt kell a csillagvizsgáló torony tervezőjének tekintenünk. Kelényi 1976. 69.

¹⁰⁵ Mária Terézia megjegyzése: MOL, A-39, 1777, No. 2895, pg. 145, vö. KÖH, Kapossy-regeszták 790/11, Kempelen leírása az építkezés helyzetéről: Buda, 1777. júl. 7., MOL, C-67. Acta ad translationem Universitatis Tymavensis... 379–382.

¹⁰⁶ MOL, A-39, 1777. No. 2439, vö. KÖH, Kapossy-regeszták 790/11.

¹⁰⁷ Johann Ernst Mansfeld rézmetszete Ferdinand Pichler rajza alapján, évszám nélkül, Megjelent MAKO, PAUL: *Rede auf die Errichtung der königlichen hohen Schule zu Ofen*. Buda. 1779. A 39. lap után. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok gyűjteménye, ltsz. 58. 1600.

¹⁰⁸ MOL, T-18, az egykori Kereskedelmi Minisztériumból származó tervek, BT. 27.

¹⁰⁹ A csillagda bővebb leírása: *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. IV. 137–152.

¹¹⁰ Az ünnepségek leírása: ZOLTÁN JÓZSEF: *A barokk Pest-Buda élete*. Budapest, 1961.

¹¹¹ Bécs, Albertina, Architektonische Zeichnungen, Mapped 90, U 17, Nr. 32–37. A tervek I–VIII-ig számozva vannak, az első és a hatodik terv azonban hiányzik. A megmaradt lapok a palota alaprajzait, a Seminarium generalét (az egykori jezsuita kollégiumot) és az Orvosi Fakultást ábrázolják. A legenda – az alaprajzokon kétoldalt – az egyetem, illetve a Theresianum elhelyezését, a termek felhasználását tartalmazza.

¹¹² Schmutzer eredeti túsrajza a budapesti Tudományegyetem rektori szobájában függött, a másik ábrázolás pedig a Szépművészeti Múzeum Grafikai Gyűjteményében található.

¹¹³ 1953-ban, a palota helyreállítása során előkerült Vinzenz Fischer freskóinak néhány töredéke. Leírásuk: Voit, 221–242.

¹¹⁴ Czagány állítása, hogy a kápolna 1771–78 között épült, a források ismeretében nem fogadható el, Czagány, 27.

¹¹⁵ PRAY, GEORGIUS: *Dissertatio historico-critica de sacra Dextera divi Stephani, primi Hungariae Regis*. Vindobonae, 1771. 99.

¹¹⁶ Bécs, Hofkammerarchiv, Ung. Camerale, 1778. fasc. 33, No. 115, vö. KÖH, Kapossy-regeszták 790/106.

¹¹⁷ A 21464 forint 50x-os költségvetés: MOL, A-39. 1778. No. 2724, vö. KÖH, Kapossy-regeszták 790/59–63, Ilg szintén idézi az iratot, a királynő sajátkezü engedélyező megjegyzésével együtt. ILG, ALBERT: *Die Fischer von Erlach*. Wien, 1895. 708.

¹¹⁸ MOL, T-18, egykori Kereskedelmi Minisztérium tervgyűjteménye, BT. 28.

¹¹⁹ II. József 1783. nov. 28-án rendelte el a jogi, az orvosi és a bölcsészeti kar Pestre helyezését. A bölcsész- és a jogi kar a kúria épületébe (Ferenciek tere), az orvosi a királyi jogügyigazgató épületébe (mai Kossuth Lajos és Semmelweis utca sarka), az egyetemi könyvtár és a mérnöki intézet a ferences kolostorba került. A tervek, melyeknek nagy részét Hillebrandt szignálta és datálta (1784. március és május), a bécsi Albertinában találhatók, az *Architekturzeichnungen c. gyűjteményben*, Mapped 90, Umschlag 13-ban. Nr. 6, 7, 12, 14, 15, 16 a ferences kolostor átalakítása; az Umschlag 15-ben Nr. 19–26-ig és Nr. 28 a jogügyi igazgatóság átalakítása; ugyanott Nr. 16–18. a kúria átalakítása.

¹²⁰ A palota barokk kori építéstörténetének összefoglalása: Kelényi 2001.

¹²¹ KOSÁRY: i. m. 47–52. I. 7. jegyzet. BARTA JÁNOS: *A meg nem értett királynő. Mária Terézia, az uralkodó*. Budapest, 1994.

¹²² Pozsony, 1748. aug. 29., MOL, Arch. palat. Pálffy, Lad. 29, fasc. 1, no. 20. A Buda városhoz intézett, azonos dátumú levelet közli: MILLER: i. m. 126–129. I. 39. jegyzet.

¹²³ Khevenhüller-Metsch herceg naplójának 1764. aug. 31-i feljegyzése, I. 96. jegyzet.

¹²⁴ Idézi Schütte, 15.

¹²⁵ 1749. ápr. 3-án keltezett levele: Budapest Fővárosi Levéltár, Missiles aa. 2555.

¹²⁶ PUNTIGAM, SIGRID: *Standeserhöhung und Schlossbau im kleinstaatlichen Bereich*. In: *Die Künste und das Schloss in der frühen Neuzeit*. Hrsg. BEYER, ANDREAS, ET AL. München, 1998. 35.

¹²⁷ ECKHART FERENC: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 2000. 193. R. VÁRKONYI ÁGNES: A korona és a budai vár. *Tanulmányok Budapest Múltjából. XXIX.* Budapest, 2001. 37–47.

¹²⁸ MILLER: i. m. 126.

¹²⁹ LORENZ, HELLMUT: „...im alten Style glücklich wiederhergestellt.” Zur repräsentativen Rolle der Tradition in der Barockarchitektur Mitteleuropas. In: *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege, LI.* 1997. Heft 3/4. 475–483. idézve: 476.

¹³⁰ LORENZ uo. 482.

¹³¹ „ut civitas per te non solum provinciis esset aucta, verum etiam ut maiestas imperii publicorum aedificiorum egregias haberet auctoritates”, *VITRUVII de architectura libri decem*. Ed. F. KROHN. Lipsiae, MCMXII. Liber primus. I.

¹³² STURM, JOHANN CHRISTOPH: *Mathesis juvenilis*. Nürnberg, 1702. 881, idézi Schütte, 20.

¹³³ Megjelent: Augsburg, 1718.

¹³⁴ Schütte, 23.

¹³⁵ Lorenz 1999. 251.

¹³⁶ MOJZER MIKLÓS: *Torony, kupola, kolonnád*. Budapest, 1971.

¹³⁷ NOEHLES, K.: Die Louvre-Projekte von Pietro da Cortona und Carlo Rainaldi. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 24, 1961. 40–74.

¹³⁸ A kupola analógiáiról: MOJZER: i. m. 38.

¹³⁹ *De la Distribution des Maisons de Plaisance et de la Décoration des Édifices en général*. Párizs, 1737–38. II.

¹⁴⁰ *Cours d'Architecture*. Paris, 1691. majd 1710. *A Nouvelle Manière de distribuer les Plans* c. fejezet a második kiadásban szerepel először, vö. GRAF, HENRIETTE: Das kaiserliche Zeremoniell und das Repräsentationsappartement im Leopoldinischen Trakt der Wiener Hofburg um 1740. In: *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, LI. 1997. Heft 3/4. 571–584. idézet helye: 572.

¹⁴¹ Pl. 1744-ben pozsonyi látogatása idején kihirdette, hogy naponta 8-tól 12-ig magánkihallgatásokat tart. Vö. GRAF: i. m. 579.

¹⁴² Voit tévesen úgy véli, a retirada a toilettszoba. Valójában ez a helyiség egy kabinet, a tanácssterem mellett, amelyben Bécsben is a magánkihallgatásokat tartják. VOIT, 228.

¹⁴³ Felhő–Vörös, 440.

¹⁴⁴ MOL, A-39, 1783. No. 12.232. A rendelet kelte 1783. nov. 28. vö. Paulinyi, 56.

¹⁴⁵ MOL, C-64, Departamentum commerciale, Protocolla. 18. No. 51.

¹⁴⁶ A kamarapépület az egykori jezsuita kollégium, a praesidiális ház a Szentháromság téren egykor álló jezsuita akadémia, a bureaux pedig a volt jezsuita papnevelde épülete.

¹⁴⁷ MOL, E-21, Benignae Resolutiones, 1784. márc. 5. Hillebrandtot a „királyi építkezések irányítójaként” említi.

¹⁴⁸ A gr. Rabatta császári főhadbiztos rendeletére készült felvétel: Joseph de Haüy hadmérnök műve: Plan de la ville et château de Bude, Bécsben, a Haus-, Hof- und Staatsarchivban található: Ungarn, fasc. 187, fol. 25, közli: KÁROLYI ÁRPÁD: *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*. Budapest, 1886. I. sz. térkép-melléklet. A térképhez tartozó telekkimutatás, a telkek utcavonalainak mértékével: uo. fasc. 427, konv. E, fol. 129–130.

¹⁴⁹ Esterházy Ferenc tárnokmesternek, a királynő megbízottjának terjesztették be a terveket. A család tatai levéltárából kikerült négy rajz: MOL, T. 32. No. 76.

¹⁵⁰ Wienerisches Diarium, 1748. No. 90, 4. vö. SCHOEN, ARNOLD: *Emlékezés a klarisszák budavári és a ferencesek pesti templomára*. Budapest, 1943. 7.

¹⁵¹ BORSOS LÁSZLÓ: A régi budai Országháza, *Építés-Építészettudomány*, 1974. 1–2. sz., 55–93. szerint 1743 és 54 között; véleményünk szerint az építkezés csak 1748 után kezdődött meg. A budai klarissza zárdáról: SCHWARTZ KATALIN: Mária Terézia látogatása a budai klarisszáknál 1751. augusztus 8-án. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából. XXIX*. Budapest, 2001. 135–159.

¹⁵² Mayerhoffer felmérése a helytartótanácsi biztosok jelentése mellett. MOL, C-43, Acta secundum referentes Okolicsányi, 1782. fons 64, pos. 301.

¹⁵³ MOL, A-39, 1782. No. 550. A biztosok jelentése: MOL, C-43. Acta secundum referentes: Okolicsányi, 1782. fons 64, pos. 301, vö. Paulinyi, 55.

¹⁵⁴ Mayerhoffer átalakítási terve: MOL, A-39. 1783. No. 9866.

¹⁵⁵ MOL, E-44, Aedilia. 1783. fons. 15. pos. 2.

¹⁵⁶ A terveket Tallherr beterjeszti a kamarához: MOL, E. 44 Aedilia, 1783. fons 15, pos. 3, a tervek: MOL, A-39. 1783. No. 988.6.

¹⁵⁷ MOL, A-39, 1783. No. 12.232., a rendelet kelte 1783. nov. 28.

¹⁵⁸ VARGA ENDRE: *A királyi curia 1780–1850*. Budapest, 1974. 27.

¹⁵⁹ MOL, A-39. 1784. No. 594.

¹⁶⁰ Paulinyi, 41.

¹⁶¹ NAGY ISTVÁN: *A magyar kamara 1686–1848*. Budapest, 1971. A kormányzések összevonásáról: 247., a szétválasztásról: 289.

¹⁶² MOL, T-60. No. 152/3.

¹⁶³ MOL, T-62. No. 500/1–3.

¹⁶⁴ MOL, A-39, 1786. No. 403.

¹⁶⁵ Hillebrandt jelentése: MOL, A-39, 1784. No. 4300, 4606, 10.706 és 11.379, vö. Paulinyi, 56.

¹⁶⁶ MOL, A-39, 1785. No. 3379, vö. Paulinyi, 57, Borsos: i. m. 89–90. I. 150. jegyzet.

¹⁶⁷ ZAKARIÁS G. SÁNDOR: *Budapest*. Budapest, 1961. 40.

¹⁶⁸ Paulinyi, 38.

¹⁶⁹ Mayrhofer József budai építőmester felmérése a rendfelosztáskor: MOL, C.43, Acta secundum referentes Okolicsányi, 1782. fons 64, pos. 301.

¹⁷⁰ Paulinyi, 57.

¹⁷¹ MOL, T-62. No. 501/2.

¹⁷² *Magyar Hirmondó*, 1792. június 12-i száma.

¹⁷³ A rézkarc megjelent: *Magyar Hirmondó*, 1792. 2. rész végéhez kötve, számozatlan oldalakon. Ugyanitt alaprajz és magyarázó szöveg is volt – az alaprajz azonban minden általam ismert példányból hiányzik.

¹⁷⁴ KERESZTESI JÓZSEF egykorú naplója: *Diarium itineris Budensis (1790)*. Budapest, 1882. 251–252.

¹⁷⁵ Fővárosi Levéltár, BM. T. 89. Felirata: „Projectum Conclavium Tabularum Statuum Regni Hungariae. Ex lithogr. Josephii Trentsensky.”

¹⁷⁶ Paulinyi, 57.

¹⁷⁷ Paulinyi, 39, MOL, Canc. Hung., 1786. No. 9488.

¹⁷⁸ MOL, Canc. Hung. 1786. No. 14266.

¹⁷⁹ MOL, Canc. Hung. 1787. No. 5860.

¹⁸⁰ Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 90, Umschlag 12, No. 1–11.

¹⁸¹ Uo. No. 2, No. 3, No. 5 és No. 6.

¹⁸² Uo. No. 8. és No. 4.

¹⁸³ Uo. No. 10, No. 9, No. 7 és No. 11.

¹⁸⁴ Uo. No. 11.

¹⁸⁵ MOL, Canc. Hung. 1787. No. 12.244.

¹⁸⁶ Kelényi 2001. AHA, 143–147.

¹⁸⁷ A tervezés pontos dátuma nem ismeretes. A koronázáskor, 1792. jún. 6-án az előcsarnok már állt: l. a templom alaprajzát a koronázás idejéből, a rendek, résztvevők helyének bejelölésével. Ezen már szerepel az előcsarnok. OL T. 14 l. téka BT. 167.

¹⁸⁸ Tallherr tervezői tevékenységének fontos dokumentumai állnak még rendelkezésünkre. Ezek: a templom főoltára, mellékolttára és egy szignálatlan szószékterv. Esztergom, Prímási levéltár, Batthyány Protoc. III. Publ. Eccl. No. 13. (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Schoen-gyűjtemény).

¹⁸⁹ Budó, 23–24.

¹⁹⁰ MILLER: i. m. 89.

¹⁹¹ SZALAY GYULA: Az egyetemi kath. Gimnázium története. *A gimnázium 1935–36. évi értesítője*. Budapest, 1937. 42. Mayrhofer és Jäger felmérései: MOL, S-11. Div. 9. No. 110.

¹⁹² Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 89, Umschlag 6, No. 1.

¹⁹³ SCHAMIS FRANZ: *Vollständige Beschreibung... Ofen in Ungarn*. Buda, 1822. 231.

¹⁹⁴ MOL, T-60. No. 152/1–2.

¹⁹⁵ A templom és kolostor képe a Duna felől 1741-ben, amikor villámcsapás érte, CLAUDERNÉ, VLADÁR MARGIT: A Várszínház története. *Tanulmányok Budapest Múltjából*. X. 1943. 163–176. 7. kép.

¹⁹⁶ MOL, C.101. Inventarien der in Ungarn aufgelassenen Klöster, A. 2768, fol. 128–129. (KÖH adattár).

¹⁹⁷ Kancellária, 1785. No. 11820 (Művészettörténeti Kutató Intézet, Kapossy-hagyaték, ltsz. 6222).

¹⁹⁸ Clauderné, 172.

¹⁹⁹ MOL, A.111. Hungarische Akten der Allgemeine OberHofbau Direktion, 4. cs, 1786. No. 100 (MKI, Kapossy, 6223).

²⁰⁰ Clauderné, 172.

²⁰¹ OL, C-72 Dep. Eccl. oeconomicum, 1787. fons. 170, pos. 2, (KÖH gyűjteményében – Schoen Arnold gyűjtése).

²⁰² Kelényi 1976. 69–70.

²⁰³ BLUM B.: *A magyarországi „Szent Erzsébetről” címzett ... apácák női kórháza*. Budapest, 1885. 5.

²⁰⁴ Uo. 8.

²⁰⁵ KÖH gyűjteményében – Kapossy hagyaték, 750/60.

²⁰⁶ Uo. 750/60–61.

²⁰⁷ OL, C-71. 1786. fons 25. pos. 28. fol. 1 2 (KÖH gyűjteményében – Schoen Arnold gyűjtése).

²⁰⁸ OL, C-61. 1786. fons. 11. pos. 4–6 fol. 2 (KÖH gyűjteményében – Schoen Arnold gyűjtése).

- ²⁰⁹ Uo. pos. 2.
- ²¹⁰ SCHOEN Arnold: Budapest székesfőváros kórházainak és emberbaráti intézményeinek kápolnái. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából. VII.* 1939. 24–28.
- ²¹¹ Pásztor, 25–26.
- ²¹² Uo. 27.
- ²¹³ A levél 1785. dec. 1-jén kelt. Bécs, Hof-, Haus- und Staatsarchiv (Kriegsarchiv), Hofkriegsrath-Akten, 1785/16/937. Az Újépületre vonatkozó adatok nagy többsége BIBÓ ISTVÁN kiadatlan tanulmányából való, amelyet a szerző rendelkezésemre bocsátott. Ezúton mondok érte hálás köszönetet.
- ²¹⁴ Servandoniról: *Piranèse et les Français: 1740–1790. Palais des États de Bourgogne.* Dijon. Académie de France. Roma, 1976. 329–334. Canevale-Gannevalról: Bibó, 169–186.
- ²¹⁵ Hadtörténeti Intézet és Levéltár, General-Commando iratai, 1786/16/94., BIBÓ, kéziratos tanulmány.
- ²¹⁶ Pl. 1789-ben, 1790-ben nyugtát ad fizetése átvételéről, 1795 márciusában állásában megerősítik, de a hónap végén elbocsátják. Egy 1794-es akta szerint „er seit dem Anfang des Baues beim Pester grossen neuen acerarial Gebäude angestellt war”. MKI–Kaposy-hagyaték, 4416, 4418, 4419, 4420-as regeszták. Vö. MOL, Cam Hung Aedilia, 1794 fons 8 pos. 61 és 1795 fons 8, pos. 4–7.
- ²¹⁷ LENKEFI FERENC: *Kakas a kasban. Francia hadifoglyok Magyarországon az első koalíciós háború idején 1793–1797.* Budapest, 2000. 76. Egy jelentés szerint 1793-ban csak egy szárny lakható, és terményt, eszközöket tárolnak benne. Az iratok a folyamatos építkezést igazolják. A könyvnek erre a részletére Rostás Péter hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.
- ²¹⁸ Forrás megjelölése nélkül említi: Pásztor, 28.
- ²¹⁹ Bécs, Hof-, Haus- und Staatsarchiv (Kriegsarchiv), Hofkriegsrath-Akten, 1785/16/937., BIBÓ kéziratos tanulmány.
- ²²⁰ Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung, D.214. A Neugebäude felvételi rajzai 1823-ból; feliratuk szerint az épületnek az építéskori állapotát mutatják, BIBÓ kéziratos tanulmány.
- ²²¹ A Budapesti Történeti Múzeum MTM Képtár gyűjteményében, leltári szám: 1451.
- ²²² NEFZGER, ULRICH: Die Romidee des Klassizismus und die Kathedrale in Waitzen. *Alte und moderne Kunst*, 28. 1983, no. 190–191. 15–22.
- ²²³ J. W. RIZZI–M. SCHWARZ: „Die Architektur zur Zeit Josephs II.” In: K. GUTKAS Hrsg. *Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II.* Wien, 1980. 200–210. Canevaléről 203–206, és Lorenz, 1999. 300–301.
- ²²⁴ ERICHSEN, JOHANNES: *Antique und Grec.* Köln, 1980.
- ²²⁵ BIERBAUER VIRGIL: A régi pesti Vigadó építéstörténete. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából. III.* 1934. 91–104; KELÉNYI B. OTTÓ: Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez 1808–1812. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából. II.* 1933. 141–161; KOVÁCS LAJOS: A régi pesti Vigadó építésének előzményei. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából. III.* 1934. 62–90; KÁDÁR JOLÁN: *A pesti és budai német színház története 1812–1847.* Budapest, 1923; KÁDÁR JOLÁN: *A budai és pesti német színház története 1812-ig.* Budapest, 1914; KAPOSY JÁNOS: *F. A. Hillebrandt.* 18., 8. tábla.
- ²²⁶ F. A. Hillebrandt sorozatának fényképei *A Ház* 1911-es évfolyamában jelentek meg mellékletként, a 104–108. oldalakon. A terveket a lapok bal sarkában olvasható szignatúra ellenére Hild Jánosnak tulajdonította a képek közlője, mert azokat Hild iratai mellett találta. A tervek szerzőségét és datálását Kádár Jolán helyesbítette. KÁDÁR: i. m. 6. A homlokzat rajzát 1925-ben kiemelték az akták mellől és a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum gyűjteményébe helyezték, ltsz. 14.057, a többi a Fővárosi Levéltár tervtárába került.
- ²²⁷ *A Ház*, 1911. 104–108.
- ²²⁸ MOL, T.62 No. 812/2, 3, 4, 5, 6 és 7. A sorozatot – a harmadikkal együtt – a MOL, E 75 – 1799–50: 74 iratsomó mellől emelték ki.
- ²²⁹ A tervrajzok másolata – szintén dátum és szignatúra nélkül – a bécsi Albertina Architektonische Zeichnungen c. gyűjteményében található, Mapped 89, Umschlag 9, No 1, 2, 3, 4, 6 és 7.
- ²³⁰ MOL, T. 62 No. 812/1 és 8. Szintén a MOL, E 75 – 1799–50: 74 iratsomó mellől emelték ki.
- ²³¹ MOL, S. 11 No. 1288/2, hátoldalán felirat: Situations Plan Von dem neu zu erbauenden Theater ohne Redouten-Saal in der Königl. Freystadt Pest, KOVÁCS LAJOS: i. m. 15. képként publikálta. A helyszínrajz egykor a MOL, E 75 – 1799–50: 74 iratsomó melléklete volt.

²³² Hillebrandt megbízását KOVÁCS: i. m. 77., hivatkozási helye MOL, A-39, Acta generalia, 1792. évi 1554 és 4885. sz. A tervek megérkezése: Kelényi 1976. 88. MOL, C-128. Protocoll der K. Hung. Landes Bau-Direktion 1791 (valójában 1792.) No. 148. és 352. bejegyzés.

²³³ MOL, E 75 – 1799–50: 74. A tervek hátoldalán vannak más kézzel felírt évszámok, de azok az ügyiratra vonatkoznak, s előfordult, hogy terveket utólag későbbi vagy korábbi irathoz csatoltak. Így a 812/4-es hátulján 790 és 799-es év is szerepel, a 812/5-en 792.

²³⁴ KOVÁCS: i. m. 77. MOL, Kamarai levéltár, E.75. Oec. civ. 1792. f. 16, pos. 9. A Budapest Fővárosi Levéltárban a IV. 1202/c jelzet alatt, az Intimata a.m. 4558-as csomóban a pag. 797-en olvasható, hogy 1792. márc. 5-én bízta a Regia Directio Aedilis-re a „novum Planum Theatri” elkészítését. Valószínűleg e tervekről van szó.

²³⁵ PERUSINI, G.: *Nicolo Paccassi architetto del XVIII. secolo*. Trieste, 1978. 42., 19. ábra.

²³⁶ WERNER, EBERHARD: *Theaterbau*. 1. Band. Berlin, 1954.

²³⁷ KOVÁCS: i. m. 79.

²³⁸ KOVÁCS: i. m. 79. Budapest Fővárosi Levéltár, Pesti német színház aktái, 1799. 4.t.sz. Bár nem tudjuk, hogy Hild bírálata Hillebrandt terveire, vagy a másik két sorozatra vonatkoztak-e, a kifogás mindegyikre érvényes lehet, mert ebből a szempontból nem mutatnak eltéréseket.

²³⁹ MOL, A.39 Acta generalia, 1792. év. 4885. számú irat, Hillebrandt s. k. jelentése.

²⁴⁰ MOL, S.11 No. 1288/1, az E.75, 1799, fons 50, pos. 74-es irat mellől a térképek közé áttéve.

²⁴¹ Felmerülhet az is, hogy a másodiknak nevezett terv valójában a korábbi, amelyet Hillebrandt bírálatra kapott, és a saját terve később ennek néhány részletét korrigálva készült. Ha így volt, akkor mindenekelőtt a főhomlokzat átalakítására, palotaszerű külsejének megformálására törekedett.

²⁴² Budapest Fővárosi Levéltár, a Szépészeti Bizottmány 7. aktacsomójából kiemelt tervek között 2 ceruzarajz, az egyik hátán „Eben Erde No. 9”, a másikén „Ersten Stock No. 10” látható. A rajzok technikai okokból nem reprodukálhatók.

²⁴³ KOVÁCS: i. m. 82.

²⁴⁴ Például: Budapest Fővárosi Levéltár, a Szépészeti Bizottmány aktái, 1. csomó, pag. 18 „non solum Theatrum, sed et Sala Saltatoria comoditatibus juxta Planum Hildianum simultanee exstruantur.”

²⁴⁵ A magyarországi ipar 18. századi fejlődését összefoglalja: Ember–Heckenast, 1005–1022.

²⁴⁶ *Magyar Hirmondó*, 1784. Mindszent-havának (október) 23. napján kelt 82. levele (676.), idézi SISA JÓZSEF: *Budapest, III. Harrer Pál utca 44–46. Tudományos dokumentáció*. Budapest, 1977. 28. Hild–Ybl Alapítvány gyűjteménye és Sisa 1985. 381–394.

²⁴⁷ MOL, T.62 No. 208/1–2, a költségvetés: Acta cam. Oecon. Ao. 1782. máj., idézi Garády, 3.

²⁴⁸ Townson angol utazóra hivatkozva Kuthy Sándor megemlíti, hogy az épület 1793-ban már elhagytott volt. Kuthy, 35.

²⁴⁹ Garády, 1–29.

²⁵⁰ Mazzocato 1783-ban, egy eredményes, hosszú pályafutás végén érkezett Óbudára, ahol 1814-ban, 99 éves korában halt meg. Termékei minőségét és a selyemgombolyító gépeinek színvonalát általánosan elismerik. Endrei, 132.

²⁵¹ MOL, C-63, Dep Oecon publ 1785/86, fons 16/B3, pos. 31 és 32. Mazzocato alaprajzi és oldal-homlokzat-vázlata uo. B1 pos. 31. Tallherr alaprajza, illetve p. 32 hosszmetzeti terve. A selyemgombolyító tervének jelzetét először Kuthy Sándor közölte. Kuthy, 42. A manufaktúráról, technológiájáról: Endrei, 110–111.

²⁵² Endrei, 126.

²⁵³ Sisa, 14.

²⁵⁴ Nemes.

²⁵⁵ Uo. 8.

²⁵⁶ BARTA JÁNOS: *A nevezetes tollvonás*. Budapest, 1978.

²⁵⁷ KOSÁRY: i. m. 165. l. 7. jegyzet.

²⁵⁸ Jadot-ról még mindig Schmidt monográfiája a leghasználatosabb. Paccassiról: KOKELJ, EMANUELE M.–PERUSINI, GIUSEPPINA: *Nicolo Paccassi Architetto degli Absburgo*. Gorizia, 1998.

²⁵⁹ A Barokklasszizmus fogalmát Renate Wagner-Rieger több tanulmányban fejtegette ki, pl. „Vom Klassizismus bis zur Sezession.” In: *Geschichte der Stadt Wien*. Bd. VII, 3. Geschichte der Architektur in Wien, Wien, 1973. 79–244.

²⁶⁰ LORENZ, HELLMUT: *Johann Bernhardt Fischer von Erlach*. Zürich–München–London, 1992. 166–170. régebbi irodalommal.

²⁶¹ KRONBICHLER-SKACHA, SUSANNE: Architektur des Klassizismus in Wien. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, XXXIII. Heft 1–2. 1979. 27–41.

²⁶² WANDRUSZKA, ADAM: „Das Zeitalter Maria Theresias.” *Alte und moderne Kunst*, 3. Jg. 1958. Nr. 5, 2–3.

²⁶³ MOL, A-39. 1784. No. 594.

²⁶⁴ BRISEUX, CHARLES-ETIENNE: *Traité du Beau Essentiel dans les arts Appliqué particulièrement à l'Architecture*. Paris, 1752.

²⁶⁵ LAUGIER, MARC-ANTOINE: *Essai sur l'Architecture*. Paris, 1753.

²⁶⁶ HERNANDEZ, ANTONIO: *Grundzüge einer Ideengeschichte der französischen Architekturtheorie von 1560–1800*. Basel, 1972. 116.

²⁶⁷ RYKWERT, JOSEPH: *The first moderns*. London, 1980. 358–360.

²⁶⁸ Lorenz 1999. 296.

²⁶⁹ Marczali I. 61.

²⁷⁰ Forrás megjelölése nélkül idézi MARCZALI HENRIK: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. Budapest, 1898. 428. In: SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): *A magyar nemzet története. 8. kötet*.

1. A Zeughaus Matthey-féle homlokzati terve, 1726. Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Kriegsarchiv), Hofkriegsrath, 1728. März 271. Exp.
2. F. A. Hillebrandt: A budai királyi palota helyszínrajza a Zeughaussszal, 1771. MOL, T-I. Delinationes Aedilium, fasc. 1. No. 14.
3. Az egykori budai Zeughaus. Goszleth István felvétele 1890 körül. BTM Kiscelli Múzeum, Ltsz. 108.1.
4. A Zeughaus kapuzata (részlet) (A szerző felvétele)
5. A Zeughaus kapuzata (részlet) (A szerző felvétele)
6. A Zeughaus kapuzata (részlet) (A szerző felvétele)
7. Részlet A. Höller könyvéből (Augusta Carolinae Virtutis Monumenta, Wien, 1733) VI. Károly építkezéseiről (Aedificia sacra)
8. VI. Károly devise-je (Fortitudine et Constantia) éremterven K. G. Heraeus Historica numismatica-jából
9. VI. Károly világalpolmi igényeit szimbolizáló jelvények. K. G. Heraeus, Vermischte Nebenarbeiten, Wien, 1715.
10. Salomon Kleiner: Az egykori pesti Invalidus-ház alaprajza, rézmetszet, 1733. Kiscelli Múzeum, Újkori Osztály
11. Az egykori pesti Invalidus-ház homlokzata. Budapest, V. Városház u. 9–11. (A szerző felvétele)
12. Az egykori pesti Invalidus-ház, XIX. századi metszet. BTM Metszettár
13. Az egykori pesti Invalidus-ház középső kapuzata. Budapest, V. Városház u. 9–11. (A szerző felvétele)
14. Az egykori pesti Invalidus-ház északi kapuzata. Budapest, V. Városház u. 9–11. (A szerző felvétele)
15. Az egykori pesti Invalidus-ház északi kapuzata. Budapest, V. Városház u. 9–11. (A szerző felvétele)
16. Az egykori pesti Invalidus-ház déli kapuzata. Budapest, V. Városház u. 9–11. (A szerző felvétele)
17. Az egykori pesti Invalidus-ház déli kapuzata. Budapest, V. Városház u. 9–11. (A szerző felvétele)
18. Az egykori pesti Invalidus-ház déli kapuzata. Budapest, V. Városház u. 9–11. (A szerző felvétele)
19. Johann Matthey: A III. Károly-féle barokk palota felmérése, 1742. Bécs, Hofkammerarchiv, Rb 10/6.
20. Mikoviny Sámuel–J. Schmutzer: A III. Károly-féle palota idealizált rajza Bél Mátyás Notitia Hungariae Novae c. könyvében. Bécs, 1737. III. kötet.
21. J. N. Jadot: A budai királyi palota alaprajza, első tervváltozat. Paris, Bibliothèque Nationale, ltsz. 3 N10, No. 99.
22. J. N. Jadot: A budai királyi palota alaprajza, második tervváltozat. Paris, Bibliothèque Nationale, ltsz. 3 N10, No. 99.
23. Zeller Sebestyén: A királyi palota dunai és díszudvari homlokzata, 1755. Bécs, Hofkammerarchiv, ltsz. Rb 10/3.
24. Zeller Sebestyén: A királyi palota három szintjének alaprajza. Bécs, Hofkammerarchiv, ltsz. Rb 10/1.
25. Zeller Sebestyén: A királyi palota oldalhomlokzata. Bécs, Hofkammerarchiv, ltsz. Rb 10/4.
26. Zeller Sebestyén: A királyi palota díszlépcsőjének metszete és alaprajza, 1755–1758. Bécs, Hofkammerarchiv

27. F. A. Hillebrandt: A budai királyi palota első emeleti alaprajza, alternatíva. Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 90, Umschlag 19, Nr. 5.
28. F. A. Hillebrandt: A budai királyi palota első emeleti alaprajza, másik változat. Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 90, Umschlag 18, Nr. 3.
29. F. A. Hillebrandt: A budai királyi palota homlokzata. Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 90, Umschlag 18, Nr. 6.
30. I. H. (Joseph Hillebrandt?): A Szent Zsigmond palotakápolna hosszmetszete, 1771–1780. MOL, T-14, No. 1, BT. 29.
31. Balthasar Neumann: A würzburgi rezidencia alaprajzterve, 1719. Würzburg, Mainfränkisches Museum, Sammlung Eckert, 286. sz.
32. Robert de Cotte: A würzburgi rezidencia kerti homlokzatának terve, 1723. Würzburg, Mainfränkisches Museum, ltsz: 4682.
33. Ismeretlen mester: A budai királyi palota díszudvari homlokzata, az épület egyetemmé alakítása után, 1790. MOL, T. 14, no. 1, BT. 21.
34. Nedeczky Pál másolata a királyi palota tervéről (metszet), 1779, rajz. Tata, piarista rajzgyűjtemény
35. J. E. Mansfeld–F. Pichler: A budai várpalota az egyetem csillagvizsgálójával, 1779, rézmetszet
36. A királyi palota keleti homlokzata a csillagvizsgáló toronnyal, 1780 körül. MOL, T-14. BT. 23.
37. F. A. Hillebrandt–G. K. Zillack: A csillagvizsgáló torony külső képe és alaprajza, 1778–1779. MOL, T-14, No. 1, BT. 27.
38. Pollencig József: Náadori fogadás 1795-ben a budai királyi palota dísztermében. Toll, gouache. Szépművészeti Múzeum, ltsz. 1930-2188.
39. Ismeretlen mester (Joseph Hillebrandt?): A budai Szt. Jobb-kápolna külső képe és metszete, 1778 körül. MOL, T-14, No. 1, BT. 28.
40. Bécs, a schönbrunni kastély Nagy Galériája
41. A budai palota kupolájának külső képe és szerkezeti rajza, 1765–1769. MOL, T-14, No. 1, BT. 26.
42. D'Allio, Donato Felice: Klosterneuburg, tervezett forma, J. Knapp rajza, 1774. Klosterneuburg, Stiftsmuseum
43. Joseph Tallherr: Az egykori klarissza templom homlokzata (az átalakítási terv részlete), 1783. MOL, A-39, 1783. No. 9886.
44. A helytartótanács elhelyezési terve a klarissza kolostorban, 1791? MOL, T-62. No. 500/2.
45. A régi budai országház homlokzata, 1784. (I. Országház u. 28). (Fotó: Dobos Lajos)
46. Joseph Hillebrandt: Az egykori klarissza zárda homlokzata (Úri u. 49), 1784. MOL, T-60, No. 152/3.
47. A budai országház udvari homlokzata. (Bicskei Éva felvétele)
48. Az üléstermek alaprajza (Proiectum Conclavium Tabularum Statuum Regni Hungariae). Kőrajz, Trencsensky József litográfiai műhelyéből, 1820-as évek. Budapesti Fővárosi Levéltár, BM. T. 89.
49. Az alsó- és felsőtábla üléstermei. Rézkarc, 1792. A *Magyar Hirmondó* 1792. évfolyamának melléklete
50. A régi budai országház alsótáblájának ülésterme. (Fotó: Dobos Lajos)
51. A bécsi magyar nagykövetség épületének középrésze, fénykép 1950 körül. Bildarchiv d. Ö. Nationalbibliothek
52. Joseph Tallherr: A budai ferences templom és kolostor felmérési rajza, hosszmetszet. Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 90, Umschlag 12, No. 5
53. Joseph Tallherr: A budai ferences templom és kolostor metszete. Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 90, Umschlag 12, No. 4.
54. Joseph Tallherr: A budai ferences templom és kolostor bővítési terve, alaprajz, 1787. Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 90, Umschlag 12, No. 10.
55. Joseph Tallherr: A budai ferences templom és kolostor bővítési terve, homlokzat, 1787. Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 90, Umschlag 12, No. 11.
56. A Mária Magdolna (v. helyőrségi) templom I. Ferenc koronázása idején (alaprajz, keresztmetszet, előcsarnok homlokzat), 1792. MOL, T-14, No. 1, BT. 170
57. A Mária Magdolna (v. helyőrségi) templom. (A szerző felvétele)
58. Az egykori jezsuita kolostor homlokzata az 1910-es években. KÖH Fotótár
59. Az egykori jezsuita kolostor alaprajza, 1784 előtt. MOL, S.9 No 110.

60. Az egykori jezsuita kolostor átalakítási terve, 1784. Bécs, Albertina, Architekturzeichnungen, Mappe 90, Umschlag 17, No. 37.
61. Az egykori jezsuita kolostor sarokrízalitja a Schulek-féle átépítés után, 1919.
62. Joseph Hillebrandt: A budai v. jezsuita Akadémia átalakított homlokzata, 1784. MOL, T-60 No. 152/1.
63. A budai v. jezsuita Akadémia átalakított homlokzata, 1784. Fénykép, 1890 körül
64. Felmérési rajz az átépített budai v. jezsuita Akadémia homlokzatról, 1919 körül (rajzolta Vics Tibor)
65. Buda, a karmelita kolostor alaprajza. MOL, T1 fasc. 7. No 620.1.
66. Várszínház, az egykori budai karmelita kolostor. (A szerző felvétele)
67. Várszínház, az egykori budai karmelita templom. (A szerző felvétele)
68. Joseph Tallher: A vízivárosi katonai kórház alaprajzai, 1785. Magyar Építészeti Múzeum, Műemléki Fényképtár, 69.437.
69. Pest, Újépület, alaprajz. MOL, C.80, Acta 1789/8/26.
70. Pest, Újépület, Weinwurm Antal felvétele 1898 körül. BTM Kiscelli Múzeum, Ltsz. 2414.
71. Pest, Újépület, Coquereau tusrajza, 1793 körül. BTM Kiscelli Múzeum, Tihanyi-Bakos Fotóstúdió
72. F. A. Hillebrandt: A pesti német színház homlokzata („E” jelű terv). Fővárosi Levéltár, a Szépészeti Bizottság anyagából kiemelt tervek
73. A pesti német színház földszinti alaprajza („B” és „C” jelű terv). Fővárosi Levéltár
74. A pesti német színház hosszmetszete („G” jelű terv). Fővárosi Levéltár, a Szépészeti Bizottság anyagából kiemelt tervek.
75. A pesti német színház homlokzatterve. MOL, T.62, No. 812.7.
76. Lorenz Lander: Az óbudai filatórium terve. MOL, T.62. No. 208/1.
77. Joseph Tallherr: Az óbudai selyemgombolyító metszete, 1785. MOL, C.63 (Oec. Publ.) 1785/86, fons 16/B, pos. 31.
78. Mazzocato: Az óbudai selyemgombolyító alaprajza, 1784. MOL, C.63, 1785/86 f. 16, p. 31.
79. Joseph Tallherr: Alaprajzterv az óbudai selyemgombolyítóhoz. MOL, C.63, 1785/86 f. 16, p. 31.
80. Mazzocato: Az óbudai selyemgombolyító. MOL, C.63, 1785/86 f. 16, p. 32.
81. Az egykori selyemgombolyító. Budapest, III. Harrer Pál u. 44–46.
82. J. B. Fischer von Erlach: Bécs Hofbibliothek. Salamon Kleiner rézmetszete

ZUSAMMENFASSUNG

BAUAUFTRÄGE DES WIENER HOFES IN PEST UND BUDA IM 18. JAHRHUNDERT. MACHT UND REPRÄSENTATION. FORMWANDELN DER ÖFFENTLICHEN BAUTEN

Bauplastiken und Fresken sind an einem Barockbau nicht nur äußere Zierden, sondern künstlerische Mittel, die die Absicht des Bauherrn zum Ausdruck bringen und visualisieren.

Matthäus Daniel Pöppelmann führte im Zusammenhang mit seinem Hauptwerk, dem Dresdner Zwinger aus, daß eine dekorative, als Gelegenheitsbau entstandene Prachtarchitektur durch den plastischen Schmuck eine komplizierte politische Aussage vermitteln konnte. Nach allgemeiner Auffassung zu Beginn des 18. Jahrhunderts sollte das Gebäude und dessen Aussage mittels anderer Kunstgattungen ausdrucksvoll und „redend“ gestaltet werden.

So stellte auch die Wiener Hofkunst die Architektur in den Dienst der Aussage, der Mitteilung, der monarchischen Propaganda und erhöhte deren Wirksamkeit durch die Bildhauerei und die Malerei, die als Bedeutungsträger eingesetzt wurden. Schriften der Zeit wie die *Inscriptiones et Symbola* des Hofantiquarius Carl Gustav Heraeus sowie die *Verschiedenen Erfindungen. Hieroglyphisch Historisch und Poetischer Gedancken* des Conrad Adolph von Albrecht, der zum Gelehrtenkreis des Herrschers gehörte, bezeugen eindeutig die herausragende Rolle der für künstlerische Programme formulierten gelehrten Ausführungen, der *concetti*.

Die künstlerische Propaganda Kaiser Karls VI. war in erster Linie auf Wien und die europäischen Höfe ausgerichtet. Die Zahl seiner Bauaufträge in Ungarn war nicht besonders hoch, aber er maß jedem seiner Bauvorhaben große Bedeutung zu. Nach anderthalb Jahrhunderten türkischer Besetzung mußte das Land nach der Vertreibung der Türken Ende des 17. Jahrhunderts neu organisiert werden, und dabei wurde auch den Kunstwerken, der Architektur, eine wichtige Rolle zugeordnet. Nach der Niederwerfung der Unabhängigkeitskämpfe unter Fürst Rákóczi (1711) sollte den Untertanen auch die Bautätigkeit die Kraft des Habsburgerreichs und die Gestalt des gegenüber dem Aufstand siegreichen Herrschers und seine gefestigte Macht vor Augen führen. Zu dieser Zeit, im ersten Drittel des 18. Jahrhunderts, erreichte das österreichische Barock seine Selbständigkeit, seine Unabhängigkeit von der italienischen Kunst, und entfaltete den Reichsstil, der auf das gesamte Habsburgerreich ausstrahlte. Renate Wagner-Rieger rechnet die Vereinheitlichung der Monarchie, im Laufe derer das Habsburgerreich nicht nur im rechtlichen Sinne, sondern auch künstlerisch zusammengewachsen ist, von der Pragmatischen Sanktion (1713, in Ungarn 1723 zu Gesetzeskraft erhoben). Die vom Hof in Auftrag gegebenen oder finanziell unterstützten Bauten weisen eine überraschende Einheitlichkeit auf und erheben sich über die örtlichen Abweichungen und die Auffassungsunterschiede.

Die österreichische Forschung hat nachgewiesen, daß in der Wiener höfischen Architektur des 18. Jahrhunderts die Auftragswerke nicht nur durch stilistische Präferenzen geprägt waren, verdankten sie doch ihr Zustandekommen auch außerkünstlerischen Kräften und politischen Überlegungen; weil sie aber auch als politische, propagandistische Elemente gedacht waren, müssen ihre Natur, Entwicklung und Rolle auch in diesem Sinne untersucht werden.

Diese Lage, die Verflechtung der politischen Ziele der zentralen Macht mit deren künstlerischen Mitteln, wird durch die öffentlichen („staatlichen“) Bauten in der Doppelstadt Pest und Buda beispielhaft angezeigt, denn die beiden Städte erlangten nach der Vertreibung der Türken, im Lauf des 18. Jahrhunderts bald ihren früheren Rang und ihre einstige Bedeutung zurück und sind zum Schauplatz einer ununterbrochenen Bautätigkeit geworden. In Buda wurde der Königspalast errichtet, hierher wurde die Universität verlegt, später, gegen Ende des Jahrhunderts, nach der Aufhebung der religiösen Orden, wurden auch die Regierungsämter in Buda aufgestellt. Im Laufe des Jahrhunderts wurde auch Pest zum Sitz wichtiger Ämter (z. B. der Septemviraltafel), und auch die Universität zog später von Buda nach Pest um.

Die öffentliche Baukunst nahm unter Karl VI. (als König von Ungarn war er Karl III.), Maria Theresia und Joseph II. deutlich erkennbar unterschiedliche Formen an. Die Unterschiede der drei Phasen bestanden nicht nur in den Abweichungen der Architekturstile, sondern auch in den Ausdrucksmitteln der Aussage, der Bedeutung. Es ist klar ersichtlich, daß die monarchische Propaganda unter Karl VI. zur Verkündung ihrer, in komplizierten Programmen formulierten Aussage die spektakulären, allegorischen Mittel des Spätbarocks einsetzte.

Während der Regierungszeit Maria Theresias haben sich die Mittel gewandelt: der repräsentative Budaer Königspalast, errichtet nach dem Programm der königlichen Residenz auf dem künstlerischen Niveau der Zeit, verkündete den Rang der Hauptstadt als Herrschaftssitz. Diese Aussage wurde aber nicht mehr in der allegorischen Sprache des Barock, sondern durch die elegante, zeitgemäße Form, das Herrscherprogramm sowie die Kuppelform zum Ausdruck gebracht, die auf die Anwesenheit eines souveränen Herrschers verwies.

Unter Joseph II. hat sich das Bild der staatlichen Architektur wieder geändert. Bezeichnenderweise haben die öffentlichen Bauten statt der barocken Repräsentation, der rokokohaften Feinheiten und der Verkündung der königlichen Macht nun den Staat, die Ordnung, die rational aufgebaute, logisch funktionierende zentrale Macht veranschaulicht.

Vorliegender Aufsatz bietet anhand der Darstellung der in höfischem (zentralem) Auftrag ausgeführten Bauvorhaben in Pest und Buda eine Übersicht über die – von Zeit zu Zeit gewandelten – Mittel, die zum Ausdruck gebrachten Aussagen und die befolgten Ziele.

Der unter Karl VI. (III.) eingeleitete Umbau des Königspalastes wurde unterbrochen und gelangte auch nie nach dem Originalkonzept zur Ausführung. Die Entwürfe sind nicht überliefert, und die Realisierung schritt nicht bis in die Phase der Ausführung der repräsentativen Machtmittel vor. Dafür gibt es aber eine Darstellung, ein Detail des Kupferstichs von Mikoviny-Schmutzer, das innerhalb der Ansicht der Stadt den Baukomplex, der den Burgberg bekrönt, als ausgeführt und vollendet zeigt. Wegen der geringen Maße des Bildes kann die Darstellung auf die dekorativen Details, auf die Mittel der Repräsentation freilich nicht eingehen. Es darf trotzdem angenommen werden, daß für die Fassaden und Portale die üblichen allegorischen und mythologischen Elemente, der bauplastische Schmuck und die Devisen der Bauten Karls VI. (III.) vorgesehen waren. Als Analogien kommen das einstige Budaer Zeughaus und der Invalidenpalast in Pest in Betracht, wo die Dekoration an hervorgehobenen Stellen (an Portalen und Giebeln) eine ernsthafte Aussage zum Ausdruck brachte. Derartige Dekorationen, Skulpturen, Inschriften durften vom Bau des Königspalastes sicherlich nicht fehlen.

Das äußere Bild, die architektonische Gestaltung der königlichen Residenz, wie sie unter Maria Theresia ausgeführt wurde, erschien den Zeitgenossen als Realisierung der modernen architektonischen Bestrebungen der Zeit. Zuvor hatte Preßburg als Hauptstadt funktioniert, dorthin wurden die Landtage einberufen und das dortige Königsschloß galt als Residenz des Herrschers in Ungarn. Der frühbarocke rechteckige Baukomplex auf mittelalterlichen Grundmauern um einen Binnenhof machte mit seinen kaum aufgelockerten Festungsmauern und den hohen Ecktürmen gewiß nicht den Eindruck einer eleganten Residenz. Im Vergleich zum Schloß Schönbrunn oder zur Hofburg mutete es gewiß nicht aristokratisch oder wie ein „moderner“ Herrschaftssitz an, da ihm die barockhafte Offenheit der Behandlung der Baumassen, der Reichtum und die Modernität der Dekoration und die Repräsentativität der Erscheinung völlig fehlten.

Demgegenüber manifestierten sich die repräsentativen Elemente des Budaer Schlosses entsprechend dem Prinzip der Dignität im U-förmigen Grundriß, im Aufbau ohne Türme und wehrhafte Elemente, in der Gliederung durch Pilaster. Das Gebäude war die Verkörperung der Regelmäßigkeit, der Ordnung, was durch den symmetrischen Aufbau zusätzlich gestärkt wurde. Die Regelmäßigkeit und die Symmetrie des Palastes von großen Ausmaßen drückte auch die dem zentralen Willen unterworfenen allgemeinen gesellschaftlichen Ordnung aus. Der königliche Charakter des Äußeren zeigte sich auch darin, daß sich der Architekt an der neuen, spätbarocken, rokokohaften Richtung der Wiener Architektur orientiert hat. Diese Strömung war damals erst in Wien und Umgebung verbreitet, während die Architektur der Erbländer durch die Weiterentwicklung des traditionellen hochbarocken Stils gekennzeichnet war. Obwohl im Ausbau von Schönbrunn und Laxenburg auch die barocken Traditionen zum Tragen kamen, zeigen diese beiden Werke in ihrem Äußeren nicht die Pracht und die Dynamik des Barock, sondern die Leichtigkeit des Rokoko, und beanspruchen nicht den Ton, der dem Rang der „kaiserlichen Architektur“ entsprochen hätte. Die Königin wünschte ihre Bauten – im Gegensatz zu seinem Vater, Karl VI. (III.) –

nicht im Zeichen der Propaganda und der Repräsentation der Großmachtpolitik der Habsburger-Hege-
monie, sondern im Zeichen der Maßhaltung, im Rahmen der wirtschaftlichen Möglichkeiten zu halten.
Viele ihrer Bauvorhaben waren auch nicht als Neubauten, sondern als Umgestaltung oder Erweiterung
bestehender Gebäude ausgeführt.

Unter dem Einfluß der sich verbreitenden Ideen der Aufklärung und nach dem eindeutigen Scheitern
der Außen- und Innenpolitik der Zeit Karls VI. (III.) mußte sich der üppige, dynamische hochbarocke
Stil, der mit dem Anspruch auf den Stil des Reichs aufgetreten war (in der österreichischen Forschung
zunächst Reichsstil, dann Kaiserstil genannt), völlig erneuern. Die Erneuerung ging aber auch mit einer
neuen künstlerischen Orientierung einher. Nach dem Einfluß der italienischen Architektur im 17. Jahr-
hundert bedeutete um die Mitte des 18. Jahrhunderts die zeitgemäße Orientierung bereits das Rokoko
und die Hinwendung zur darauffolgenden klassisierenden französischen Architektur. Unter Maria
Theresia und Joseph II. haben sich mit den politischen Beziehungen auch die künstlerischen Fäden
erstarkt.

Der Hauptvertreter der Stilströmung, die die leicht spielerischen Rokokoornamente mit den ern-
steren, mehr zurückhaltenden Architekturformen vereinte, war in Wien Nicolaus Pacassi, der auch in
Buda eine wesentliche Rolle spielte und das Erscheinungsbild der Residenz – so auch die Gestaltung
der Donaufassade – maßgeblich beeinflusste. Kammerpräsident Grassalkovich, der die Bautätigkeit
beaufsichtigte, betrachtete das Schloß Schönbrunn, die Sommerresidenz der Königin als Vorbild, denn
die Hofburg bot mit ihren mehreren selbständigen Gebäudeflügeln kein einheitliches, hinsichtlich des
Budaer Vorhabens nachahmenswertes Gesamtbild.

Ein emblematisches, die Funktion anzeigendes, repräsentatives Element des ausgeführten Gebäudes
war die Kuppel, die das Mittelschloß bekrönte und die Residenz als Sitz eines souveränen Herrschers
bezeichnete. Die Kuppel war zwar nicht der Krone nachgebildet, verriet aber deutlich ihren symboli-
schen Charakter.

Die Kuppel war zuvor bereits in den Entwürfen Robert de Cottes und Germain Boffrands für die
Würzburger Residenz in Erscheinung getreten, die für den Entwerfer des Schlosses möglicherweise als
Ausgangspunkt dienten. Die Doppelkuppel kam in den Vorstellungen Jadots deshalb in Frage, weil das
Corps de logis von drei Trakten Tiefe entweder eine einzige, gewaltige Kuppel, die jedoch im Verhältnis
zur Höhe und zur Masse des gesamten Baus viel zu groß gewesen wäre, oder zwei kleinere Kuppeln
benötigte, die sowohl an der West- als auch an der Ostseite wirkungsvoll zur Geltung kommen konnten.
Die ausgeführten Kuppeln waren gezimmerte Konstruktionen ohne innere Schale, und darunter befand
sich kein hoher, weiter Raum, deren Höhe sie hätten steigern oder bekrönen können. Die Kuppeln waren
eindeutig auf das äußere Gesamtbild hin angelegt; sie schufen den ästhetischen und ideellen Akzent des
Mittelteils. Mangels schriftlicher oder gezeichneter Quellen läßt sich heute nicht mehr ermitteln, ob
französische oder österreichische Beispiele den Entwerfer der Budaer Residenz oder den Grafen Antal
Grassalkovich, den Präsidenten der Ungarischen Hofkammer, der die Entwurfsarbeit beaufsichtigte,
unmittelbar beeinflusst haben. Die Tatsache aber, daß der Kammerpräsident dieselbe Doppelkuppel auch
an seinem gleichzeitig mit dem Residenzbau errichteten Schloß in Gödöllő ausführen ließ, zeugt dafür,
daß er dieser Form große Bedeutung und symbolischen Gehalt beimaß.

Nicht nur die Verteilung der Volumina und die Fassadenform galten in Buda als zeitgemäße, moderne
Lösung, sondern auch die Disposition, in der zum ersten Mal die in der französischen Architektur
entwickelten Prinzipien und Vorstellungen bezüglich der Bequemlichkeit und der günstigen Nutzung
des Raums zur Geltung kamen. Das Prinzip der *Commodité* zeigte sich in erster Linie im *appartement*
double statt des *appartement simple*. Die Grundsätze und die Praxis der Distribution unter dem Aspekt
der Bequemlichkeit und der maximalen Nutzung des Raums im Palast wurde zuerst 1710 von A. Ch.
Daviler zusammengefaßt. Die Grundlage der Anordnung bestand über die mehrfachen Saalfluchten hin-
aus im zentral angelegten Festsaal mit Vestibül und in den beiderseitigen, unabhängigen Appartements
mit Prunk- und Privaträumen, wobei der große Festsaal gemeinsam benutzt werden konnte. Gestalt und
Bestimmung der aneinandergereihten kleineren und größeren Räumlichkeiten waren unterschiedlich,
aber gemeinsam bildeten sie ein Appartement, dessen Elemente in den herrschaftlichen Palästen mit der
Zeit beständig, sozusagen verbindlich wurden.

Stelle und zeremonielle Rolle des Schlafgemachs waren – entsprechend den Abweichungen im
Hofzeremoniell – in der französischen und der Wiener Architektur unterschiedlich. Während in
Versailles das Schlafgemach Schauplatz des bedeutendsten Ereignisses am Hof, des *lever*, war und

deshalb für das Herrscherpaar zwei selbständige Gemächer gestaltet wurden, gab es in Wien, wo das *lever* nicht als offizielle Zeremonie galt, nur ein gemeinsames Schlafgemach. Jadot entwarf für die Donaufront des Mitteltraktes des Budaer Königspalastes ein gemeinsames Schlafgemach, das im Hofzeremoniell keine Rolle spielte. Zu beiden Seiten dieses Gemachs reichten sich symmetrisch die Säle der beiden Appartements: an der Nordseite die der Königin Maria Theresia, an der Südseite die von Kaiser Franz von Lothringen. Die beiden Appartements waren entsprechend den Wiener Gewohnheiten über zwei Treppenhäuser zu erreichen, während in Versailles eine größere Ehrentreppe in das Obergeschoß führt.

Die Disposition des Budaer Palastes folgte der Änderung, die die Königin in der Ordnung der Audienzen im Vergleich zur Zeit ihres Vaters einführte; sie bevorzugte die Privataudienzen. Dadurch nahm gegenüber dem größeren öffentlichen Raum (in Wien die Ratstube) der kleinere Raum für die Privataudienz, die *retirada*, an Bedeutung zu. Diese Änderung wurde auch in Wien bei den Umbauten der Hofburg nach 1741 berücksichtigt.

Die Privatappartements des Herrscherpaares umfaßten die gleichen Räumlichkeiten wie in Wien; sie begannen mit einer ersten *antichambre*, der eine zweite folgte. Der Eintretende hat die erste nur durchschritten, während er in der zweiten länger weilte: Er wartete auf seine Anmeldung und auf den Einlaß zur Audienz. Dieser Umstand mußte bei der Ausstattung und Dekoration des zweiten Vorzimmers beachtet werden.

Die Ordnung des Hofzeremoniells hat sich nicht mehr gewandelt, nachdem in der Bauleitung Paccassi an die Stelle von Jadot getreten war. Die Einteilung der Säle wurde nicht geändert, wie dies auch am Grundriß Zellers von 1756 ersichtlich ist. In diesem sind nur der „Rittersaal“ und daneben der „tägliche Saal“ bezeichnet, Form und Position – und damit offenbar auch die Bestimmung – der übrigen Räume blieben im Vergleich zum ersten Entwurf unverändert. Das Wiener Hofzeremoniell und die Disposition in der Residenz haben die Einteilung und die Funktion der Budaer Residenz selbstverständlich bestimmt. Der Königspalast in Buda war so angelegt, daß darin die Königin und ihr Hof nach derselben zeremoniellen Ordnung hätte leben und regieren können wie in Wien.

Die Merkmale und hauptsächlichen Kriterien der königlichen und fürstlichen Bauten wurden von Leonhard Christoph Sturm in seinem 1718 veröffentlichten Werk *Vollständige Anweisung grosser Herren Palläste* behandelt. Er hat darin ausgeführt, daß eine Residenz auch in ihrem Äußeren die gesellschaftliche Lage des Bauherrn widerspiegeln mußte, um die gesellschaftliche Hierarchie im Werk zu materialisieren und offensichtlich aufzuzeigen. Er zählt folgende Merkmale auf, die einen Palast in seinem Äußeren fürstlich erscheinen lassen: die Größe, die Großzügigkeit des Aufbaus, der Raum vor dem Palast, der die Distanz von den Untertanen sichert sowie die Formen, die an der Fassade eingesetzt werden, vor allem die Säulenordnungen.

Sturm äußerte also seine Überzeugung, wonach die Dignität des Bauherrn allein mit den Mitteln der Architektur, ohne die allegorischen Plastiken des Hochbarock und die symbolträchtigen Malereien zum Ausdruck gebracht werden konnten.

Nach dem Tod Maria Theresias mußte sein Sohn, Joseph II. ständig Konflikte austragen, denn er leitete fast in jedem Bereich des gesellschaftlichen Lebens Reformen ein. Die Konfrontation mit den ungarischen Ständen begann gleich 1780, als er sich nicht zum König von Ungarn krönen ließ, um nicht auf die Privilegien der Stände schwören zu müssen.

Danach verabschiedete er eine Reihe Verordnungen, um sein Reich zu reformieren, die überholten staatlichen und rechtlichen Institutionen aufzuheben und einen effektiven, zentralisierten, wohl organisierten Staat auszubauen. Er hat die Regierungsorgane umgestaltet und zog, um Parallelitäten zu vermeiden, mehrere Dikasterien zusammen. Im Interesse der Vereinheitlichung erhob er in seinem ganzen Reich, so auch in Ungarn, Deutsch zur Amtssprache – nicht nur in den Regierungssämtern, sondern auch in den Komitaten. Er schwächte das hauptsächliche Element des adeligen Widerstandes, die Komitate, als er das Land statt des traditionellen Komitatssystems in zehn Bezirke aufteilte, an deren Spitze er Regierungsbeamte stellte. Die Kirchenpolitik des Herrschers war einerseits durch die Auflösung der kontemplativen religiösen Orden, andererseits durch die Stärkung der Weltpriesterschaft und die Erhöhung der Zahl der Pfarren gekennzeichnet.

In der österreichischen Kunst machte sich ein deutlicher Wandel bemerkbar, nachdem Joseph 1765 zum Mitregent erhoben worden war. Mit dieser Periode, die bis zum Ende des Jahrhunderts dauern sollte, begann eine wichtige Übergangszeit. Die Voraussetzungen reichten aber noch in die Anfangs-

jahre der Regierungszeit Maria Theresias zurück. Von dieser Zeit an läßt sich in der österreichischen Architektur eine Wende beobachten: Die bewegte, dynamische Richtung des Hochbarock geriet allmählich in den Hintergrund, und an ihre Stelle traten das Rokoko, sowie eine kühlere, zurückhaltendere, stellenweise klassiszierend anmutende Strömung des Barock. Der Stil der italienischen Künstler, die in der vorangegangenen Periode in Wien die führende Rolle spielten, war von der Gravität gekennzeichnet; sie betrachteten die Architektur als ein Ensemble wuchtiger Massen und massiver Elemente, und dies stand im Gegensatz zur österreichischen Auffassung, die leichtere, weniger plastische Elemente bevorzugte. Die ersten Anzeichen eines Wandels in der Gesinnung zeigten sich in erster Linie an den Werken der Hofarchitekten, Jean Nicolas Jadot und dann Nicolaus Paccassi. Das Wesen der neuen Stilströmung bestand im Weiterleben der Barocktraditionen, jedoch in einem kühleren, zurückhaltenderen Ton. Ein bezeichnendes Beispiel für diese Architektur sind die beiden neuen Flügel der Hofbibliothek. In den 1760er Jahren gestaltete Paccassi das ursprünglich freistehende Gebäude durch zwei Seitenflügel zu einem Palast mit U-förmigem Grundriß um einen Cour d'honneur um, wobei er auch an den Fassaden der Erweiterungsbauten der Gliederung des ursprünglichen Gebäudes mit ihren sehr zurückhaltenden, weniger dekorierten Elementen von geringer Plastizität folgte.

Die Merkmale der Architektur der josephinischen Periode lassen sich darauf zurückführen, daß die Rolle der vom Zentrum organisierten, offiziell geleiteten Bautätigkeit an Bedeutung zunahm. An die Stelle der großen Persönlichkeiten der früheren Jahrzehnte von unterschiedlichem persönlichen Charakter trat eine „grauere“, weniger schillernde, jedoch hochqualifizierte Generation, deren Mitglieder am Hofbauamt, in den amtlichen Apparaten als Architekten-Beamte tätig waren. Diese haben die Architektur ihrer Zeit durch ihre eigenen Baupläne sowie durch die Korrektur der zur Genehmigung eingereichten Entwürfe anderer in hohem Maße beeinflußt und ziemlich vereinheitlicht. Der Herrscher wünschte mit seinen immer neueren Verordnungen und der Umorganisation des Hofbauamtes zugegebenermaßen den zentralen Prinzipien und seinem eigenen Willen Geltung zu verschaffen. Mit dem Ausbau der Beamtenorganisation, der Entwicklung der Regierungsämter und der Zentralisation hat sich die neuartige Architektur in Wien und Umgebung verbreitet. Die Künstler der Zeit vermochten wegen der Herausbildung der Bürokratie in der Architektur ihre Persönlichkeit weniger zu entfalten als ihre großen Vorfahren der vorangegangenen Periode, und sie befolgten statt des individuellen Neuerungsgeistes einen genau aufeinander abgestimmten, ausgewogenen, ziemlich einheitlichen Stil, der von den zentralen Vorstellungen herrührte und diese widerspiegelte.

Der Charakter der architektonischen Aufgaben hat sich gewandelt: Während sich zu Beginn des 18. Jahrhunderts der Kaiser, die Aristokratie und die Kirche gegenseitig überboten hatten, um nach den türkischen Verwüstungen das zu einem der politischen Zentren Europas werdende Wien und seine Umgebung mit je reicher gestalteten Gebäuden zu bevölkern, geriet die frühere Vorbildliche Mäzenatenrolle des Herrschers um die Mitte des Jahrhunderts, von der Zeit Maria Theresias an, allmählich in den Hintergrund. Am Endpunkt dieser Entwicklung, unter Franz I., sollte dann die Bautätigkeit des Hofes und des Staates markante Unterschiede aufweisen. Letztere war entsprechend ihrer Funktion von imposanten, aber nicht luxuriös reichen Lösungen gekennzeichnet, während in der Hofarchitektur die früheren repräsentativen Lösungen, die die Macht des Kaiserhauses symbolisiert hatten, einer Architektur von einfachem, aufrichtigen, innigen Ton gewichen ist. Darin spielte auch die Erneuerung des alten Hofzeremoniells und die Ausbildung einer neuen Lebensform eine Rolle.

An den öffentlichen Bauten hat sich eine Einheitlichkeit hohen Grades herausgebildet, und dies läßt sich nicht durch den Einfluß der einen oder anderen großen Persönlichkeit erklären. Das Prinzip einer funktionsgerechten, kostengünstigen, einfachen, wenig verzierten Architektur auf hohem Niveau war fast ausnahmslos für jeden Architekten der Zeit bezeichnend. Bei den Bauvorhaben in Buda hat der Herrscher seinen Architekten auf das Entschiedenste zur Sparsamkeit angehalten. Bezeichnend für die Verhältnisse in der Architektur sah der entsprechende Abschnitt seiner Verordnung vom November 1785 folgendes vor: die verschiedenen Bauten sollten nur in dem Maße wiederhergestellt werden, daß sowohl die Universität als auch die Dikasterien sicher untergebracht werden konnten; „alle übrige hierzu nicht unumgänglich erforderliche Zurichtungen, oder blosse Auszierungen, deren sich in dem von mir mit Röthel durchstrichenen Gegenständen finden, haben dermalen noch hinwegzubleiben“. Die plastischen, bewegten Gliederungen, die Säulen oder Halbsäulen sind völlig verschwunden, an ihre Stelle trat eine Wandgliederung mit kaum herausragenden oder in die Wand vertieften Elementen. Es gibt keine bewegten Massen, hervorspringenden Risalite, nach Abschnitten abgesonderte – also

voneinander unabhängige – Mansarddächer. Das eigenartige Gesamtbild dieser Architektur ergibt sich aus den horizontalen Quaderstreifen, den flachen Pilastern, den Tafeln, den Bandrahmen, den geraden oder dreieckigen Fensterstürzen und den Fensterachsen. Als Vorbilder dieser Architektur werden die Wiener Palastarchitektur der 1720er Jahre – eine ruhigere, zurückhaltendere Phase des Hochbarock, der sog. Plattenstil – und die französische Architektur der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts betrachtet. Von der Mitte des Jahrhunderts an bedeutete nämlich die zeitgemäße Orientation bereits die Zuwendung zur neuen Architektur nach dem Rokoko. In Frankreich erstarkten nach der Jahrhundertmitte Richtungen, die sich dem Rokoko entgegenstellten. Im Sinne des Traktats von Briseux manifestierte sich zunehmender Widerstand gegenüber dem ungestümen, überschäumenden Stil des Rokoko. Laugier verkündete in seinem *Essai* die Prinzipien einer neuen Architektur, die den Verstand und das Gefühl gleichermaßen ansprechen wollte. Bald machten sich auch jene Tendenzen bemerkbar, die zu einem strengen, „revolutionären“ Klassizismus führten. Der vielbeschäftigte Architekt Josephs II., Isidore Canevale, der von Paris nach Wien übersiedelte, nahm mit einigen seiner Werke eben diese Richtung, die radikal vereinfachenden Formen, die ungeschmückten Kuben sowie die antikisierende Formbildung der französischen revolutionären Architektur vorweg.

Die Verbreitung der strengen Stilphase mit ihren neuen, einfachen Elementen wurde dadurch begünstigt, daß es unter den „staatlichen“ Aufträgen mehrere gab, die zuvor als einfachere, minderwertigere Aufgaben galten, und die ein bekannter, bedeutender Architekt nicht als eine würdige Aufgabe verstanden hätte. Dies war der Fall nach der Aufhebung der religiösen Orden bei der Umgestaltung von Kirchen und Klöstern zu neuen Zwecken. Dieser Wandel wurde auch von der Architekturtheorie der Zeit wahrgenommen. Blondel berücksichtigte in seinem *Cours d'Architecture* auch einfachere, als minderwertig geltende Bautypen von praktischen Zwecken, womit er in die Zukunft wies, weil diese (z. B. Marktgebäude, Kasernen, Zeughäuser, Schlachthöfe usw.) unter den Aufträgen bald eine genauso bedeutende Rolle spielen sollten wie die repräsentativen Bauten.

Seit Mitte des 18. Jahrhunderts machten sich in den großen Kunstzentren, so auch in Wien, neben den französischen Anregungen wieder auch italienische Einflüsse bemerkbar. Das Auftauchen der klassisizierenden, aber archäologisch nicht immer präzisen Bauweise in der österreichischen Kunst läßt sich größtenteils mit diesem Einfluß erklären. Besonders die ephemere Kunst der Festdekorationen und der Bühnendekorationen hat diese neuen Prinzipien europaweit weitervermittelt. Die Wirkung dieser Architektur ist auch an einigen, aus dauerhaftem Material (aus Stein) errichteten Triumphbögen, z. B. an Jadots Werk zu Ehren Maria Theresias und Franzens von Lothringen in Florenz (1739–1745), an Isidore Canevales Triumphbogen von 1764 in Vác, sowie am Innsbrucker Triumphbogen von Freiherr von Sperges aus dem Jahr 1765 bemerkbar. Wie sehr die frühe Klassisizierung dem Geschmack des Hofes entsprach, geht aus einer Bemerkung Maria Theresias hervor. Sie empfahl für Innsbruck den Triumphbogen von Vác als Vorbild, weil dieser „eine sehr gut gelungene Idee war, ... sehr einfach, ganz nach dem römischen Stil“. Canevale vertrat dieses Stilprinzip, erkennbar am regelmäßig geometrisch geformten Grundriß, an der einfachen Masse und der Schmucklosigkeit, mit dem sogenannten Neugebäude in Pest.

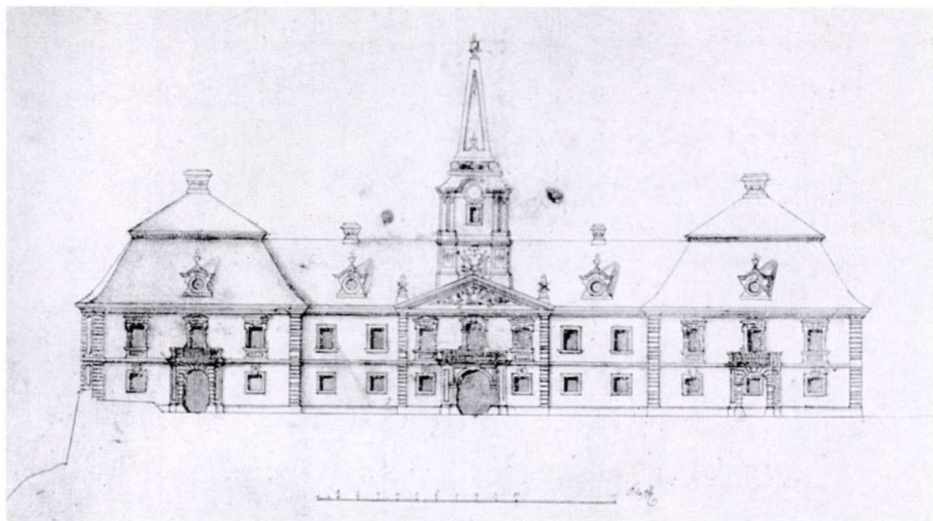
Die Bauvorhaben in Buda zur Zeit Josephs II. können – obwohl es sich meistens um Adaptationen, Umbauten zu neuen Zwecken handelte – nicht den zweitrangigen, nebensächlichen Episoden der Geschichte der Baukunst in Ungarn zugewiesen werden. Sie widerspiegeln die Anschauung, die künstlerische Auffassung, die damals aus Wien, größtenteils aufgrund des persönlichen Geschmacks des Herrschers, über die öffentlichen Bauten nach Ungarn gelangte. Joseph II. mochte keine Repräsentativität, die vom Reichtum der Elemente, von der Vielfalt der Dekoration herrührte. Sein Lieblingsaufenthaltssort, das Josephstöckl im Augarten, führt uns deutlich seinen Geschmack vor Augen: Das unregelmäßige, schmucklose Gebäude entbehrt jeglicher äußerlicher Pracht, als Herrscherpalast war ein derartiger Bau sonst zu keiner Zeit, nur im ausgehenden 18. Jahrhundert denkbar. Die Bauten in Buda gehörten in den Bereich der auch in der österreichischen Architektur der Zeit in großer Zahl vertretenen öffentlichen Gebäude. Diese vertraten nicht den Herrscher oder die Institution des Königtums, sondern den Staat, die zweckmäßig organisierte Regierung. Es war kein Zufall, daß der Herrscher in der Hauptstadt des Landes nur die Architektur zu öffentlichen Zwecken unterstützte, wodurch er – vielfach unter Mißachtung der Gesetze des Landes – die Zentralisierung, die „Allgegenwart“ des Staates sichern wollte. Die Gebäude waren also einfach, rational und entsprachen ihrer Bestimmung. Das Gebäude selbst sollte durch seine architektonischen Formen wirken, nicht durch seine auffällige oder prunkvolle

Dekoration. Diese in ihrer Einfachheit monumentalen, ernsthaft gelassenen Gebäude vergegenwärtigen statt des leeren Poms die Ordnung, die rationale und logische Gestaltung – und dadurch den nach ähnlichen Prinzipien funktionierenden Staat. Diese Architektur mit wenigen Mitteln verkörperte die herrschaftliche Propaganda der josephinischen Auffassung.

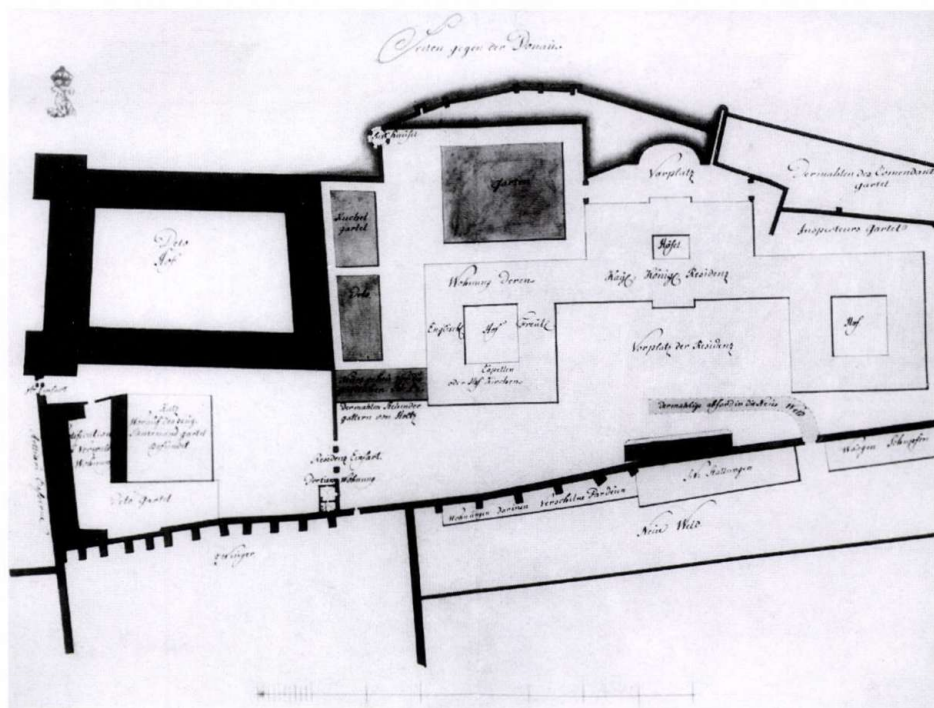
Das Verhältnis der öffentlichen Baukunst und der Repräsentation wird durch das Gebäude des Landtags in Buda beispielhaft angezeigt. Es birgt nicht nur mit seinen architektonischen Mitteln, sondern auch hinsichtlich seiner Funktion das Problem der Macht und der Repräsentation, beziehungsweise deren eigenartige, für die josephinische Zeit bezeichnende Lösung in sich. Es läßt sich nicht mit Sicherheit beantworten, warum gerade Joseph II. es für nötig hielt, für den Landtag Ungarns in Buda einen ständigen Sitz zu errichten, wo er doch wegen seiner zentralisierenden Bestrebungen den Landtag, den hauptsächlichen Schauplatz des ständischen Widerstandes, nicht besonders achtete. Vermutlich tat er dies aus dem Grunde, weil er zur Regelung der Schwierigkeiten in der Regierung des Landes, zur Bekämpfung des ständigen Widerstandes seitens der Komitate und des Adels in ferner Zukunft auch die Möglichkeit der Einberufung des Landtags nicht ausschließen konnte. Die Verordnungen Josephs II., hauptsächlich die Vermessung des Landes und die beabsichtigte allgemeine Steuerpflicht, riefen nämlich eine enorme Empörung hervor. Deshalb mag er erwogen haben, ob er seine Ziele durch die Einberufung des Landtags und die Unterbreitung seiner Vorstellungen nicht leichter verwirklichen konnte. Es ist nicht auszuschließen, daß seine Entscheidung des Jahres 1784, im Komplex des umgestalteten ehemaligen Klosters der Klarissen einen Flügel für den Landtag zu errichten, mit dieser Möglichkeit zusammenhing. Da das Zentrum des Landes damals – gerade durch die Verordnungen des Königs – praktisch Buda war, wohin bereits aus Preßburg auch die Regierungsämter verlegt worden waren, erschien es als selbstverständlich, daß sich fortan auch die Stände statt in Preßburg in Buda versammeln sollten, wo zu diesem Zweck auch ein ständiges Gebäude stehen sollte. Die Entscheidungen des Herrschers waren also rational begründet: Er betrachtete auch den Landtag als eine Institution, die zur Hauptstadt gehörte, und dementsprechend fand er es als unumgänglich, in Buda ein Parlamentsgebäude zu errichten.

Der klassisierende spätbarocke Landtagsflügel verkörperte die künstlerischen Prinzipien der Zeit Josephs II., seines Verhältnisses zur Repräsentation und führte diese den zum Landtag nach Buda gekommenen Ständen – die ja zu Hause, auf ihren Gütern als Auftraggeber funktionieren konnten – in allgemeinverständlicher, klarer Form vor Augen.

KÉPEK / ABBILDUNGEN

1. A Zeughaus Matthey-féle homlokzati terve, 1726
 Fassadenentwurf Mattheys für das Budaer Zeughaus, 1726

2. F. A. Hillebrandt: A budai királyi palota helyszínrajza a Zeughausszal, 1771
 F. A. Hillebrandt: Situationsplan des Budaer Königspalastes mit dem Zeughaus, 1771

3. Az egykori budai Zeughaus.
Goszleth István felvétele 1890
körül

*Das einstige Budaer Zeughaus.
Foto István Goszleth, um 1890*

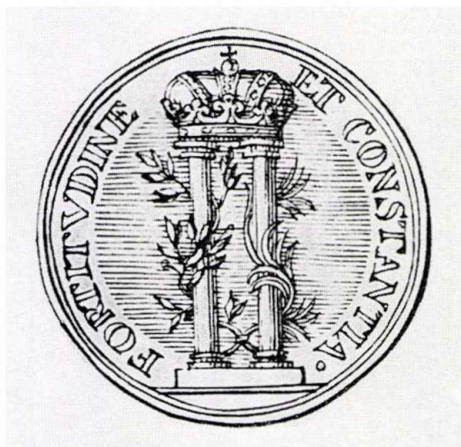
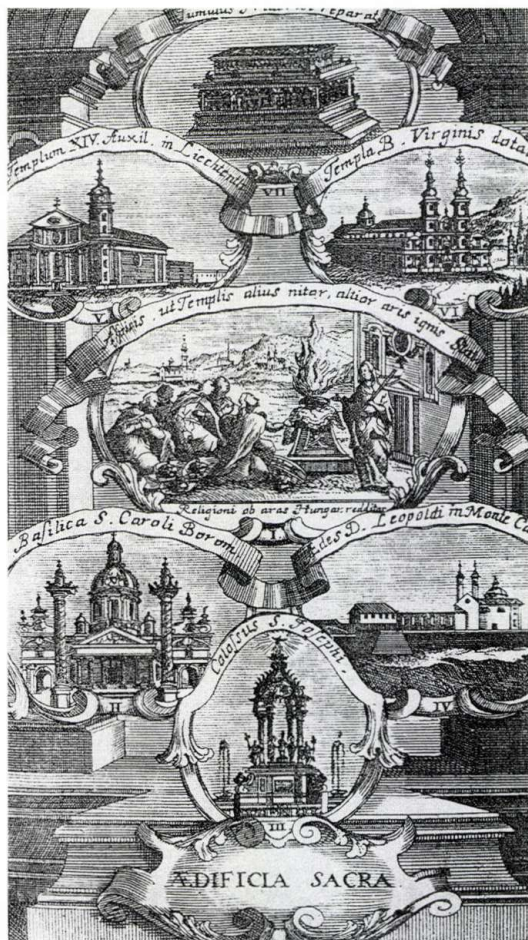
4. A Zeughaus kapuzata (részlet)
Portal des Budaer Zeughauses (Detail)

5. A Zeughaus kapuzata (részlet)
Portal des Budaer Zeughauses (Detail)

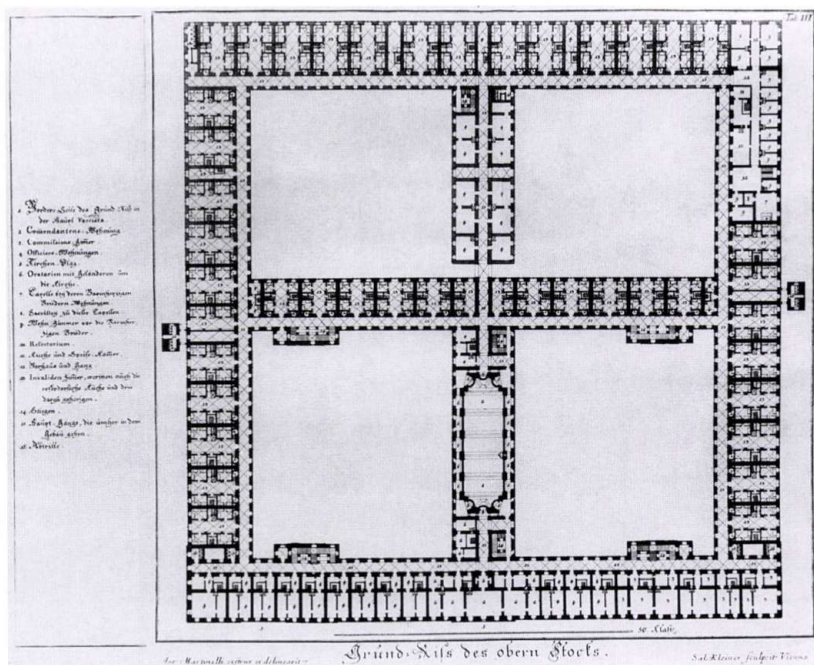
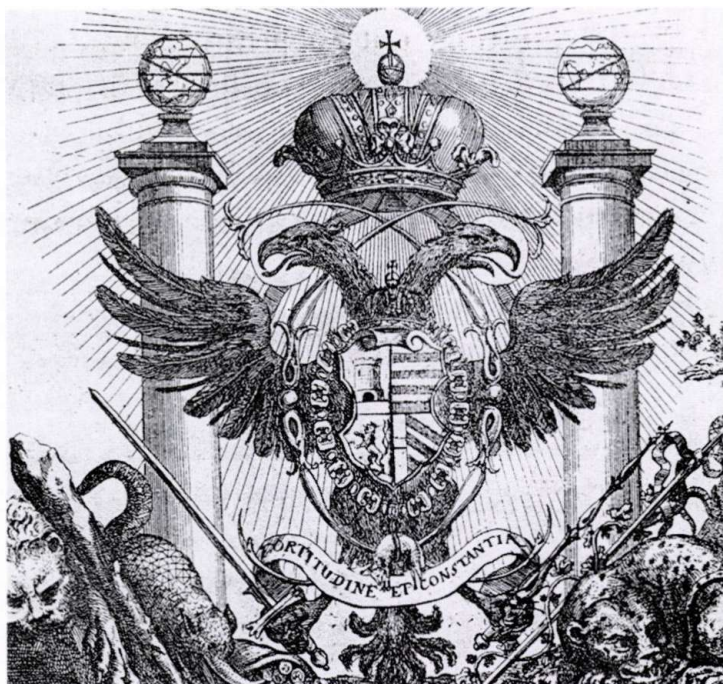
6. A Zeughaus kapuzata (részlet)
Portal des Budaer Zeughauses (Detail)

7. Részlet A. Höller könyvéből
VI. Károly építkezéseiről
*Schautafel in A. Höllers Buch über die
Sakralbauten Karls VI.*

8. VI. Károly devise-je (Fortitudine et Constantia)
éremterven K. G. Heraeus Historia
numismatica-jából
*Die Devise Karls VI. (Fortitudine et Constantia)
in einem Münzentwurf. Aus der Historia
numismatica von K. G. Heraeus*

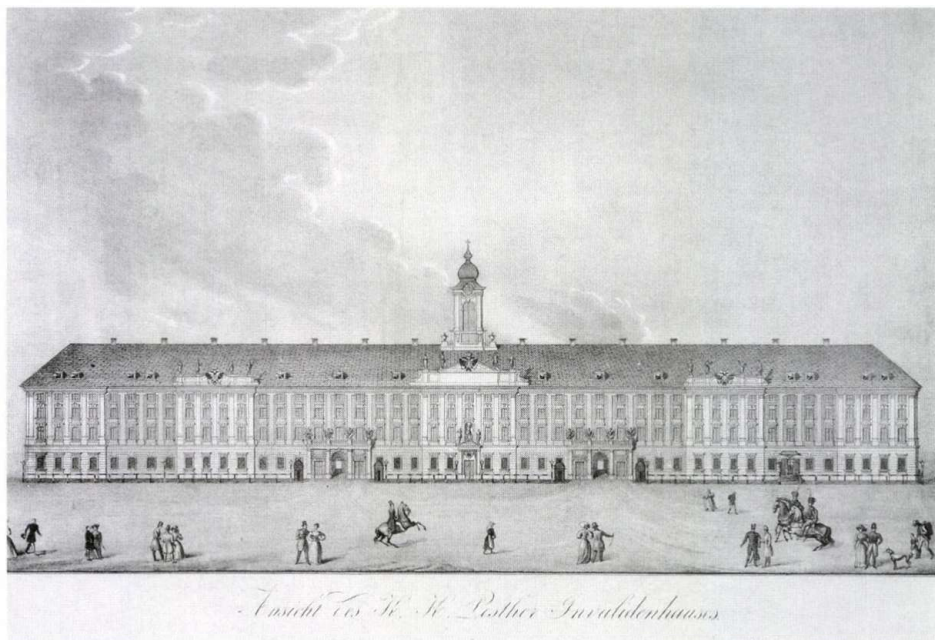
9. VI. Károly
világuralmi
igényeit
szimbolizáló
jelvények, 1715
*Symbole und
Insignien der
Weltherrschaft
Karls VI., 1715*

10. Salomon Klenier: Az egykori pesti Invalidus-ház alaprajza, rézmetszet, 1733
Salomon Klein: Grundriß des einstigen Pester Invalidenhauses. Kupferstich, 1733

11. Az egykori pesti Invalidus-ház homlokzata. Budapest, V. Városház u. 9–11.
Fassade des einstigen Pester Invalidenhauses

12. Az egykori pesti Invalidus-ház, XIX. századi metszet
Das einstige Pester Invalidenhaus, Stich aus dem 19. Jh.

13. Az egykori pesti Invalidus-ház középső kapuzata. Budapest, V. Városház u. 9–11.
Das mittlere Portal des einstigen Pester Invalidenhauses

14. Az egykori pesti Invalidus-ház északi kapuzata. Budapest, V. Városház u. 9–11.
Das Nordportal des einstigen Pester Invalidenhauses (Detail)

15. Az egykori pesti Invalidus-ház északi kapuzata. Budapest, V. Városház u. 9–11.
Das Nordportal des einstigen Pester Invalidenhauses (Detail)

16. Az egykori pesti Invalidus-ház déli kapuzata. Budapest, V. Városház u. 9–11.
Das Südportal des einstigen Pester Invalidenhauses (Detail)

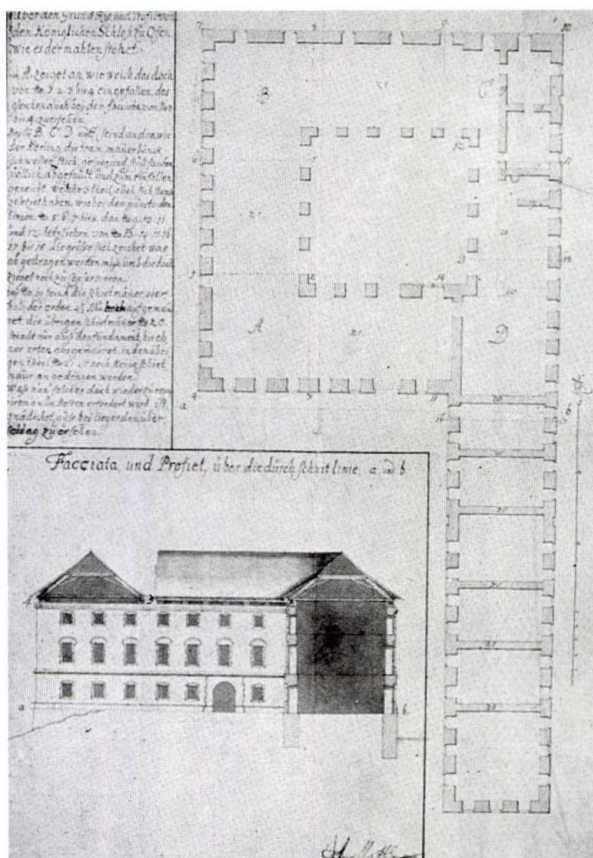
17. Az egykori pesti Invalidus-ház déli kapuzata. Budapest, V. Városház u. 9–11.

Das Südportal des einstigen Pester Invalidenhauses (Detail)

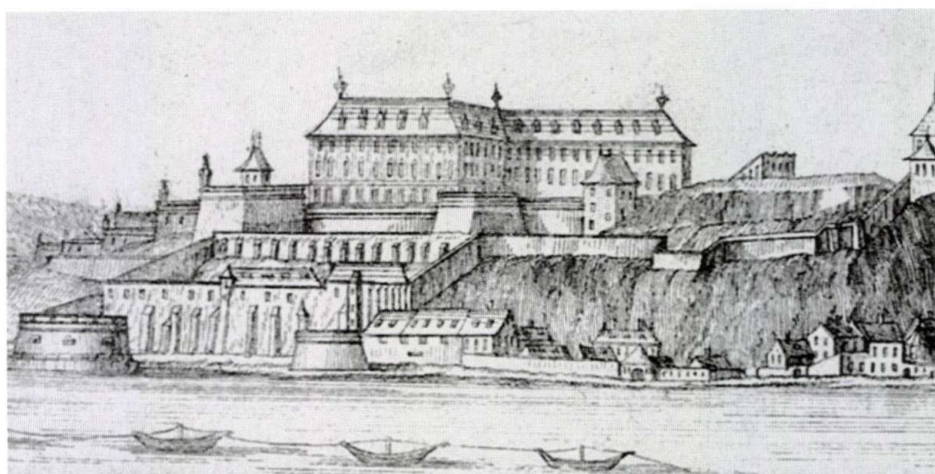

18. Az egykori pesti Invalidus-ház déli kapuzata. Budapest, V. Városház u. 9–11.

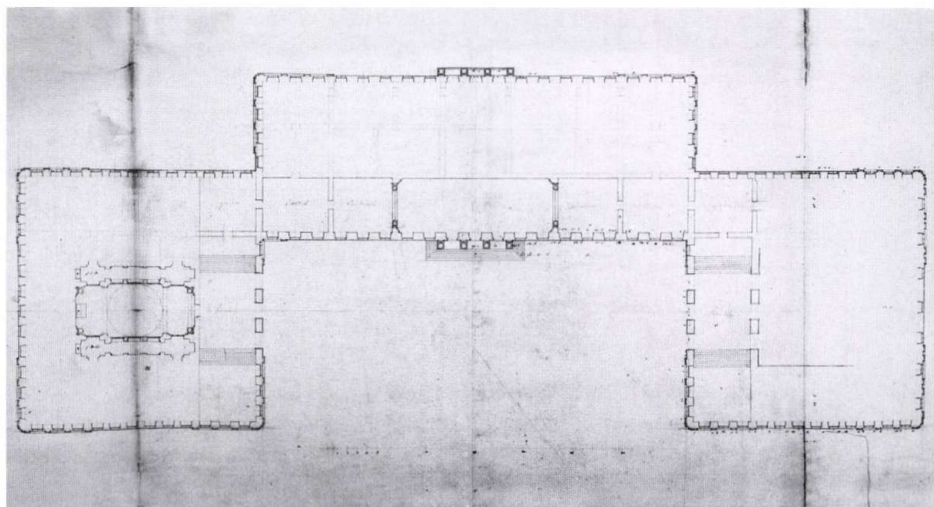
Das Südportal des einstigen Pester Invalidenhauses (Detail)

19. Johann Matthey: A III. Károly-féle barokk palota felmérése, 1742
Johann Matthey: *Grundriss und Profil des Barockpalastes von Karl VI. (III.), 1742*

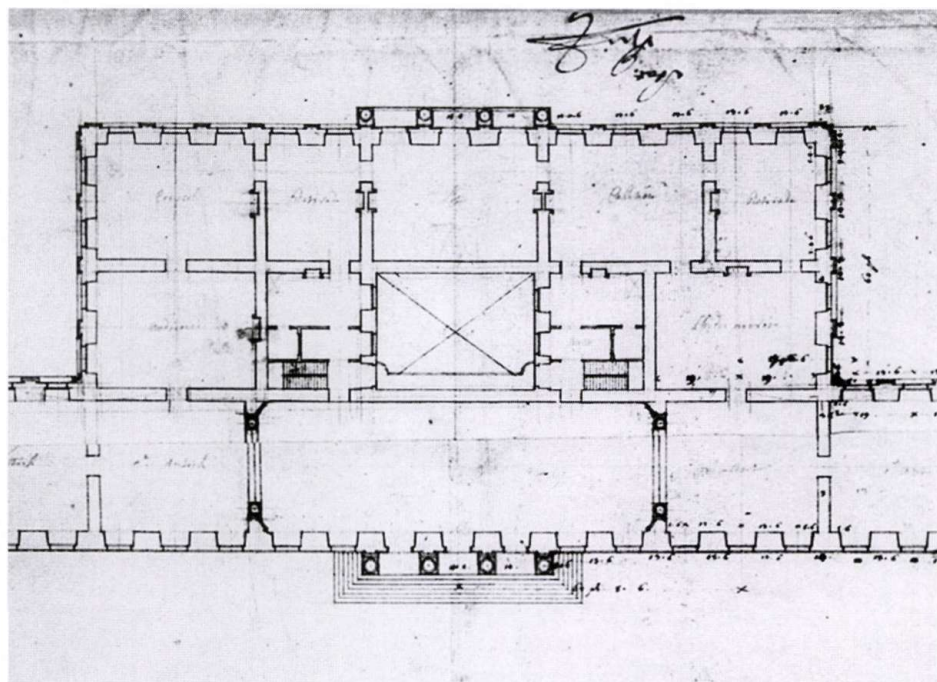

20. Mikoviny Sámuel-J. Schmutzer: A III. Károly-féle palota idealizált rajza Bél Mátyás Notitia Hungariae Novae c. könyvében, 1737
Sámuel Mikoviny-J. Schmutzer: *Idealbild des Palastes von Karl VI. (III.) im Buch Nititia Hungariae Novae von Mátyás Bél, 1737*

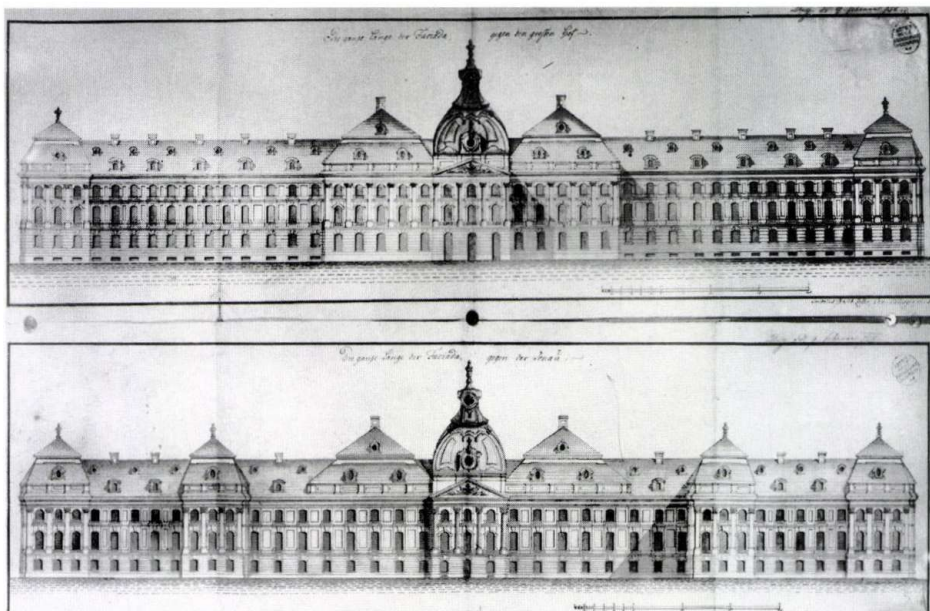
21. J. N. Jadot: A budai királyi palota alaprajza, első tervváltozat

J. N. Jadot: Grundriß des Buda Budaer Königspalastes, erste Variante des Entwurfs

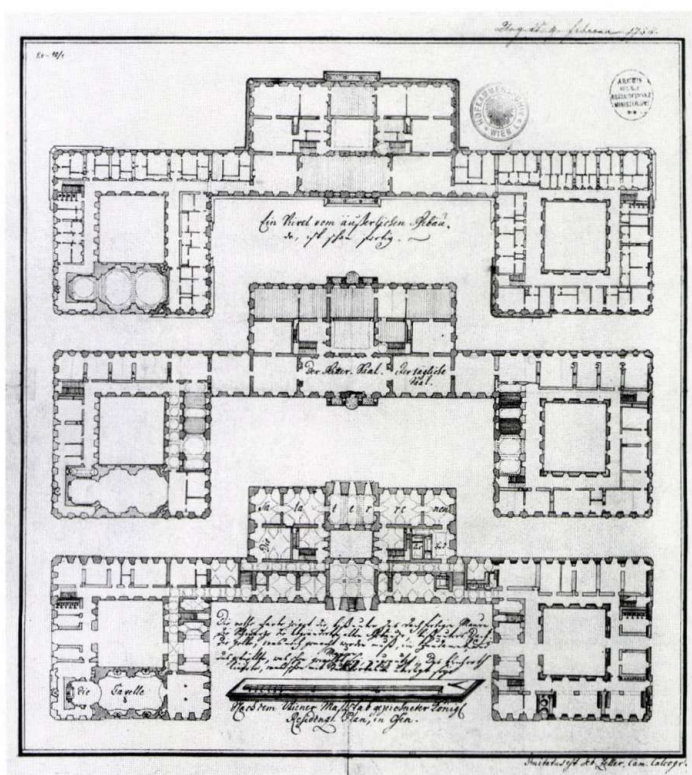

22. J. N. Jadot: A budai királyi palota alaprajza, második tervváltozat

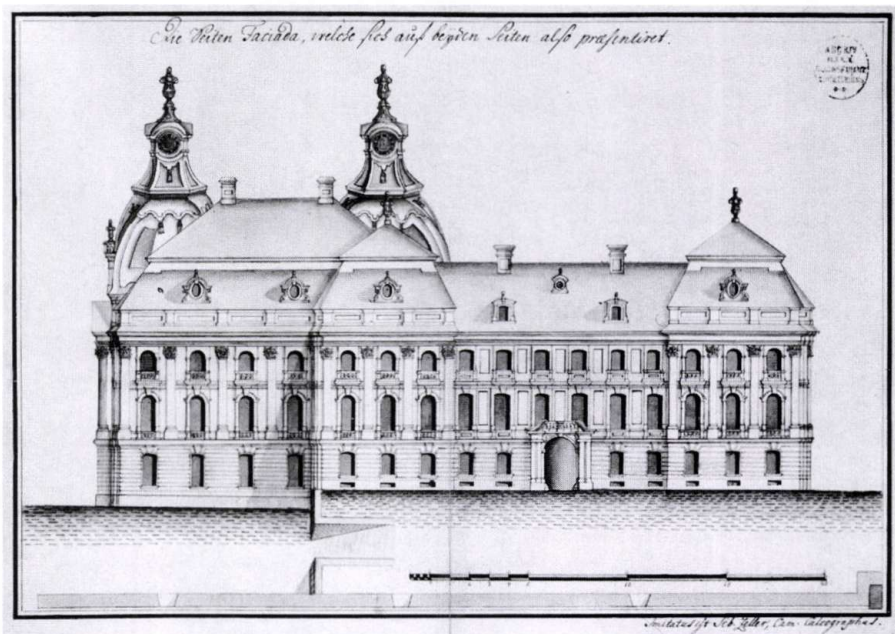
J. N. Jadot: Grundriß des Buda Budaer Königspalastes, zweite Variante des Entwurfs

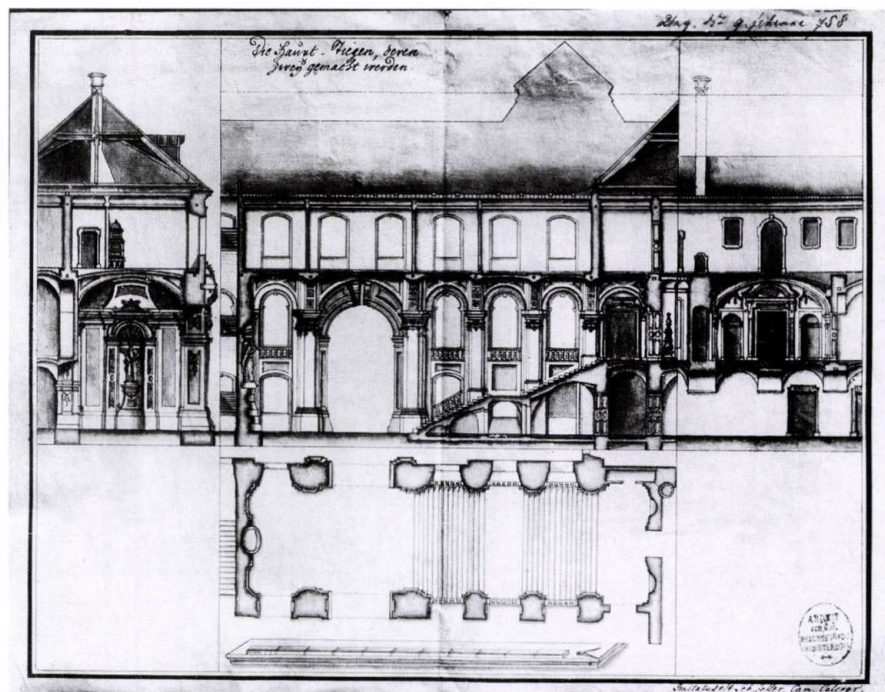
23. Zeller Sebestyén: A királyi palota dunai és diszudvari homlokzata, 1755
 Sebestyén Zeller: Fassaden des Königspalastes zur Donau und zum Ehrenhof. Zeichnung, 1755

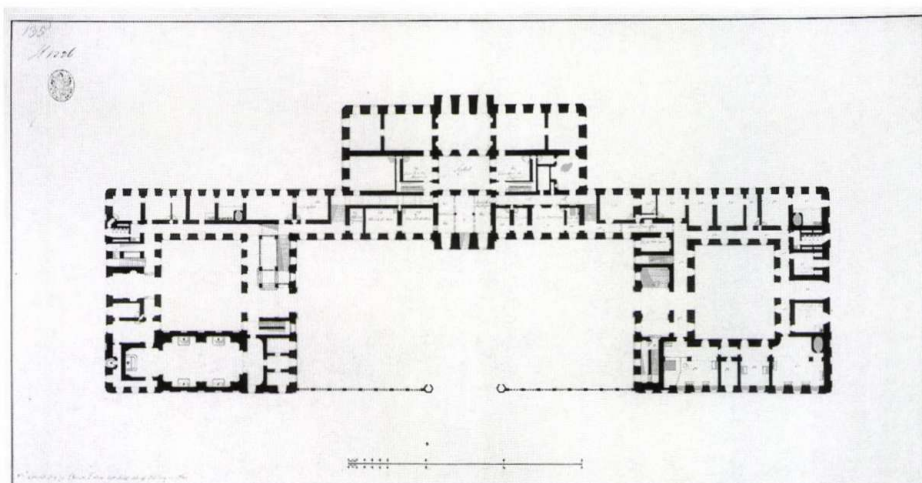
24. Zeller Sebestyén:
 A királyi palota
 három szintjének
 alaprajza
 Sebestyén Zeller:
 Grundriß des
 Erdgeschosses und
 der beiden
 Obergæsschosse des
 Budaer
 Königspalastes

25. Zeller Sebestyén: A királyi palota oldalhomlokzata
Sebestyén Zeller: Die Seitenfassade des Budaer Königspalastes

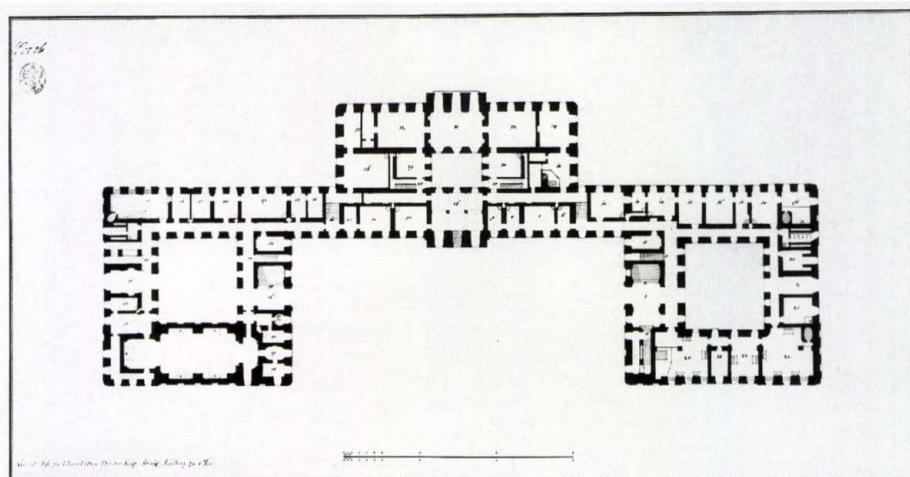

26. Zeller Sebestyén: A királyi palota díszlépcsőjének metszete és alaprajza. 1755–1758
Sebestyén Zeller: Aufriß und Grundriß der Ehrentreppe des Budaer Königspalastes, 1755–1758

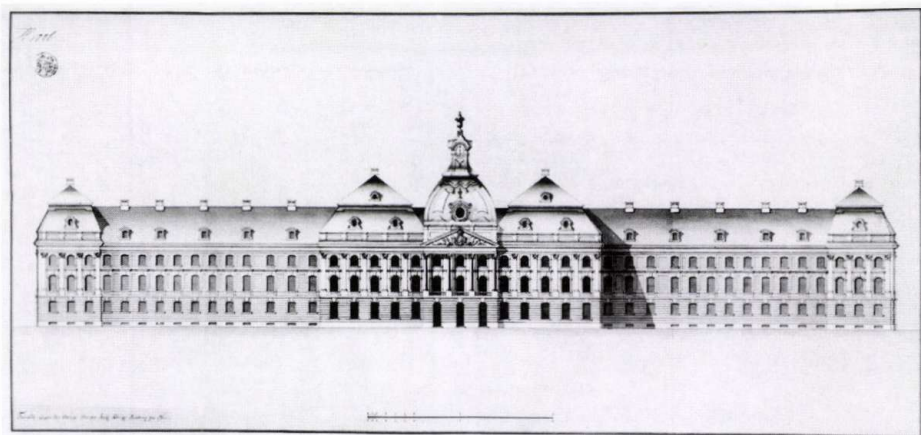
27. F. A. Hillebrandt: A budai királyi palota első emeleti alaprajza, alternatíva

F. A. Hillebrandt: Grundriß des ersten Obergeschosses des Budaer Königspalastes, Alternative

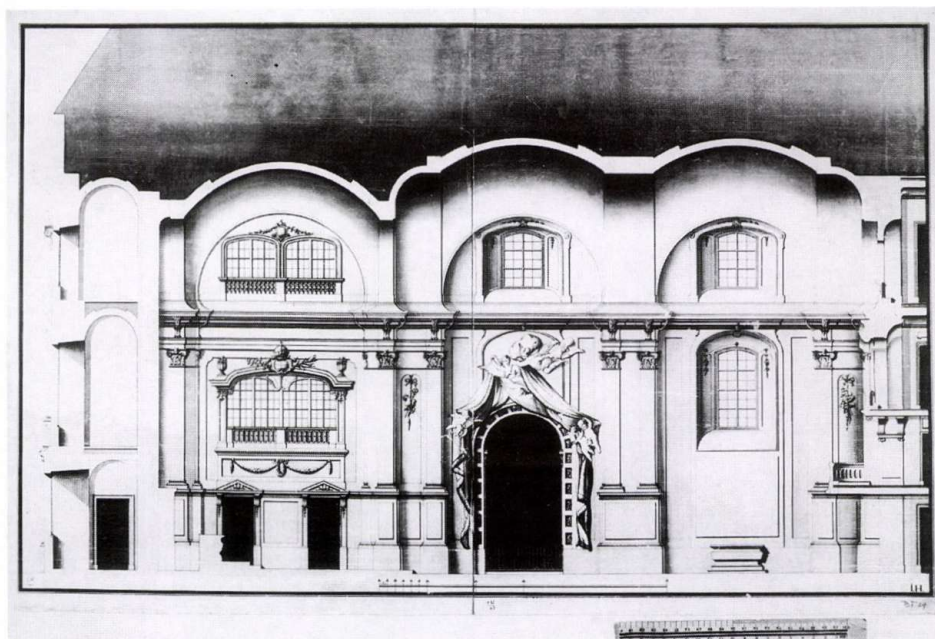

28. F. A. Hillebrandt: A budai királyi palota első emeleti alaprajza, másik változat

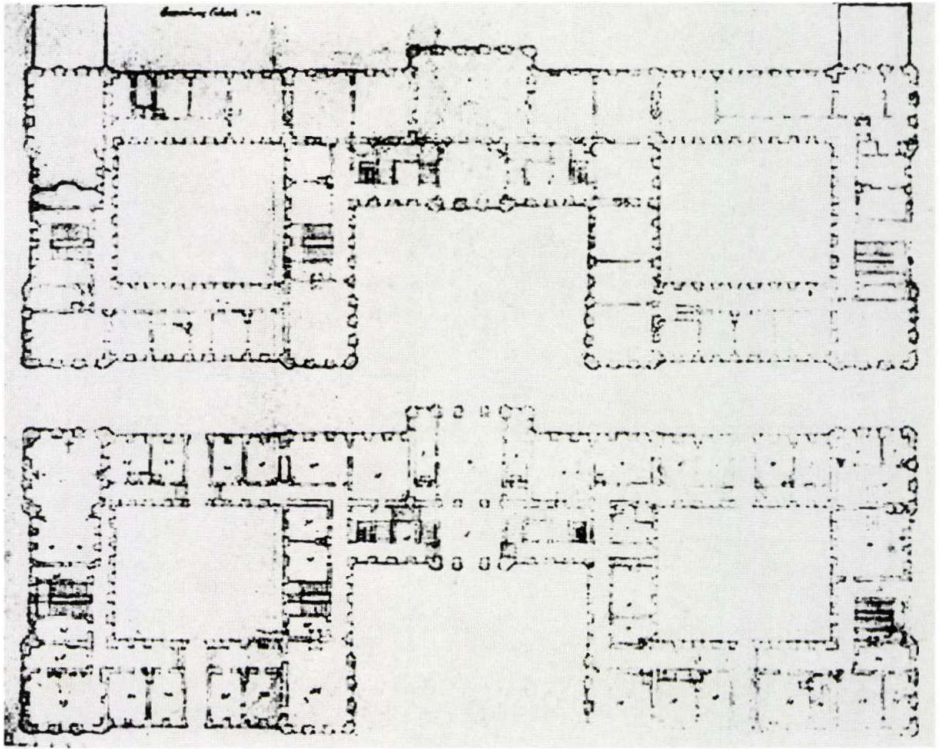
F. A. Hillebrandt: Grundriß des ersten Obergeschosses des Budaer Königspalastes, andere Variante

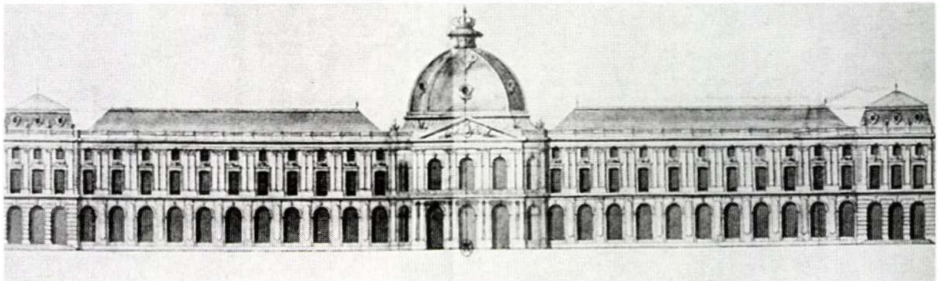
29. F. A. Hillebrandt: A budai királyi palota homlokzata
 F. A. Hillebrandt: *Die Fassade des Budaer Königspalastes*

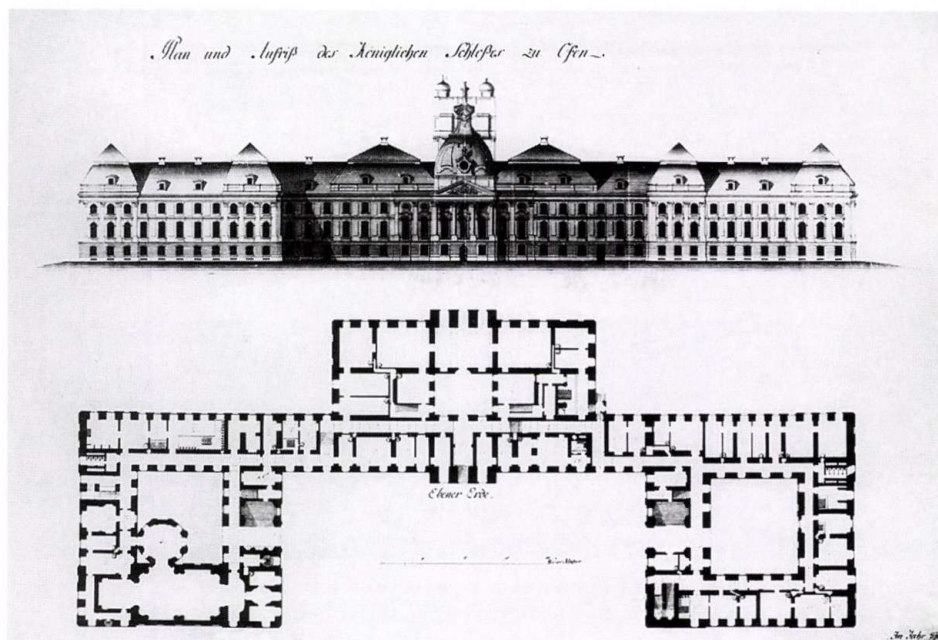
30. I. H. (Joseph Hillebrandt?): A Szent Zsigmond palotakápolna hosszmetszete, 1771–1780
 I. H. (Joseph Hillebrandt?): *Längsschnitt der Palastkapelle St. Sigismund, 1771–1780*

31. Balthasar Neumann: A würzburgi rezidencia alaprajzterve, 1719
Balthasar Neumann: Entwurf für die Würzburger Residenz, 1719

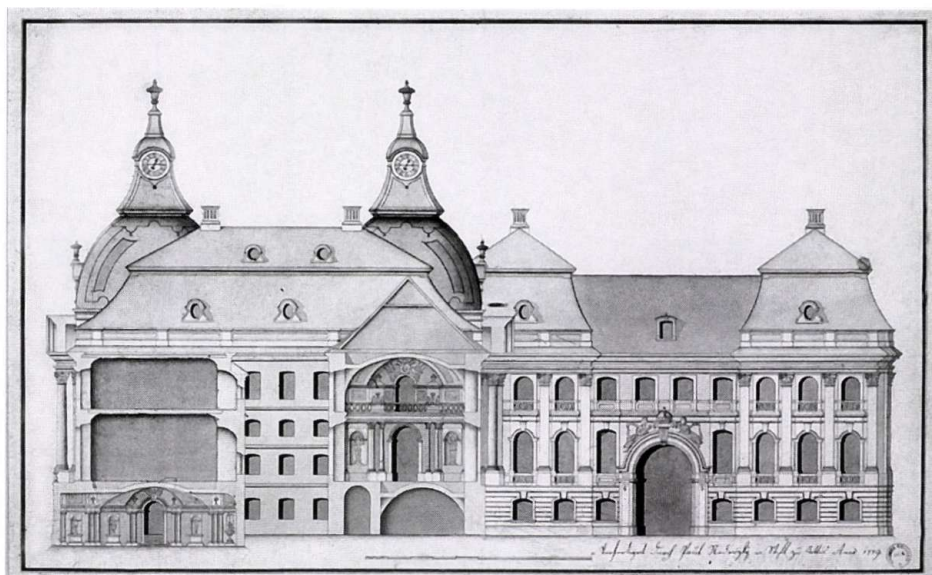

32. Robert de Cotte: A würzburgi rezidencia kerti homlokzatának terve, 1723
Robert de Cotte: Entwurf für die Gartenfassade der Würzburger Residenz, 1723

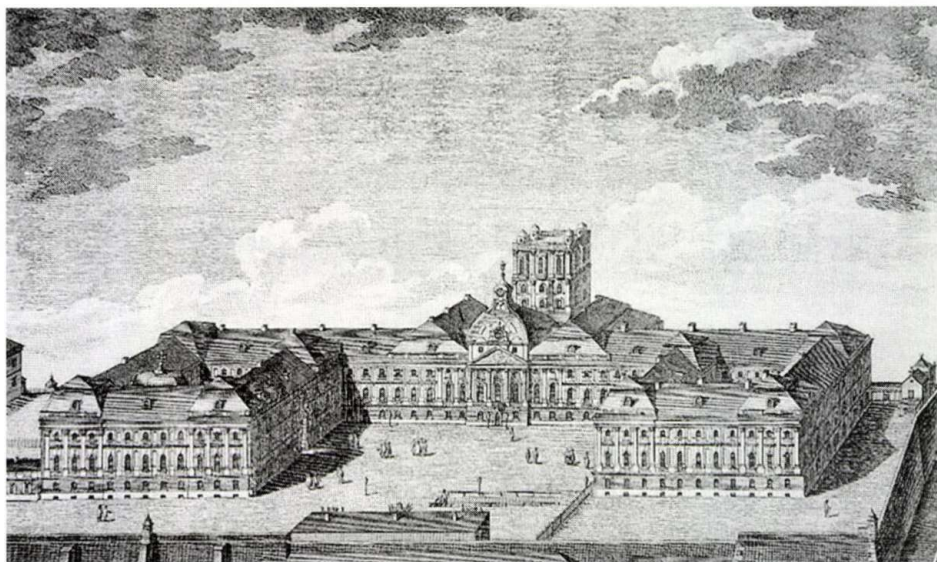
33. Ismeretlen mester: A budai királyi palota díszudvari homlokzata, az épület egyetemmé alakítása után

Unbekannter Meister: Fassade des Budaer Königspalastes zum Ehrenhof nach der Umgestaltung des Gebäudes zur Universität, 1790

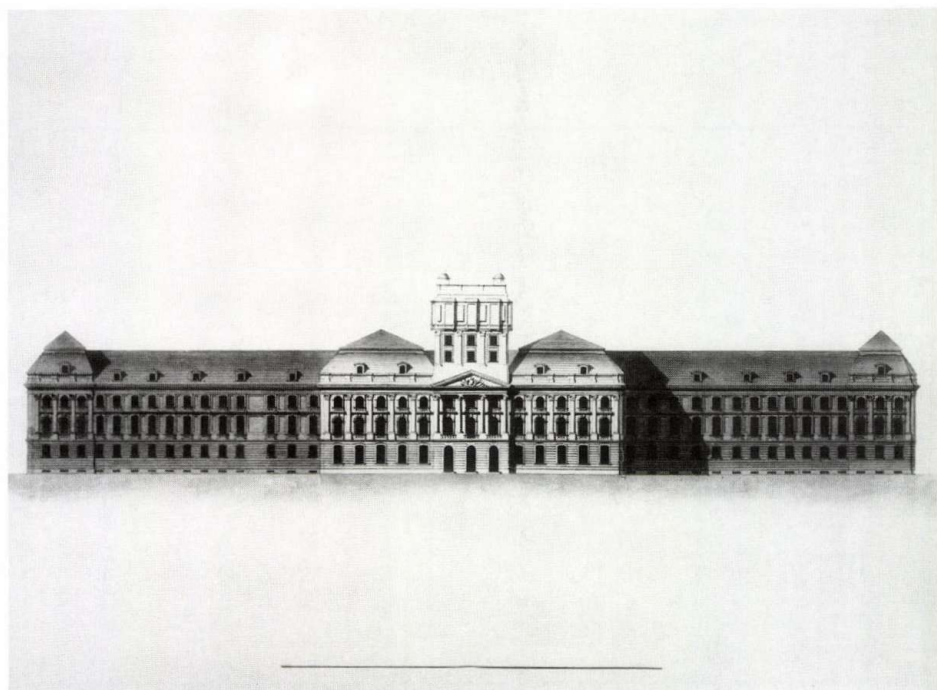

34. Nedeczky Pál másolata a királyi palota tervéről, rajz, 1779

Pál Nedeczky: Querschnitt des Königspalastes, Kopie des Entwurfs. Zeichnung, 1779

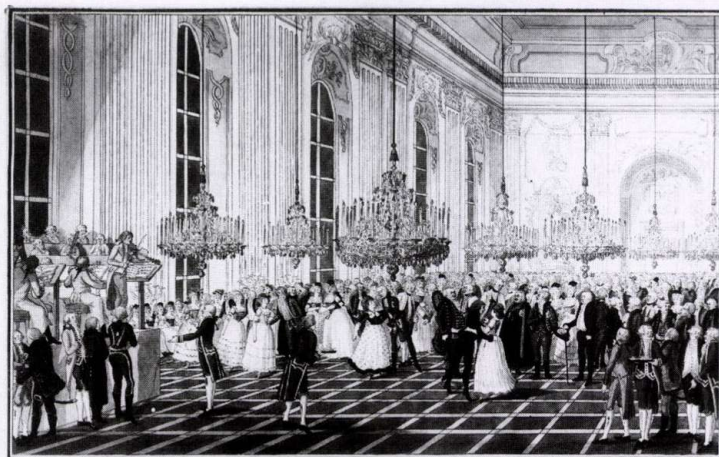
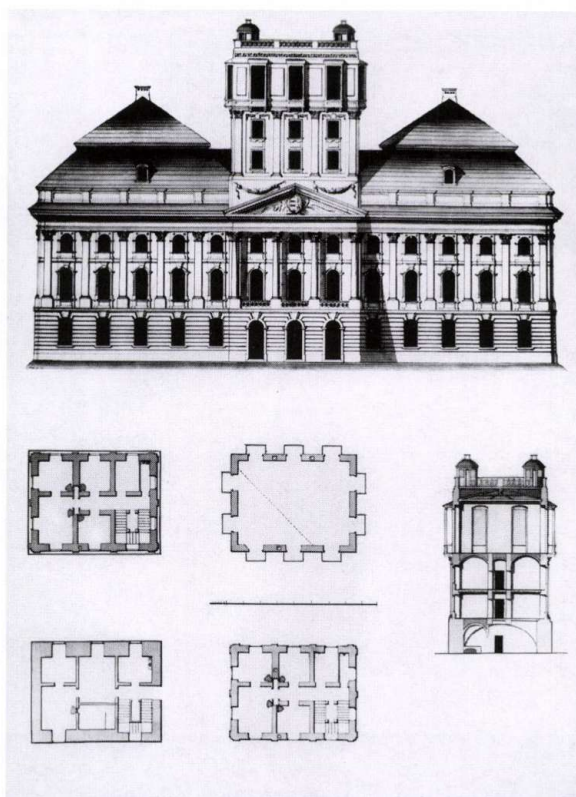

35. J. E. Mansfeld – F. Pichler: A budai várpalota az egyetem csillagvizsgálójával, 1779, rézmetszet
 J. E. Mansfeld – F. Pichler: *Der Budaer Königspalast mit der Sternwarte der Universität.*
 Kupferstich, 1779

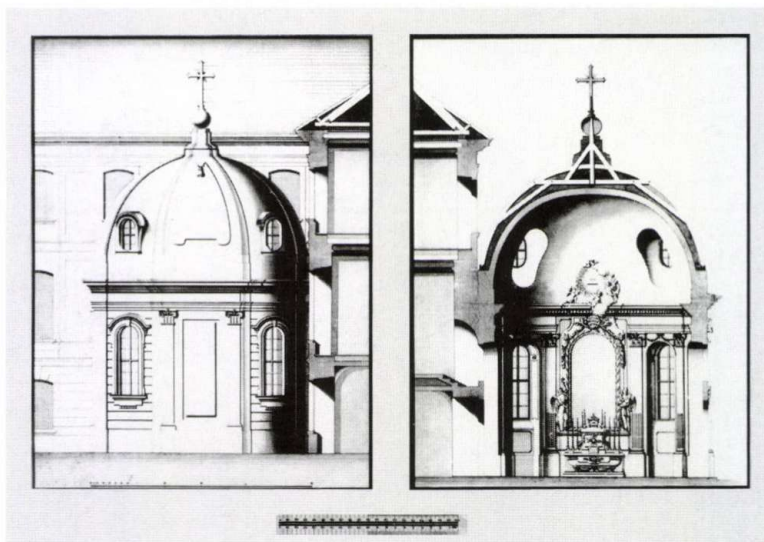
36. A királyi palota keleti homlokzata a csillagvizsgáló toronnyal, 1780 körül
 Plan der Ostfassade des Budaer Königspalastes mit dem Turm der Sternwarte, um 1780

37. F. A. Hillebrandt és G. K. Zillack: A csillagvizsgáló torony külső képe és alaprajza, 1778–1779
F. A. Hillebrandt–G. K. Zillack: Ansicht und Grundriß der Sternwarte, 1778–79

Größer Ball bey A. S. Königl. Alteit des Palatins im Jahr 1795

38. Pollencig József: Náadori fogadás 1795-ben a budai királyi palota disztermében. Toll, gouache
József Pollencig: Empfang beim Palatin im Prunksaal des Budaer Königspalastes im Jahr 1795, Federzeichnung, Gouache

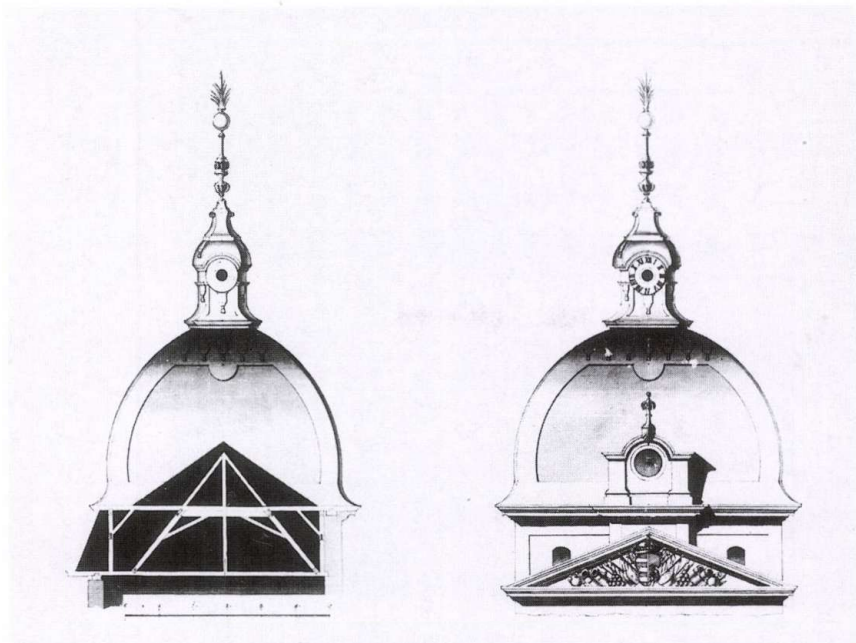

39. Ismeretlen mester (Joseph Hillebrandt?): A budai Szent Jobb kápolna külső képe és metszete, 1778 körül

Unbekannter Meister (Joseph Hillebrandt?): Ansicht und Aufriß der Kapelle der Armreliquie des hl. Stephan in Buda, um 1778

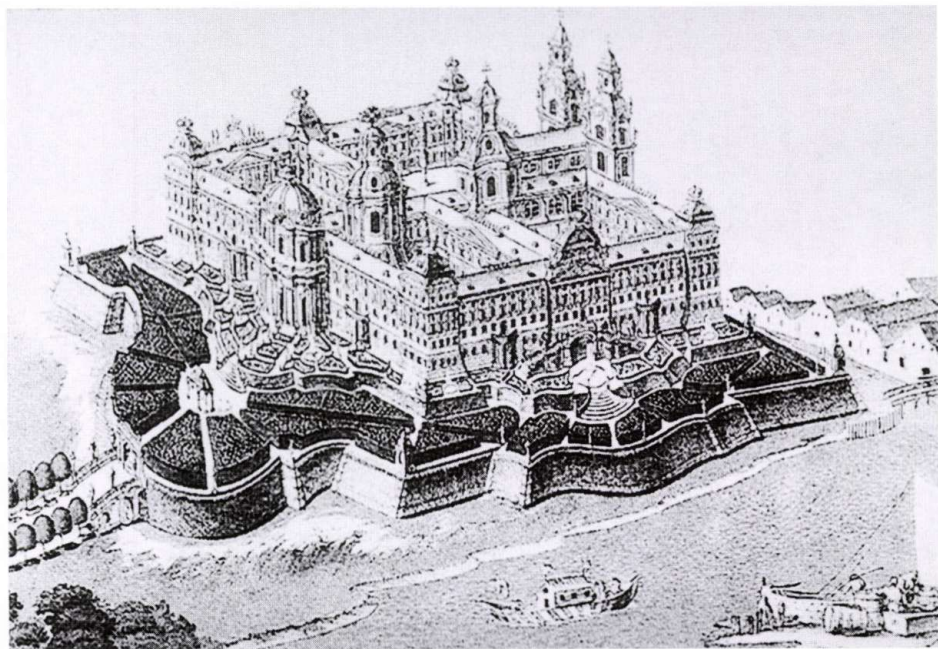

40. Bécs, a schönbrunni kastély Nagy Galériája
Wien, die Große Galerie von Schloß Schönbrunn

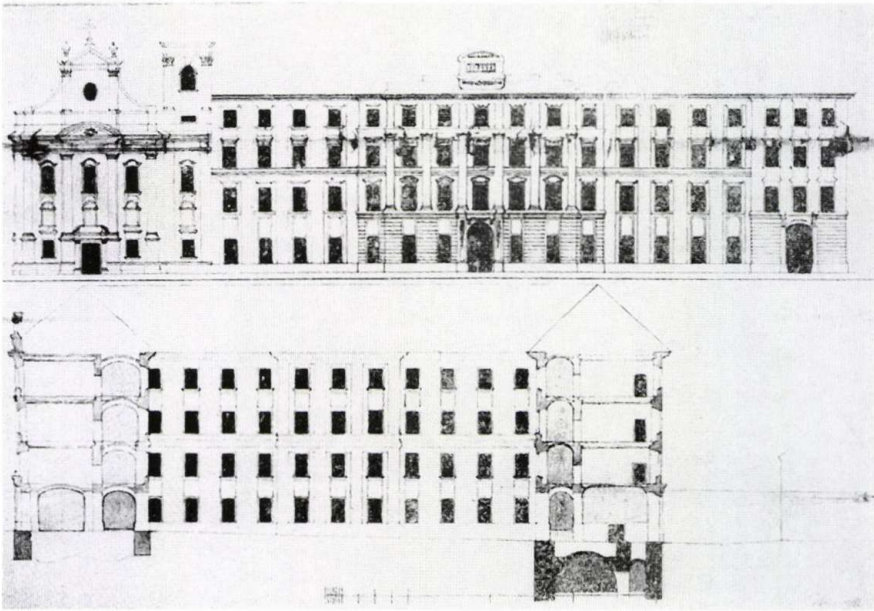
41. A budai palota kupolájának külső képe és szerkezeti rajza, 1765–1769

Ansicht und Konstruktionszeichnung der Kuppel des Budaer Königspalastes, 1765–1769

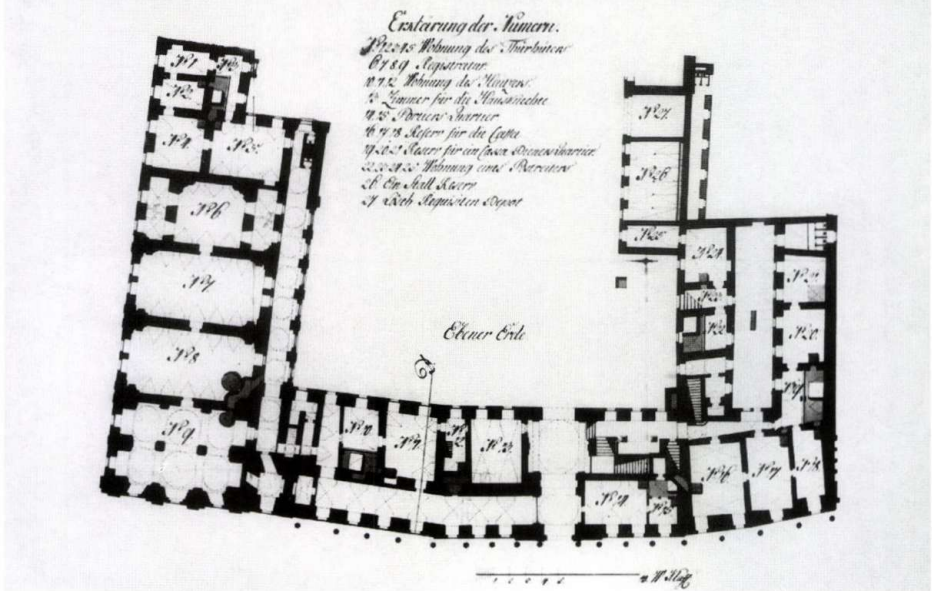
42. D'Allio, Donato Felice: Klosterneuburg, tervezett forma, J. Knapp rajza, 1774

Donato Felice D'Allio: Klosterneuburg, Idealplan, Zeichnung von J. Knapp, 1774

43. Joseph Tallherr: Az egykori klarissza templom homlokzata (az átalakítási terv részlete), 1783
 Joseph Tallherr: Fassade der einstigen Kirche der Klarissen (Detail des Entwurfs für die Umgestaltung), 1783

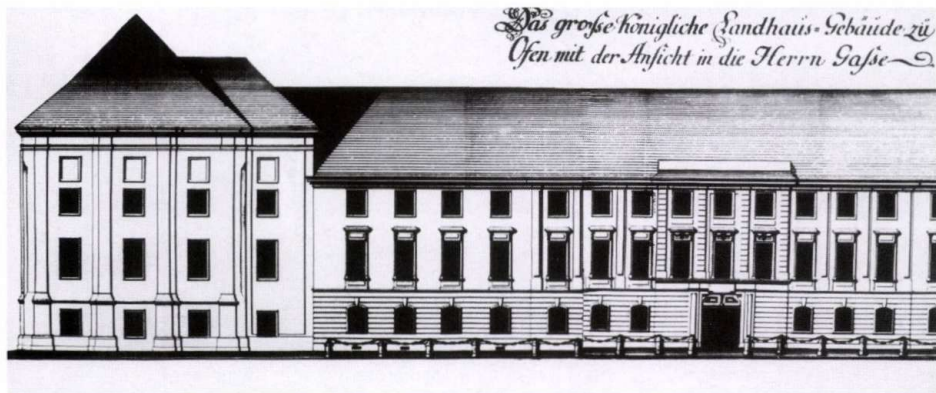
*Plan zur Unterbringung der Hochtlichen Königlich-Hungarischen Statthalterey in jenem Theil des
 hiesigen Königl. Landhauses, welcher vor 2 Jahre von der k. k. General- und Königl. Tafel bewohnt war.*

44. A helytartótanács elhelyezési terve a klarissza kolostorban, 1791?
 Plan zur Unterbringung der Statthalterei im Klarissenkloster, 1791?

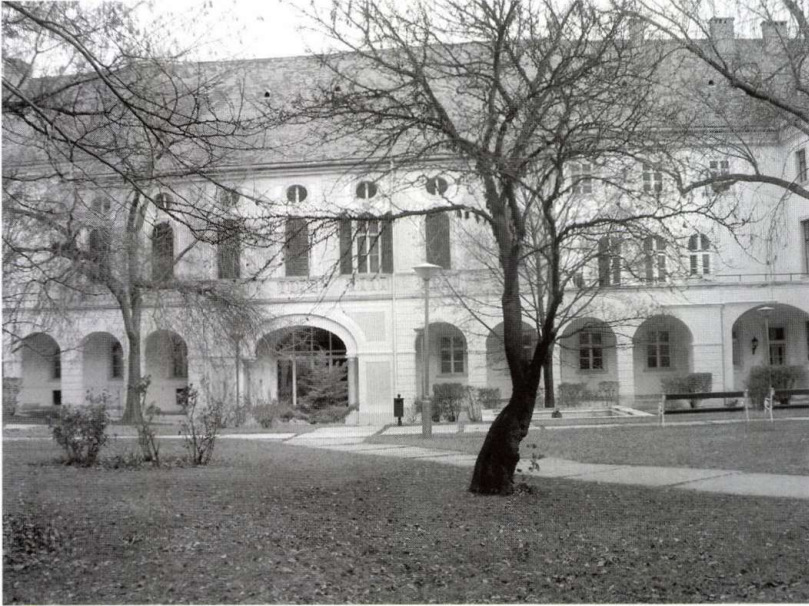

45. A régi budai országház
homlokzata, 1784 (Budapest,
I. Országház u. 28.)
*Fassade des alten Budaer
Landtagsgebäudes*

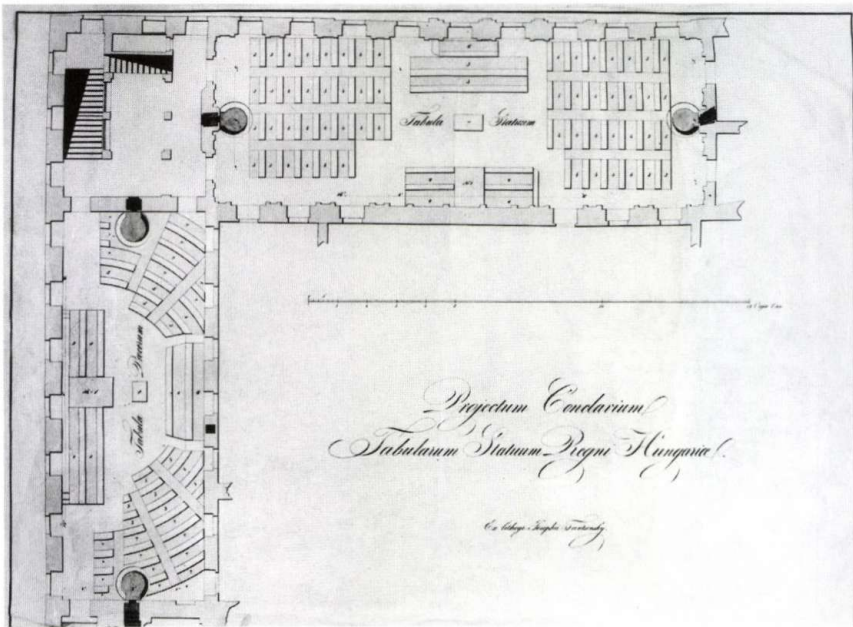

*Das große königliche Landhaus- Gebäude zu
Ofen mit der Ansicht in die Herrn Gasse*

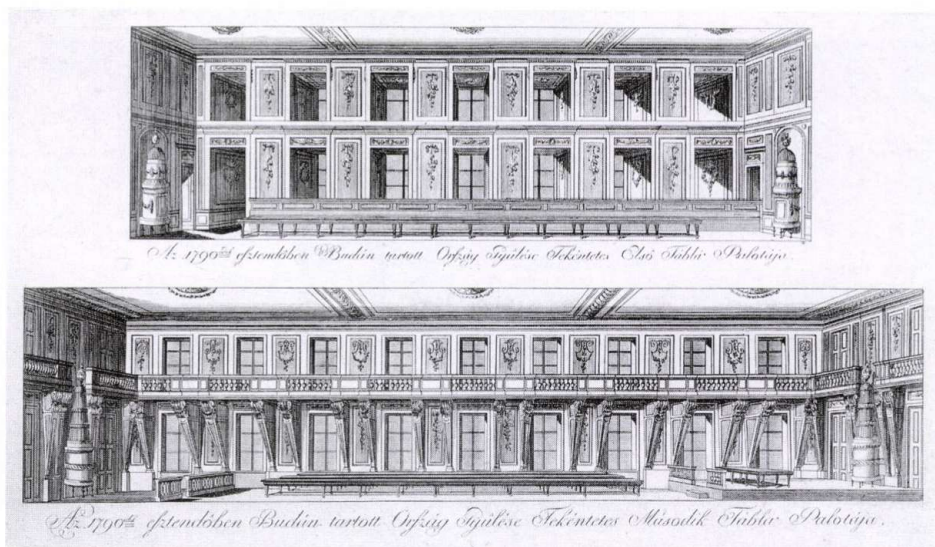
46. Joseph Hillebrandt: Az egykori klarissza zárda homlokzata, 1784 (Budapest, I. Úri u. 49.)
Joseph Hillebrandt: Die Fassade des einstigen Klarissenklosters, 1784

47. A budai országház udvari homlokzata.
Die Hoffassade des alten Budaer Landtagsgebüudes

48. Az üléstermek alaprajza (Projectum Conclavium Tabularum Statuum Regni Hungariae). Kőrajz, Trencseny József litográfiai műhelyéből, 1820-as évek
Grundriß der Sitzungssäle (Projectum Conclavium Tabularum Statuum Regni Hungariae). Lithographie, aus der Werkstatt József Trencseny, 1820er Jahre

49. Az alsó- és felsőtábla üléstermei. Rézkarc, 1792

Sitzungssäle des Unter- und des Oberhauses im alten Budaer Landtagsgebäude. Radierung, 1792

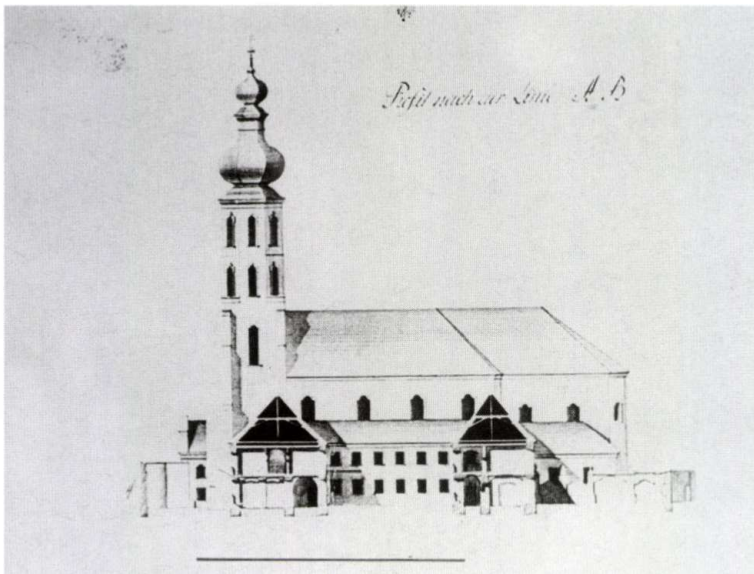

50. A régi budai országház alsótáblájának ülésterme

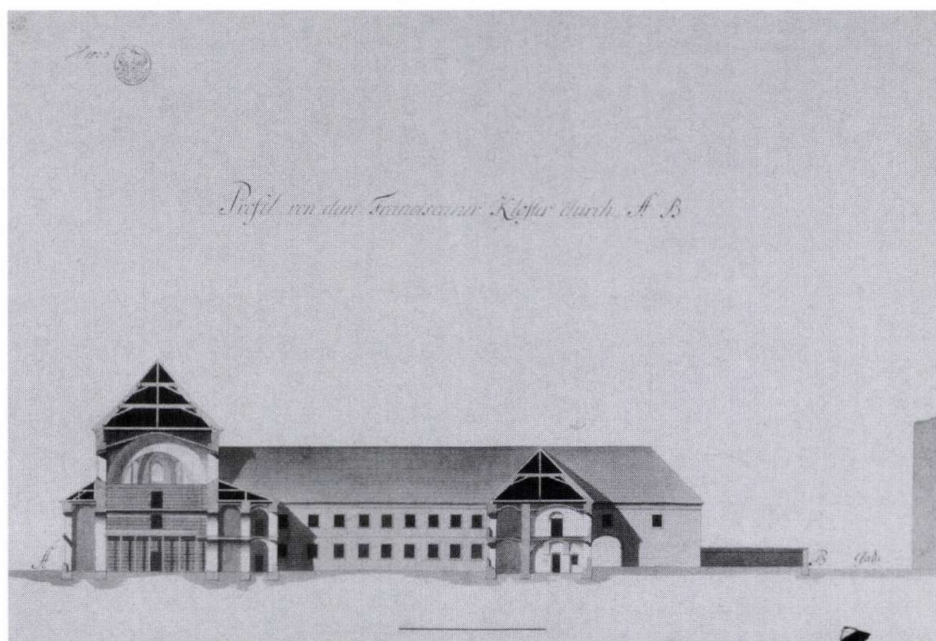
Sitzungssaal des Unterhauses des alten Budaer Landtagsgebäudes

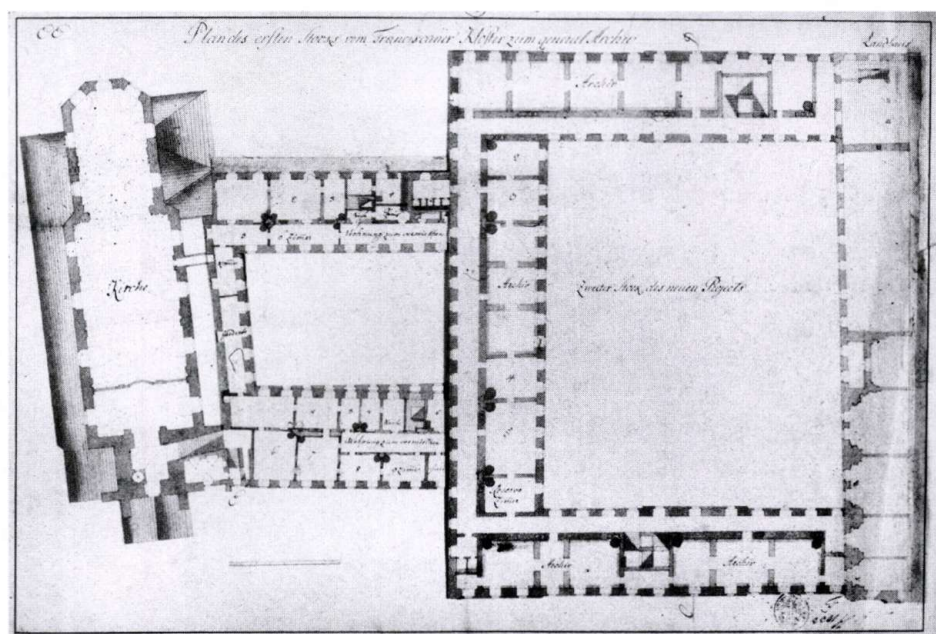
51. A bécsi magyar
nagykövetség épületének
középrésze. Fénykép 1950
körül
*Mittelteil des Gebäudes der
ungarischen Botschaft in
Wien, Foto, um 1950*

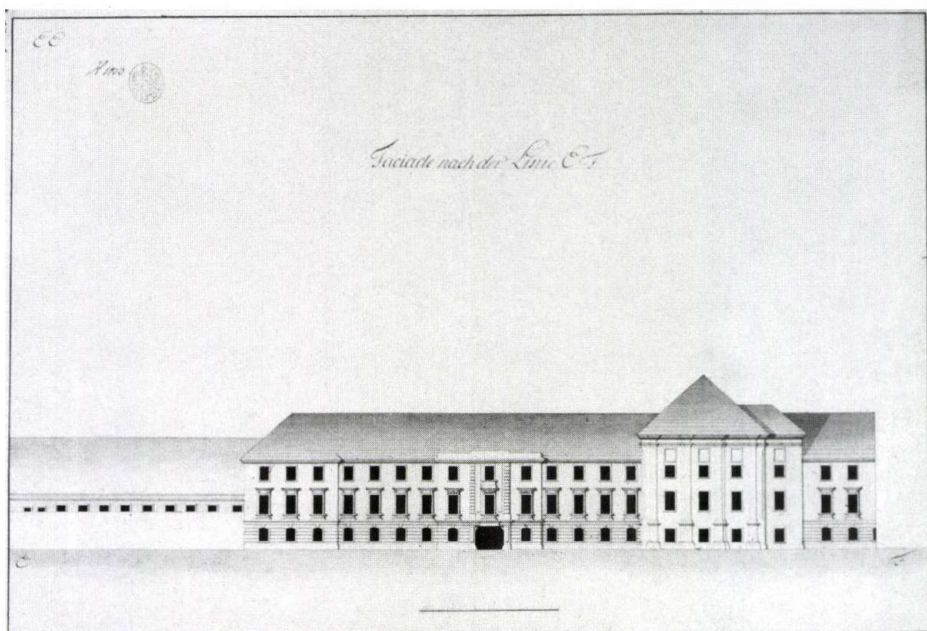
52. Joseph Tallherr: A budai ferences templom és kolostor felmérési rajza, hosszmetset
*Joseph Tallherr: Vermessungszeichnung der Kirche und des Klosters der Franziskaner in Buda,
Längsschnitt*

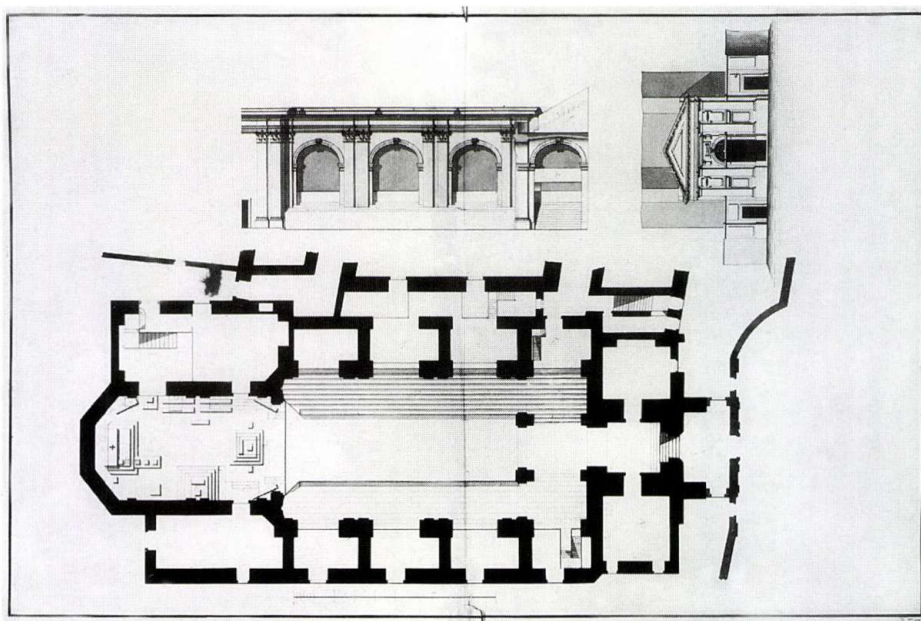
53. Joseph Tallherr: A budai ferences templom és kolostor metszete
Joseph Tallherr: Aufriß der Kirche und des Klosters der Franziskaner in Buda

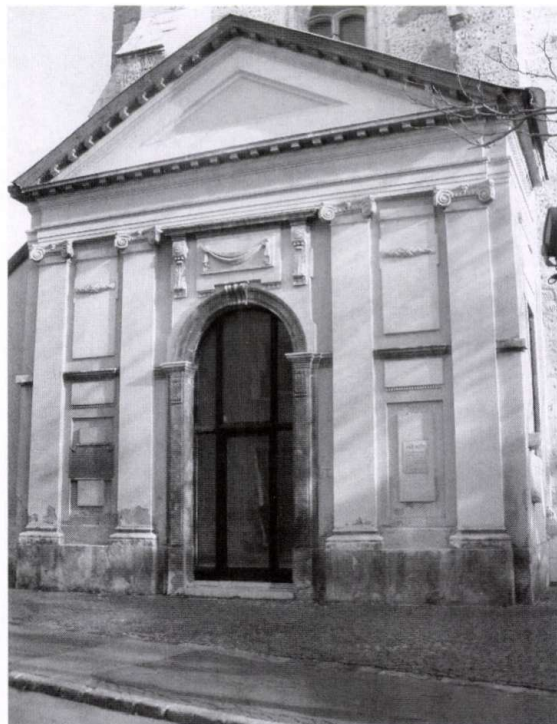
54. Joseph Tallherr: A budai ferences templom és kolostor bővítési terve, alaprajz, 1787
Joseph Tallherr: Plan zur Erweiterung der Kirche und des Klosters der Franziskaner in Buda, Grundriß, 1787

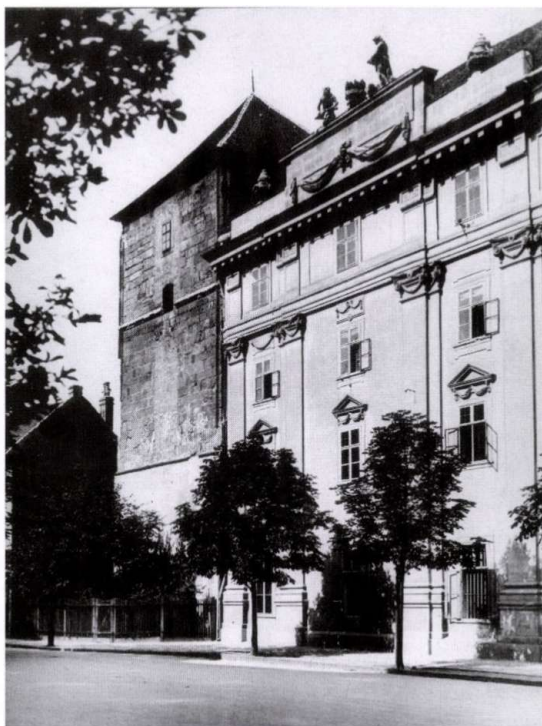
55. Joseph Tallherr: A budai ferences templom és kolostor bővítési terve, homlokzat, 1787
Joseph Tallherr: Plan zur Erweiterung der Kirche und des Klosters der Franziskaner in Buda, Fassade, 1787

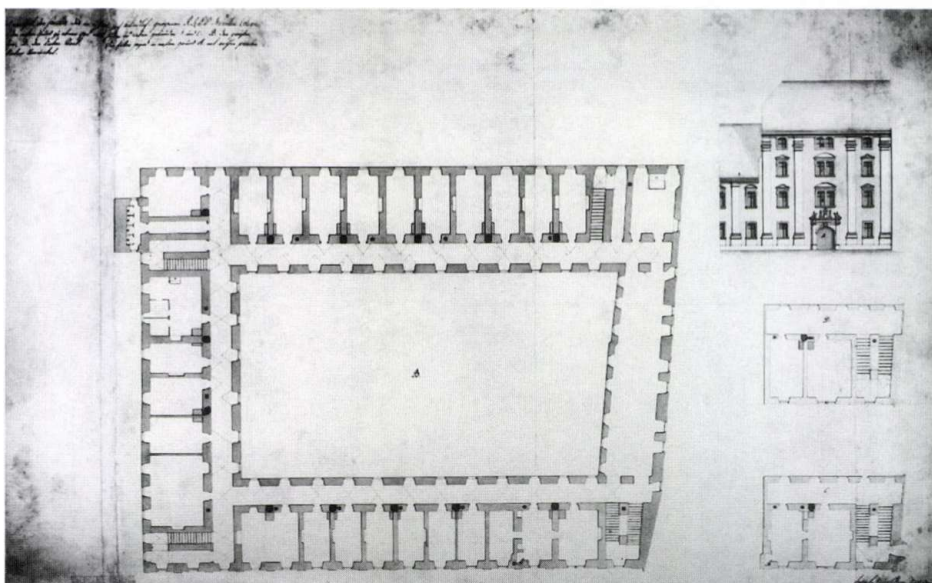
56. A Mária Magdolna (v. helyőrségi) templom I. Ferenc koronázása idején (alaprajz, keresztmetszet, előcsarnok homlokzata), 1792
Die Maria-Magdalenen-Kirche (Garnisonskirche) zur Zeit der Krönung von Franz I. (Grindriß, Aufriß, Fassade der Vorhalle), 1792

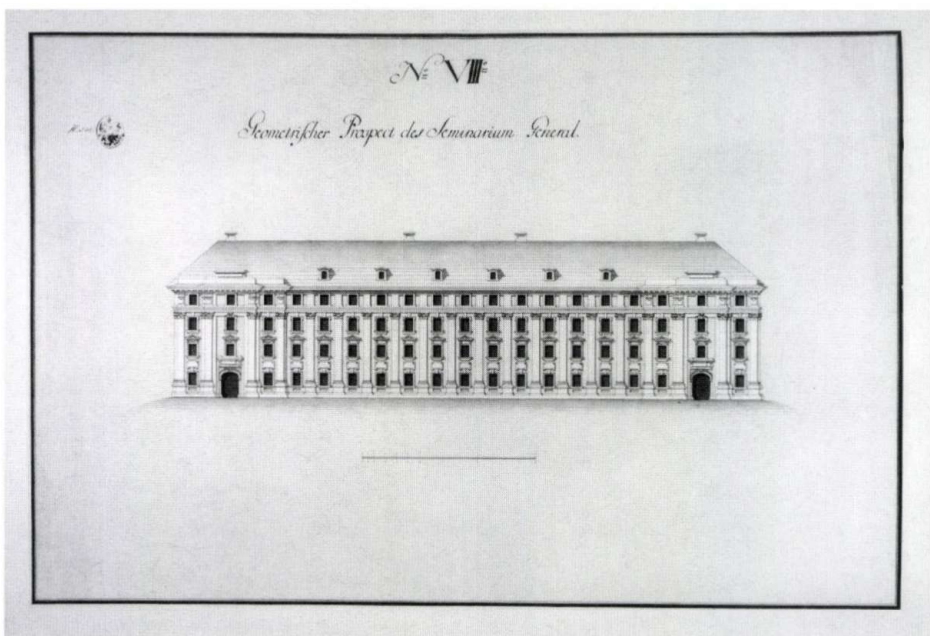
57. A Mária Magdolna-
(v. helyőrségi) templom
Die Maria-Magdalenen-Kirche
(*Garnisonskirche*)

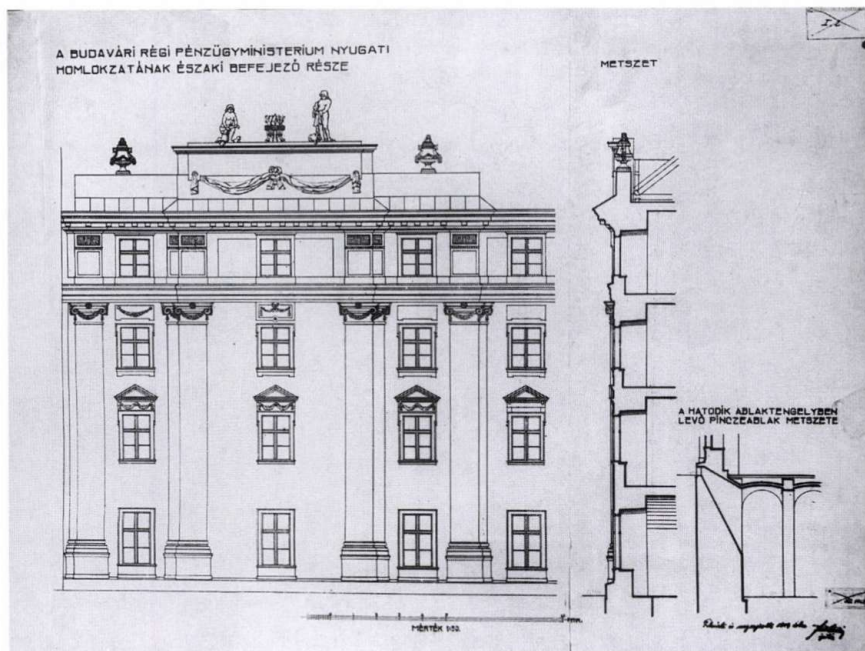
58. Az egykori jezsuita kolostor
homlokzata az 1910-es években
Fassade des einstigen Jesuitenkollegs
in den Jahren nach 1910

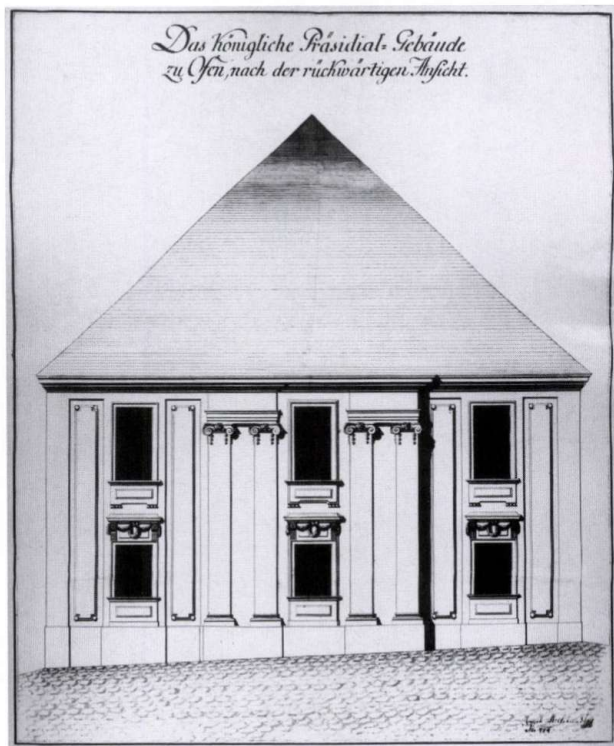
59. Az egykori jezsuita kolostor alaprajza, 1784 előtt
Grindriß des einstigen Jesuitenkollegs, vor 1784

60. Az egykori jezsuita kolostor átalakítási terve, 1784
Entwurf für die Umgestaltung des einstigen Jesuitenkollegs, 1784

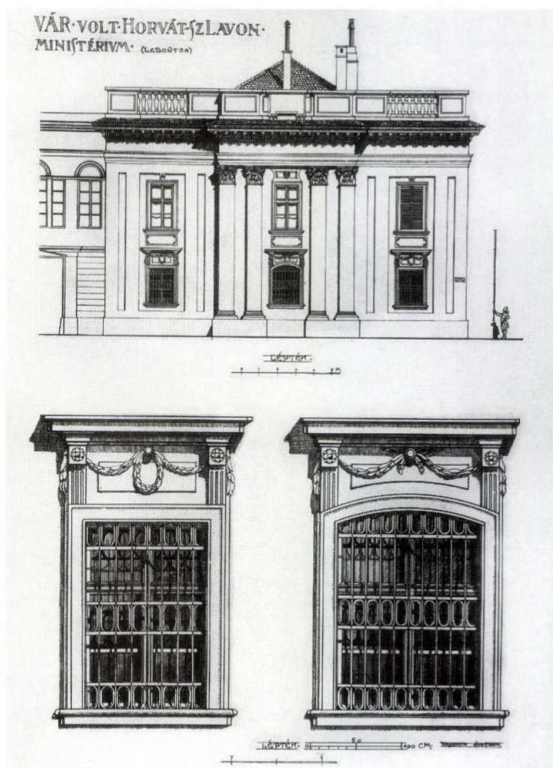
61. Az egykori jezsuita kolostor sarokrizalitja a Schulek-féle átépítés után, 1919
 Das Echrisalit des einstigen Jesuitenkollegs nach dem Umbau durch F. Schulek, 1919

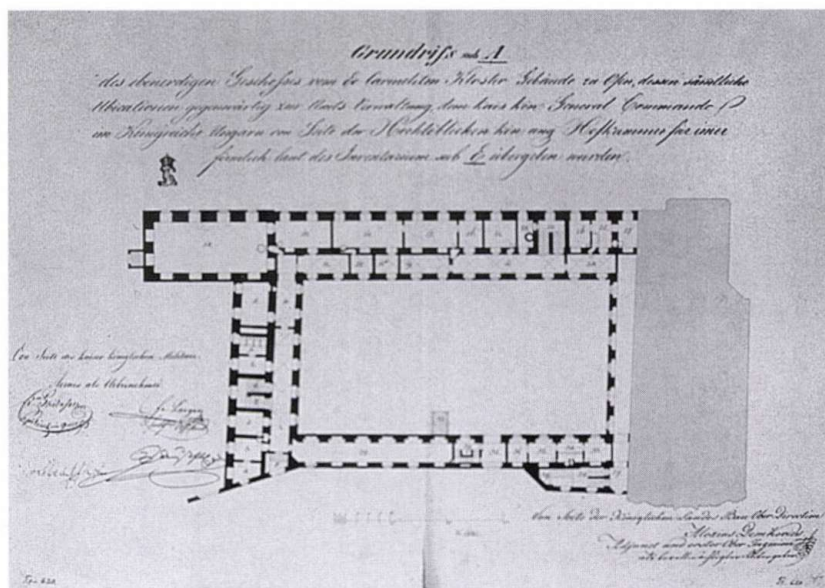
62. Joseph Hillebrandt:
 A budai v. jezsuita Akadémia
 átalakított homlokzata, 1784
 Joseph Hillebrandt: Die
 umgestaltete Fassade der
 Budaer oder
 Jesuitenakademie, 1784.
 Tusche (Kopie des
 Originalentwurfs)

63. A budai v. jezsuita Akadémia átalakított homlokzata, 1784, fénykép, 1890 körül
Die umgestaltete Fassade der Budaer oder Jesuitenakademie, 1784, Foto um 1890

64. Felmérési rajz az átépített budai v. jezsuita Akadémia homlokzatáról, 1919 körül
Vermessungszeichnung der umgestalteten Fassade der Budaer oder Jesuitenakademie, um 1919

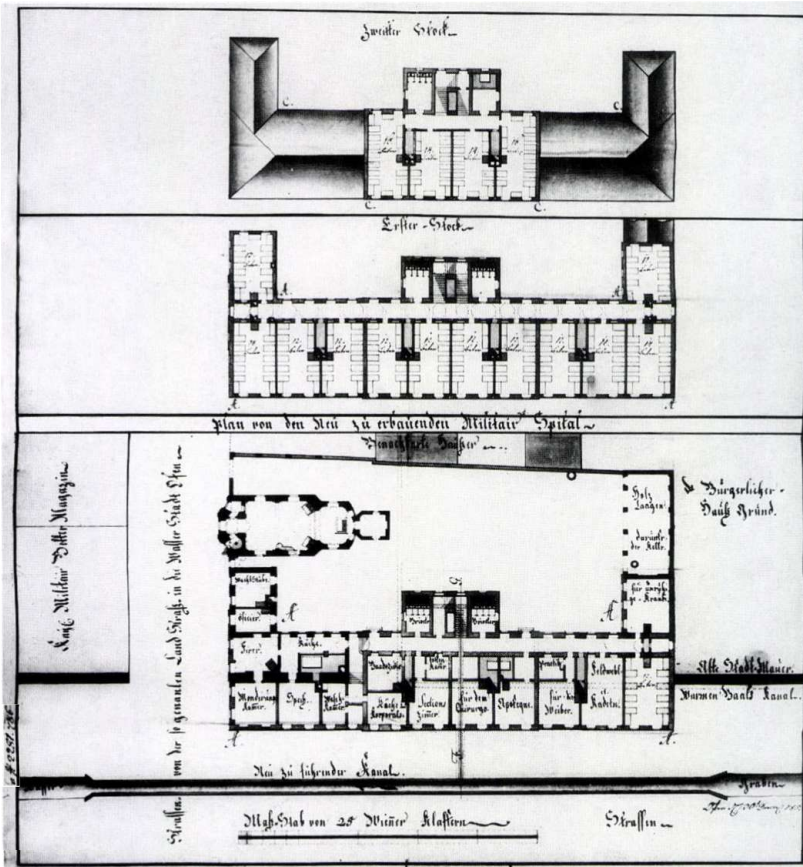

65. Buda, a karmelita kolostor alaprajza
Buda, Grundriß des Karmelitenklosters

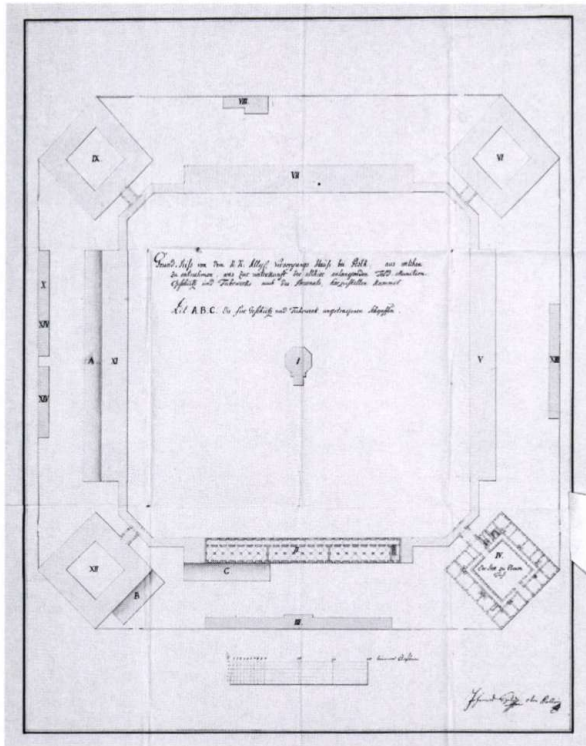
66. Várszínház, az egykori budai
karmelita kolostor
Das Budaer Burgtheater.
Das einstige Budaer
Karmeliterkloster

67. Várszínház, az egykori budai karmelita templom
Das Budaer Burgtheater: Die einstige Budaer Karmeliterkirche

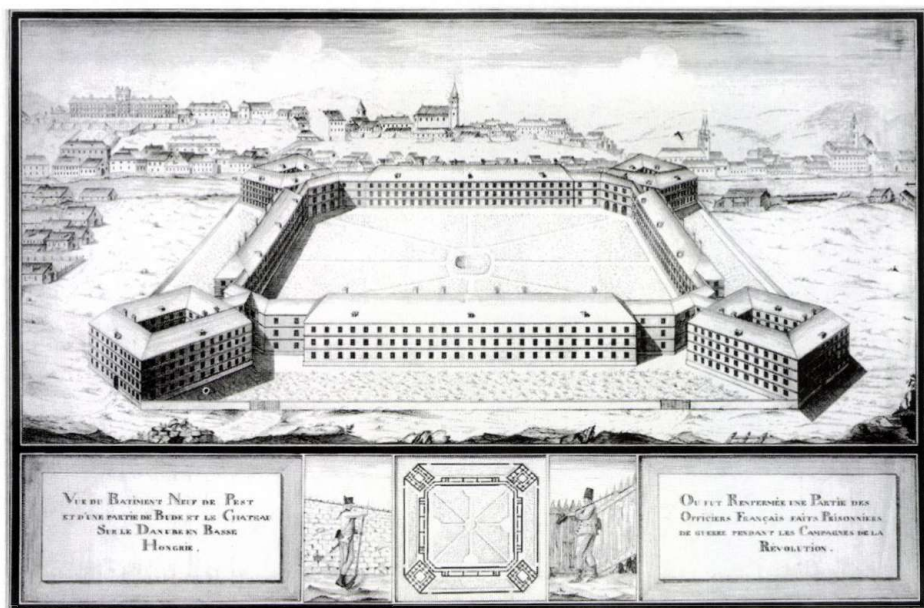

68. Joseph Tallherr: A vízivárosi katonai kórház alaprajzai, 1785
Joseph Tallherr: *Grundrisse des Militärspitals in der Budaer Wasserstadt, 1785*

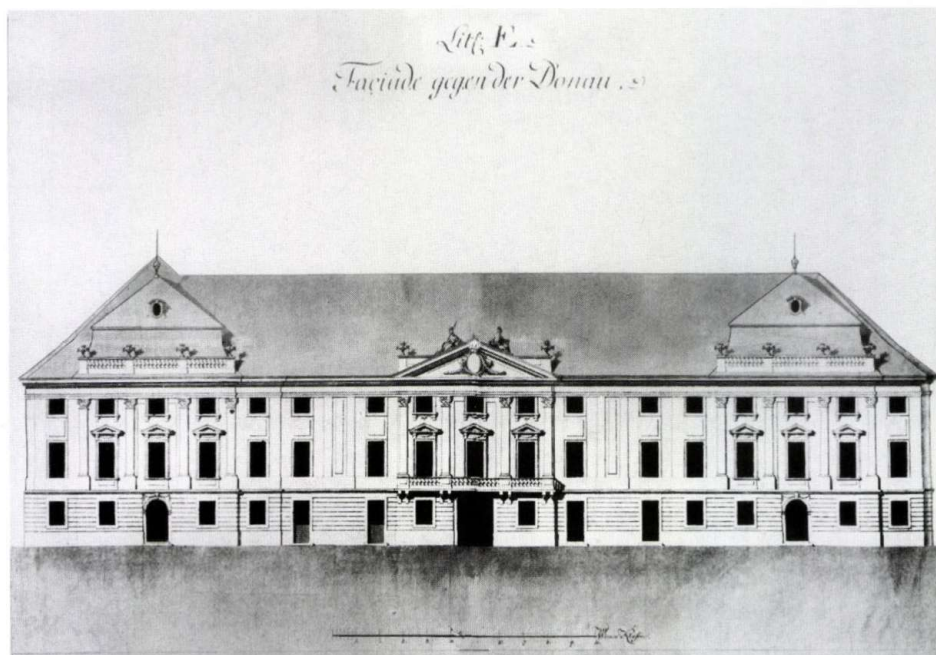
69. Pest, Újépület, alaprajz
Pest, sog. Neugebäude, Grundriß

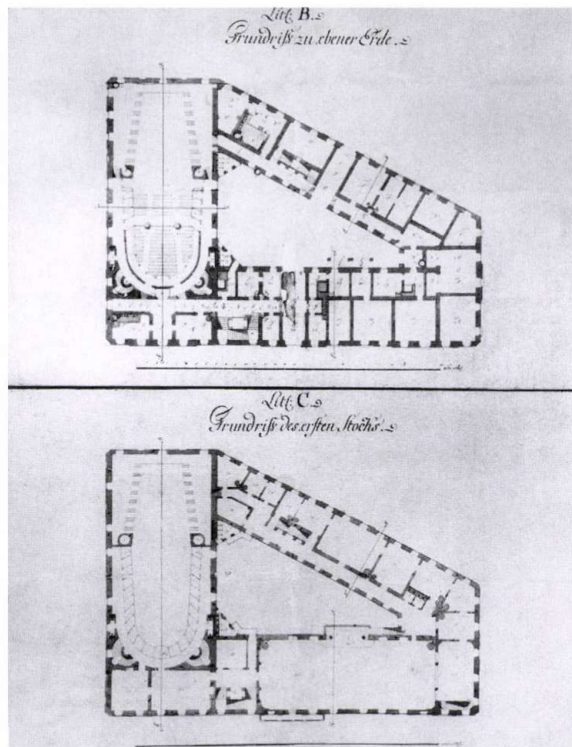
70. Pest, Újépület, Weinwurm Antal felvétele 1898 körül
Pest, sog. Neugebäude. Foto Antal Weinwurm, um 1898

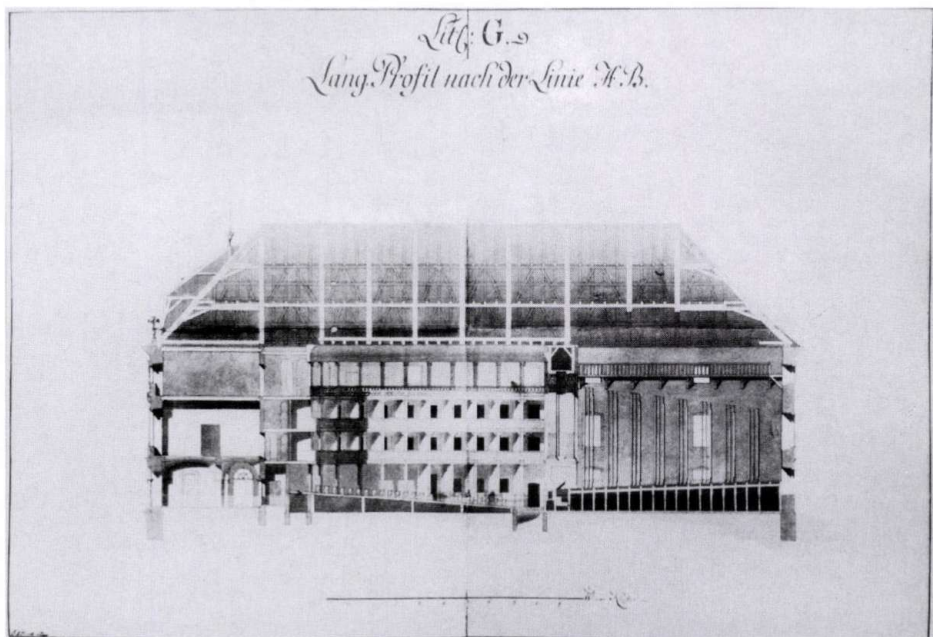
71. Pest, Újépület, Coquereau tusrájza, 1793 körül
 Pest, sog. Neugebäude, Tuschzeichnung von Coquereau, um 1793

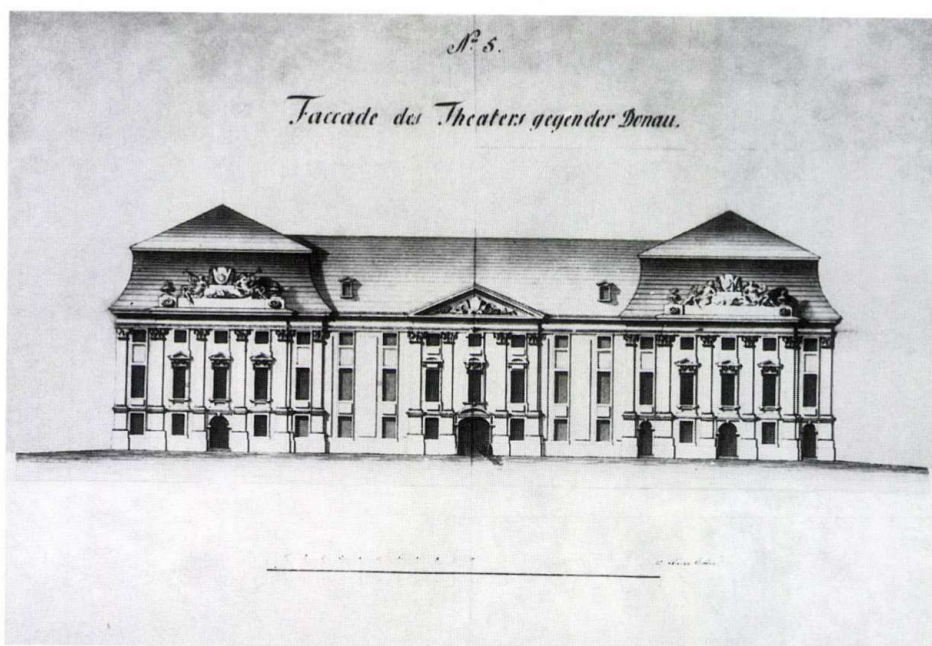
72. F. A. Hillebrandt: A pesti német színház homlokzata („E” jelű terv)
 F. A. Hillebrandt: Fassade des Deutschen Theaters in Pest (Entwurf „E”)

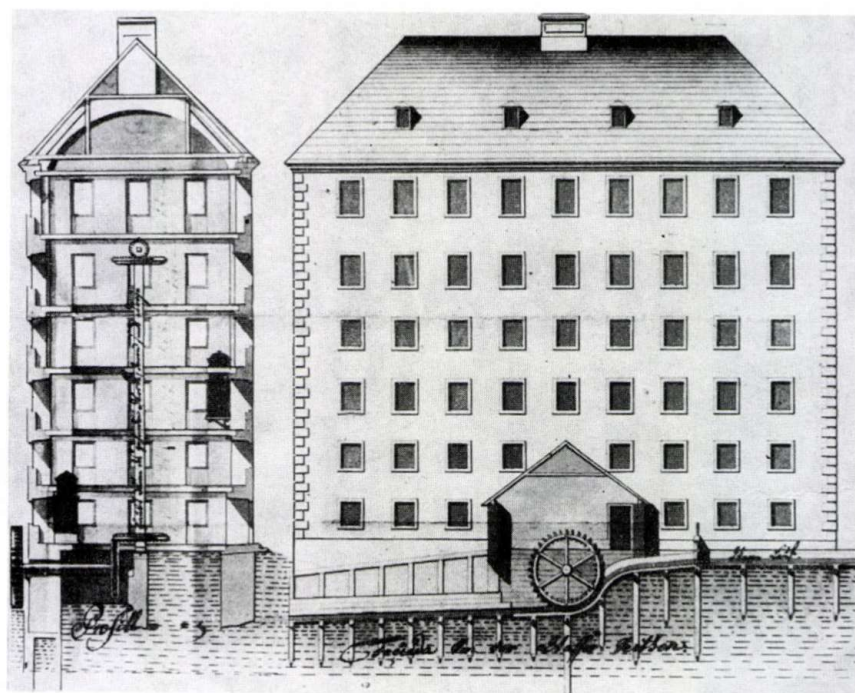
73. A pesti német színház földszinti alaprajza („B” és „C” jelű terv)
Grundriß des Erdgeschosses des Deutschen Theaters in Pest
 (Entwurf „B” und „C”)

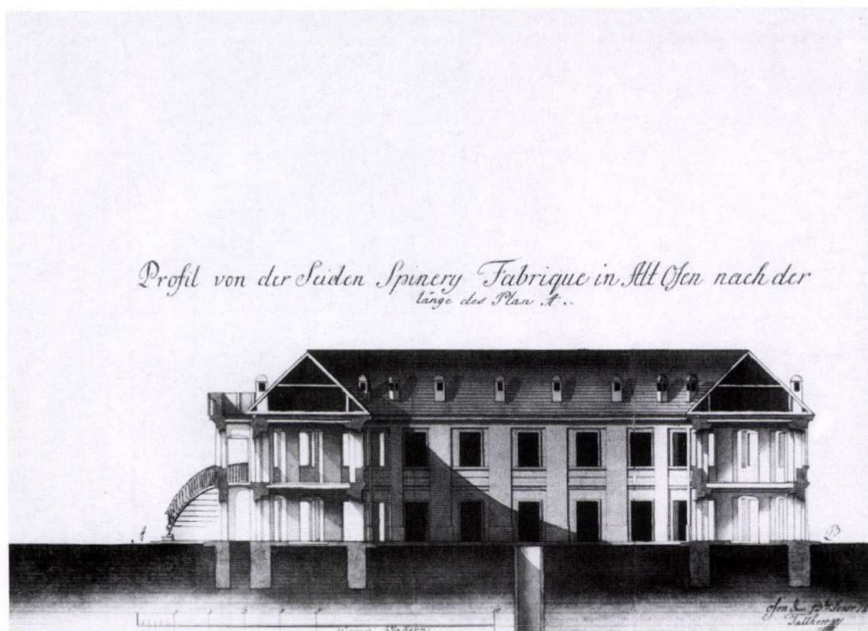
74. A pesti német színház hosszmetSZete („G” jelű terv)
Längsschnitt des Deutschen Theaters in Pest (Entwurf „G”)

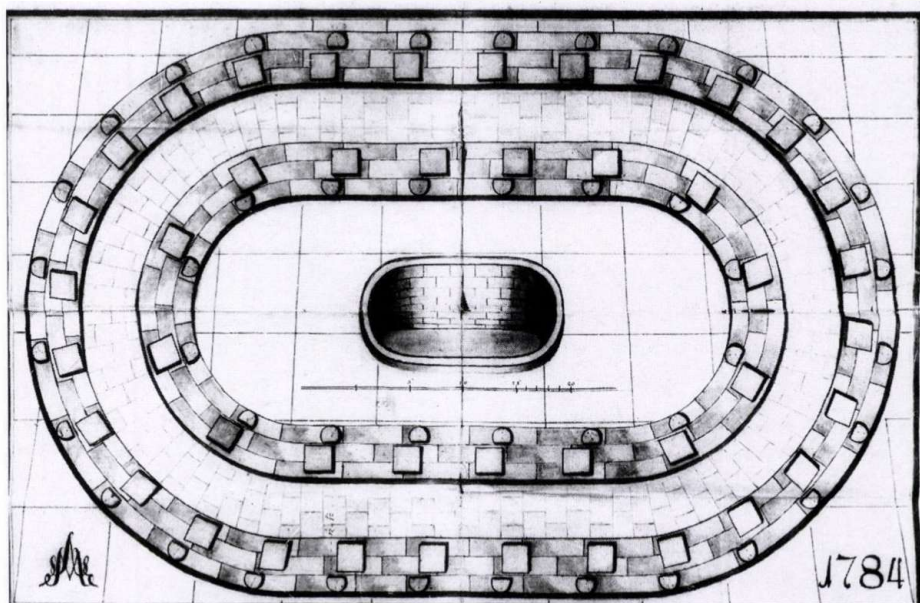
75. A pesti német színház homlokzatterve
Fassadenentwurf für das Deutsche Theater in Pest

76. Lorenz Lander: Az óbudai filatórium terve
Lorenz Lander: Entwurf für das Seidenfilatorium in Óbuda

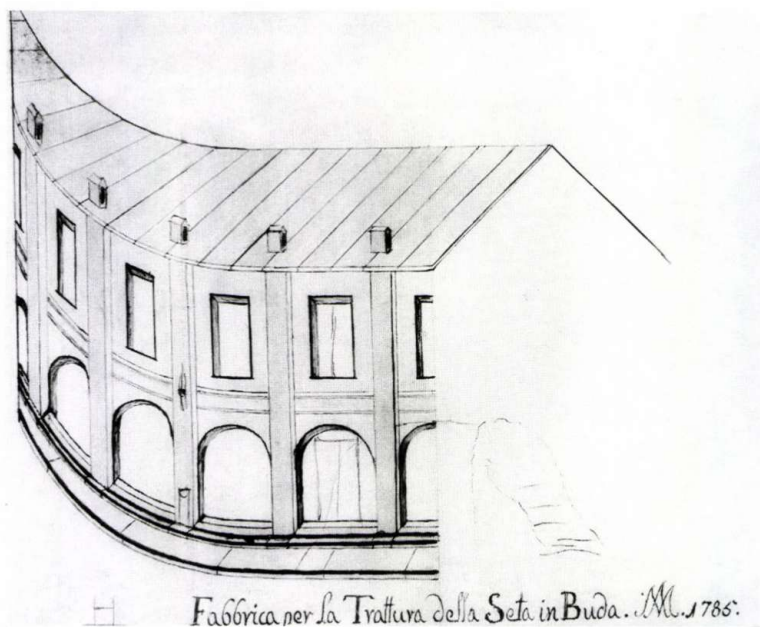
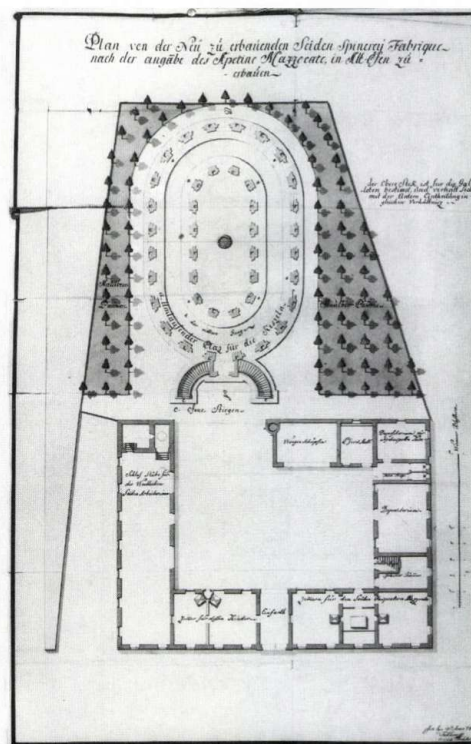

77. Joseph Tallherr: Az óbudai selyemgombolyító metszete, 1785
 Joseph Tallherr: Aufriß der Seidenspinnerei in Óbuda, 1785

78. Mazzocato: Az óbudai selyemgombolyító alaprajza, 1784
 Mazzocato: Grundriß der Seidenspinnerei in Óbuda, 1784

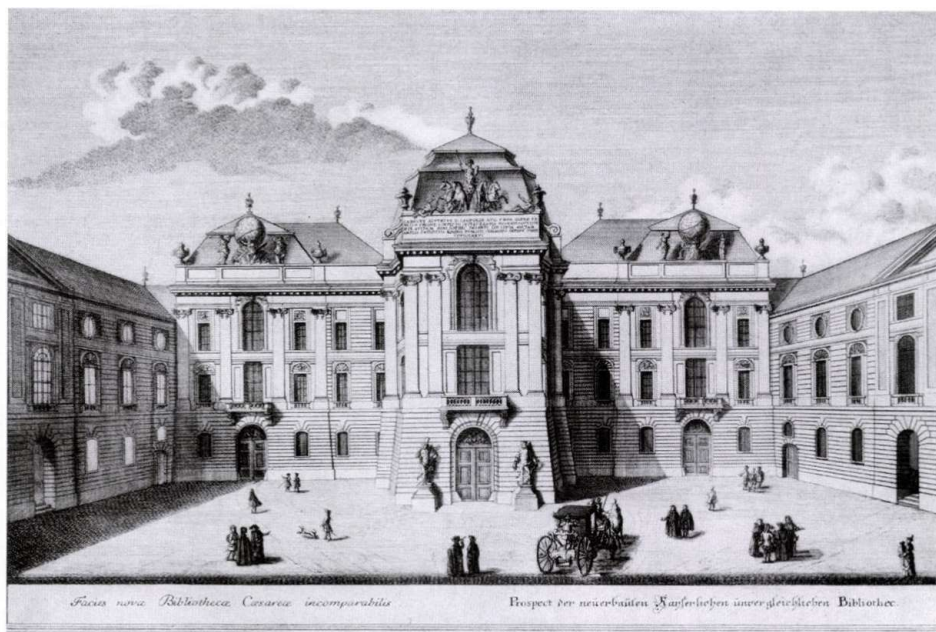
79. Joseph Tallherr: Alaprajzterv az óbudai selyemgombolyítóhoz
Joseph Tallherr: Grundrißentwurf für die Seidenspinnerei in Óbuda

80. Mazzocato: Az óbudai selyemgombolyító
Mazzocato: Entwurf für die Seidenspinnerei in Óbuda

81. Az egykori selyemgombolyító. (Budapest, III. Harrer Pál u. 44–46.)
Die einstige Seidenspinnerei in Óbuda

82. J. B. Fischer von Erlach: Bécs Hofbibliothek. Salamon Kleiner rézmetszete
J. B. Fischer von Erlach: Wien, Hofbibliothek. Kupferstich von Salomon Kleiner

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST
www.akkrt.hu
www.szakkonyv.hu

ISBN 963-05-8271-6

9 789630 582711

2500 Ft

